॥ श्रीरस्तु ॥

॥ तारावळीस्तवः ॥

वाङ्नेतृमुख्यदिविषद्गणमौळिरत्न-
नीराजितांघ्रियुगळे मम सन्निधेहि ।
नो चेदिमं तव पदांबुजभक्तियुक्त-
मन्यः क ईष्ट इह रक्षितुमब्धिजे माम् ॥ १ ॥

देवित्वदीयपदपद्मपरागधूळी-
लेशायिता ननु पुरन्दरभाग्यलक्ष्मीः ।
तद्दर्शयत्तव विराजति पादयुग्मं
पाकारिमौळिमणिमण्डितमब्धिकन्ये ॥ २ ॥

लोके वरौ जलजकंबुनिधी सदारौ
त्वत्पादसेवनाविधिं समवाप्य नित्यं ।
ख्यातिं स्वजातिषु महोन्नतिमाप्तवन्तौ
तत्को न देवि तव पूजनमीहतेऽन्यः ॥ ३ ॥

नीरं विगाह्य सुमहत्तप आभितप्त्वा
निक्षिप्य पादयुगळे तव कोमळत्वं ।
प्राप्तं तपःफलमयं जलजानि मात-
स्त्वद्वक्त्रकान्तिसमतान्दधते ऽब्धिकन्ये ॥ ४ ॥

मातस्त्वदीयवरपादनखा जयन्ति
त्वत्पादरुग्विजितमब्जकुलं समीक्ष्य ।

---

१ पद्मनिधिशङ्खनिधी ॥

स्वान्वर्थतां पदनमस्क्रियया ह्यवाप्तुं
पद्मारयः किल समापतितास्तु मन्ये ॥ ५ ॥

स्वर्भूमिरुट्सुमसमर्पणकैतवेन
मद्भ्ये निधाम गणमप्सरसां सुवर्णे ।
दातृत्वरूपधनभाक्त्वदतीव हृष्ट-
स्सन्तुष्टये तव ददाति कुसीदरूपम् ॥ ६ ॥

सत्संगतिं समुपगम्य पुरा स्वभूत्यै
सन्मार्गतस्सकलदिङ्मृगलोचनेशः ।
चन्द्रो दधाति तव वक्त्रतुलामवाप्तुं
कांक्षत्यतो बहुलखेदमुपात्तगर्वात् ॥ ७ ॥

प्रालेयपङ्क्तिकिरणोबहिरक्षिशोभा-
भाक्त्वं त्ववाप्य हि विमाद्यगि मुग्धबुध्या ।
राजत्यतीव करुणाघ्राणियुक्त्वदास्य-
चन्द्रे सुखाय बहिरान्तरलोचनानाम् ॥ ८ ॥

पादांबुजं हृदि करोमि नमत्सुरेन्द्र-
नीलाभमौळिमणयस्तव यत्र मातः ।
कारुण्यपूरमकरन्दझरीविलोभ-
लोलमधुव्रतरुचिन्दधते ऽब्धिकन्ये ॥ ९ ॥

काठिन्यवत्यपि नमज्जनमार्दवे त्व-
त्पादाब्जयुग्ममनिशश्वरदब्धिकन्ये ।

---

१ पद्मारयः चन्द्राः बाहुळयन्तु बहुषु दृश्यते ।
२ भूरिदुःखं कृष्णपक्षे क्षयरूपश्च ।

विष्णोर्हृदि प्रकटयत्तदपीह योग्य-
मास्माकमित्यधिवसत्यथ भक्तगेहम् ॥ १० ॥

बृन्दारकास्तव पदानतिमाचरय्य
संप्राप्य निस्तुलपदं स्वसुखानुभूत्यै ।
तत्रापि कल्पतरुमूलतले ऽभिपूज्य
त्वामुत्तरोत्तरसुखैकपदं लभन्ते ॥ ११ ॥

रंभोर्वशीप्रमुखवारसुदृङ्नमस्या-
संसक्तगर्भकितकोकनदाभमीढे ।
यत्सेवया जननि दीनजनो ऽपि संप-
त्पूर्णो भवत्यतितरां तव पादयुग्मम् ॥ १२ ॥

नीराजितं दिविषदीश्वरमौळिशोण-
रत्नप्रदीपनिकरैर्जगतामधीशे ।
पादांबुजं प्रणमितामितभाग्यदायि
वन्दे ऽब्धिजे तव कृपाभरितान्तरङ्गे ॥ १३ ॥

त्वत्पादरोचिषि जगत्परितो ऽब्धिकन्ये
भास्वत्यहर्निशमपास्ततमःप्रभावे ।
नूनं रविः प्रथमभूधरगो ऽपि सृष्ट-
स्तद्दृष्टिदोषपरिहारकमात्रमेषः ॥ १४ ॥

बालप्रभाकरचयान्कति शारदेन्दु-
संघान्कतीह सृजतीति विलज्जयित्वा ।

---

१ केशमक्षे तु गर्भकं इत्यमरः तत इत च प्रत्ययः ।

पादश्च वक्त्रमयि देवि सदा विधाता
स्वात्मोपगूहनकृते हि विलीयते ऽब्जे ॥ १५ ॥

प्राचीनभानुजलजप्रथितप्रवाळ-
बन्धूकजेत्रवरपादयुगं भवत्याः ।
तुल्यं जगत्युपमिमे ऽब्धिसुते ऽत्र केन
कुत्रापि नाप्तमरविन्दसदृक्षनेत्रे ॥ १६ ॥

आच्छादितस्तवपदाब्जमयूखशोभा
जालोत्करैर्दिनकरो ऽब्धिसुते ततश्च ।
चित्रं मृगाङ्करुचयो मलिनप्रकाशाः
जाताः कथं पदमहत्वमतोवदामि ॥ १७ ॥

त्वन्मन्दहासकिरणप्रसरो ऽङ्कभूत-
जैवात्रकोरुकिरणस्सुरकामिनीभिः ।
विन्यस्यते स्तवकबुद्धिमतीभिरेष-
हस्तैर्विलूय मुहुरब्धिसुते वतंसः ॥ १८ ॥

नीरन्ध्रकल्पतरुमूलविनिर्मितेंद्र-
नीलाभरत्नचयकृप्तसुखासनं त्वां ।
आसेदुषीमधिकरास्थितचारुकीर-
वाग्विभ्रमोपचिततुष्यदुदाराचिंतां ॥ १९ ॥

क्षीरांबुधिं कमलकोमळपाणिपाद-
शोभामयूखनिकरैर्धृतपद्मरागं ।
आतन्वतीं गुरुकृपाकालितैरपाङ्ग-
वीचीचयैरमृतसिन्धुमिवातिवेलं ॥ २० ॥

१ एतदारभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयं ।

सांक्रामिकैरिवगुणैः पदपङ्कजस्य
कान्त्यातिनीलवदपि प्रथमानकीर्ते ।
विष्णोर्हृदा कलयतीमतिरागयुक्त-
न्ध्यायामि चेतसि कृपाभरितान्तरङ्गाम् ॥ २१ ॥

दारिद्र्यभञ्जनकृते जलजासने त्वां
वंदे कृपां कुरु सुधाब्धिसुते मयीह ।
त्वत्सेवया जगति को ननु सश्रितार्थ-
संतुष्टधीर्भवति नाब्धिसुते वद त्वं ॥ २२ ॥

नैसर्गिकं करतलारुणभावमब्धि-
कन्ये तथाप्यतितरामरुणारुणन्त्वं ।
वन्दारुमोहमयपाशविलुंटनेन
धत्से ततस्तव तु कापि न जातु हानिः ॥ २३ ॥

त्वद्वक्त्रनीरजाविलोचननीलकञ्ज-
शोभामयूखनिकरैर्यदि पुष्पवन्तौ ।
नेत्रीकृतौ मुरभिदा भजतोविकास-
भावं विचित्रचरितं किमुवर्ण्यते ते ॥ २४ ॥

त्वय्येव भूतिमहिमा त्वयि पालनत्व-
न्त्वय्येव सर्जनविधिर्यदिहामनन्ती ।
तत्सर्वमब्धितनये त्वदपाङ्गधारा-
वीचीकणव्यतिकरेण किलेति मन्ये ॥ २५ ॥

त्वामन्तरेण किमहं शरणं व्रजामि
दैवं जगज्जननि कांक्षितदात्रि मातः ।

१ रक्तकान्तियुक्तं अनुरागयुक्तश्च

त्यक्त्वा निरन्तरघनाघनजातवृष्टि-
ङ्कांक्षन्ति किं गिरिसरस्स्रवदंबु लोकाः ॥ २६ ॥

सारस्वतं प्रथितभूतिमहत्वमायु-
र्दैर्घ्यञ्च पादभजनं तव धीरधीत्वं ।
दीनाय मह्यमधुना विरत त्वमंब
लोके विमुञ्चति हि नार्भकमेव माता ॥ २७ ॥

ओजोवतीं सरळनिस्तुलवृत्तजातां
शुभ्रांशुहर्षजननीं जननीं रसस्य ।
तारावळीं हृदि कुरुष्व सुधाब्धिकन्ये
हारावळीषु कृपया जगततामधीशे ॥ २८ ॥

ये श्रद्धया पठन्तीमामग्र्यां तारावळीं सदा ।
तेषां लक्ष्मीर्गृहे वासं करोति हितकारिणी ॥ २९ ॥

इति नेय्वेलि वेंकटरामदैवज्ञ कृतिष्वन्यतमा
तारावळीस्तुतिः संपूर्णा ॥

---

१ पूर्वतनं विशेषणचतुष्टयं तारावळ्यां हारावळ्यामप्यन्वेति ॥ तारावळीशब्देन एतद्ग्रन्थनाम अन्यत्र ताराणां नक्षत्राणां आवळी पङ्क्तिरित्यप्यवगम्यते ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ विज्ञप्तिः ॥

ताम्रपर्णीनदीतीरे बहुदेवालयान्वितम् ।
कुरुकानामकं क्षेत्रं राराजीति महत्तरम् ॥
यत्रावतीर्णो भगवान् वितरन् श्रितवांछितम् ।
आदिनाथ इति ख्यातो लक्ष्मीनाथो विराजते ॥
तत्र बाभाति गैर्वाणविद्याशाला च काचन ।
पाणिनीयादितन्त्राणि च्छात्रा यस्यामधीयते ॥
तत्र प्राथमिकाचार्यपदमध्याधितिष्ठता ।
मुदा साम्बशिवाख्येन कौण्डिन्यान्वयजन्मना ॥
रामचन्द्रपदाम्भोजबम्भरायितचेतसा ।
देवताविषयाः काश्चिद्रचिताः कृतयो बुधाः ॥
तद्वाचान्नीरसत्वेऽपि प्रतिपाद्यानुभावतः ।
आद्रियन्तां सहृदयैस्तागुणाग्राहिभिर्भुवि ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ वरदविनायकस्तुतिः ॥

जानकी जानिपादाब्जं निधाय हृदि सादरम् ।
कुर्वे वरदविघ्नेशस्तुतिमीप्सितसिद्धये ॥

त्रिलोक्यां न कोपि प्रणोतुं समीष्टे
गजास्यं प्रयस्यन्नपीष्टप्रदन्तं ।
महिम्नातमीयेन संप्रेर्यमाण-
स्तथापिप्रमोदात् कथंचित् स्तवीमि ॥

*

हृदब्जे मदीये प्रतिष्ठाप्य देवं
मृडानीतनूजं सुराधीश वंद्यं ।
सदानन्दवारिप्रवाहैरमेयै-
रभिस्नाप्यं भक्त्या समीडे गजास्यम् ॥ १ ॥

सदाध्यानरूपैस्समर्च्यप्रसूनै-
र्मुदा कीर्तयेऽहं विदां ध्येयमूर्तिम् ।
प्रदातुं सहर्थं प्रणम्रेष्टवर्गं
मदान्ध्यापनोदेऽपि शक्तं जडानाम् ॥ २ ॥

अलभ्यं किमस्तीह पक्षे वळक्षे
चतुर्थ्यां समाराध्य हैरम्बबिम्बम् ।
यतस्तत्र पूजाविधानेन पूर्वे
पुमर्थानशेषानवापन्महान्तः ॥ ३ ॥

अनाराध्य सर्वे तदीयं पदाब्जं
समस्तेऽपि कर्मण्यसाफल्यशल्यम् ।
लभन्तेऽन्तरायप्रणष्टस्वयत्नाः
स्वकीयापराधादसंपूर्णकृत्याः ॥ ४ ॥

जनन्यङ्कदेशे विहर्तुं प्रयान्तं
कुमारं समीक्ष्य प्रधावन् गजास्यः ।
मृडान्यर्धभागे पितुर्वक्षसिस्थं
विभूषाभुजङ्गं जवेनाग्रहीद्यः ॥ ५ ॥

कुतो वा समग्राहि भूषात्वयेति
प्रमोदाज्जनन्याभवान्यानुयुक्तः ।
तदैवं समाख्यत्किशोरोऽपि बुध्या
समालोच्य वाचं ससन्दर्भसाध्वीम् ॥ ६ ॥

इतो भोगिभुग्वाहमारुह्य पार्श्वे
समायाति तूर्णं मुदा कार्तिकेयः ।
तदीयो मयूरः क्षुधापीडितोऽयं
पितुर्भूषणम्मे गिरेरित्यगृह्णाम् ॥ ७ ॥

इतीमां गिरन्तां वदन्तं गजास्यं
समन्ताच्च सेव समायातदेवैः ।
प्रहासप्रसूनैस्समभ्यर्च्यमानं
गृहीत्वानिजाङ्के शिवान्याक्षिपत्तम् ॥ ८ ॥

तदा मोदमाना मृडानी नितान्तं
शिरोयस्य जघ्रौ गजेन्द्रास्य भाजः ।
सदाहं भजे तत्पदाम्भोजयुग्मं
कृतार्थोभवाम्यत्र तेनैव नूनम् ॥ ९ ॥

कलां देहि मह्यं फलाभिप्रदात्रीं
स्थिरां देहि भक्तिं गणेशत्वदंघ्रौ ।
श्रियं देहि पूर्णा सतीं देहि बुद्धिं
हृदम्भोजकोशे विकासं प्रदेहि ॥ १० ॥

इमं विघ्नराजस्तवं भक्तिपूर्वं
जनाश्शुद्धचित्ताः पठन्तिक्षितौये ।
सदाभीष्टवर्गं ददात्येव तेषां
चिदाकाररूपो वदान्योगणेशः ॥

आण्डापुरग्रामवासी नाम्ना साम्बशिवो मुदा ।
व्यधत्त वरदेभास्यस्तुतिमिष्टार्थदायिनीम् ॥

———

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ शरवणभवषट्कम् ॥

रघुकुलमणिदीपं भक्तभानुरूपं
निरसितजनतापं निस्तुलस्वप्रतापं ।
हृदयनळिनमध्ये रामचन्द्रं वितन्वन्
शरवणभवषट्कं साधुहृद्यन्तनोमि ॥

शर्वास्य कैरवकपर्वामृतांशुमिमर्वायमानशिखिनं
सर्वाधिकं प्रणत गुर्वाकृतिं हृदयगर्वापनोद निपुणम् ।
दुर्वाङ्कुरप्रणयिपूर्वाञ्चितं विनयखर्वातिदूरमनिशं
दुर्वारदर्पभरचर्वाति मोदभृतमर्वागहं गुहमये ॥ १ ॥

राकाशशाङ्कशतनीकाशवक्त्रधरमेकान्ततो गुहमहं
नाकाधिराजमुखलोकाधिपालदृपपाकात्तदिव्यवपुषम् ।
मूकानपीह बहु वाकाविधातुमधिकाकारशक्तिभरितं
केकानिनादिरथमेकाग्रधीर्विनतशोकापहं हृदि भजे ॥ २ ॥

वन्दारु देवसुखकन्दायितांघ्रिनतबृन्दावनैकनिरतं
नन्दातिरेककृतबृन्दारकेन्द्रनुतिसन्दानितस्वहृदयम् ।
खिन्द नभक्तजननिन्दापवादगणभिन्दानभूरिकरुणं
वन्दामहे गुहममन्दादरेण फलसन्दायकं श्रितवताम् ॥ ३ ॥

णत्वाङ्कितोलसति सत्वाकृते सकलतत्वात्मकस्तवमनु-
र्धृत्वायमन्तरिहभित्वात्मबन्धमनघत्वां प्रयाति सुकृती ।
नत्वार्थये तमथ नुत्वा सदामहिमवत्वाद्विशाखसदयं
हृत्वाशु मामकममत्वादिदोषमपि गत्वाधियं विहरताम् ॥४॥

भारावनम्रितमयूराकृतिं वहति योऽरातिरत्र गुहते
घोरानपि त्वमिहशूरानहन्नमितसारानहो निशिचरान् ।

पारातिगामि गुणवाराशिमाशुसुमहारार्चितं दिविषदां
मारारिपुत्रहृदि नीरागिभिर्विधृतमाराधये तवपदम् ॥ ५ ॥

वासाय शङ्करविलासाभिवर्धकघृणासारतेऽस्तु हृदयं
दासायिताम्बुजविकासांघ्रियुग्मगुहभासा तिरस्कृतरवे ।
कासारशोभिमधुमासारविन्दसमहासाभिरामवदनो
नासाग्रदत्तनयनासाद्यमानदृढधीसारतां वितरमे ॥ ६ ॥

एताम्भवाम्बुनिधिपातादतीव चिरभीतानुतप्तमनसां
पोतात्मिकांनुतिमपेताशसाधुभिरधीतां पठन्तिभुवि ये ।
त्राता गिरिप्रवरजातात्मजाभिमत शीतावलोकविधिना
पूताश्च ते हृदयवीतानुरागमुनिगीतामुदं विदधते ॥ ७ ॥

शरकाननजन्मानं वरदानौत्सुक्यवन्तमधिकृत्य ।
वेङ्कटरमणप्रीत्यैरचितास्तुतिरस्तु साम्बशिवनाम्ना ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीमन्नामगिरीश्वरीस्तुतिः ॥

श्रीमन्नामगिरीश्वरीनुतिमिमां कर्तुं यतो मामिका
जिह्वावाञ्छति लौकिकोक्तिनिवहैः क्लिष्टा च दुष्टा मुहुः ।
तस्माद्धन्यतमेयमद्यसहसास्यादेवसापावनी
व्याप्यापारकृपं त्रिलोकजननी वीक्षाविशेषात्करम् ॥

मातस्ते महिमानमादिकवयो वाल्मीकिमुख्याश्चिरं
सर्वं वर्णयितुं मुनीन्द्रचरणाः नालम्बभूवुः क्षितौ ।
एवञ्चेदितरे नरानिपुणतां दध्युः कथं तद्विधा
वात्मानं कृतकृत्यतां गमयितुं स्तुत्यातवेह शिवे ॥ १ ॥

शक्रादित्य कृशानुमारुतमुखा देवास्समस्ता अपि
तत्तत्कर्मसु कौशलं विदधते कारुण्यलेशेनते ।

भासन्ते सकलाः पदार्थनिवहास्त्वद्भासिता भूतले
मातस्तावकमेव वैभवमिदं सर्वं समुज्जृम्भते ॥ २ ॥

वेधास्सृष्टिविधौ गदाभृदवने मृत्युञ्जयस्संहृतौ
प्रागल्भ्यं दधतीहशक्तिमपरामालम्बमानास्तव ।
किंवानल्पविजल्पनेन तृणमप्याकम्पितुं लघ्वहो
नेष्टेकिञ्चिदपीहलोकजननीं त्वामन्तरेणाक्षितौ ॥ ३ ॥

मातस्त्वच्चरणारविन्दयुगळं नन्तुं महान्तश्शिरा-
दागत्यात्रवसन्ति ये सुकृतिनस्त्रैलोक्यनाथे मुदा ।
तेषां शीर्षमनेकजन्मसुकृतप्राप्यैः परं पांसुभि-
स्त्वं पूतीकुरुषे त्वदीयपदगैरिन्द्रादिदेवार्थितैः ॥ ४ ॥

चेतस्त्वं द्रविणाशयाभुविसतां सङ्गं त्यजत्सर्वदा
किं राजानमुपेत्य दुर्भटचयैर्वीतं मुदालिङ्गितम् ।
किं तुष्टूषासि तावता किमुफलं स्यात्तेपरं किल्बिषं
तस्माद्ध्यर्थामिदं विचिन्तय सदा श्रीनामगिर्यम्बिकाम् ॥ ५ ॥

भूपालाभुवनेकृतादिषुयुगेष्वासंस्त्रिपुप्राक्तनाः
श्रीमत्पूरुमहाबलिप्रभ्रतयो वादान्यकं बिभ्रतः ।
कालेये ममये तु तादृशमहीपालोस्तियः कोपि वा
तत्तेषां हिदिदृक्षयालमधुना सेवस्वचेतोऽम्बिकाम् ॥ ३ ॥

आर्यास्सेवध्वमम्बामखिलजनमनो वांछितार्थप्रदात्री
मीशित्रीं स्वर्वधूनां त्रिभुवनजननीं राजराजेश्वरीन्तां ।
संसारारण्यभूमावचिररुचिमिवाभासमानां हि भुक्ति
भोक्तुं किं यूयमत्रभ्रमथवतबतस्वस्तिनैवेह किञ्चित् ॥ ७ ॥

लक्ष्मीः क्षीराम्बुराशेरिहवसतिजुषो मानवान्मानयन्ती
सर्वान्दीनानिहत्यातवितुमवततारात्रभूमावितीदं ।

आस्माकं भाग्यमेव प्रणमतजननी पादयुग्मेऽविळम्बं
लब्धं कोवा विजह्यान्निधिमिहविधिना पूरुषो भूतलेऽस्मिन् ॥

भावत्कीमम्बयस्मात्रिदशपरिषदागीयमानां सुकीर्ति
श्रुत्वा नागास्समस्ता निरवधिकसुखाधीनतामीलिताक्षाः ।
नैजं चक्षुश्श्रुतित्वं हतविधिविहितं विघ्नितानन्दधारं
गर्हन्ते तत्त्वमेषाभवसि निरुपमाक्षीरवाराशिकन्ये ॥ ९ ॥

यामाश्रित्य प्रकृत्यासुहृदयसुलभां साधवोमालवीयान्
प्राप्योत्तुङ्गानपाङ्गाननवधिकरुणा वारिपूरोत्तरङ्गान् ।
तादात्म्याच्चक्रपाणेर्निरतिशयचिदानन्दसान्द्राभवन्ति
सेवे पद्मालयान्तां श्रितनिजजनताभीष्टसन्तानवल्लीम् ॥१०॥

एतां लक्ष्मीस्तुतिं ये प्रतिदिनमवनावामनन्ति प्रसन्नां
ध्यात्वा कन्यामनन्यां कलशजलनिधेराश्रितेच्छावदान्याम् ।
तेषां संसारचक्रभ्रमणजमचिरात्खेतमुत्सार्यदूरात्
नित्यानन्दानुभूतिं वितरति कमला वत्सलाभक्तिमत्सु ॥

साम्बेनरचितं ग्रन्थमिममङ्गीकरोतु सः ।
वेङ्कटाद्रौ वसन् विष्णुर्भगवान् रघुनन्दनः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीमद्रामतोटकदशकम् ॥

श्रितत्राणप्रवीणन्तं चरणं शरणङ्गतः ।
सीतापतेः प्रसादाय दशकेन स्तवीमितम् ॥

शरणागतवत्सल दाशरथे करुणावरुणालय पालय मां ।
सततं पतितं विपदम्बुनिधौ रघुवीरसमुद्धरमामचिरात् ॥ १ ॥

अमरींशवरीमवलाश्च शिलां विहगं निजसत्पदगं कृपया ।
कृतवा निहयस्तवतस्य विभो सुकरं नभवेक्तिमुकर्मश्रुति ॥ २ ॥
बहुजन्मकृतामिहमूर्तिमतीं सुकृतालिमहो निगदन्ति सताम् ।
अवनौभुवनावनस्य कृते रघुवंशभवं यमहन्तमये ॥ ३ ॥
मुनिमानसमानसहंसमिमं क्षितिजाननवारिजभानुरुचिम् ।
दशकन्धरभूधरपक्षपविं रघुपुङ्गवमाकलये हृदये ॥ ४ ॥
असुरार्दित निर्जररक्षकते करुणानिपतेन्मयिरामकदा ।
चतुरास्यमुखादिविदेवततिः पदयोः पतितातवयाचतियांम् ॥
हरचापभिदातव राममुदं हृदयेयमिनामतनोत्सहसा ।
ह्रियमप्यवनीमवतां रजनीचरवंशभुवां भुविभूरिभियम् ॥ ६ ॥
अखिलागमवेद्यमनन्तगुणं कलशाम्बुनिधौ सततं शयितम् ।
कमलासनयाकृतवासममुं मुरवैरिणमातनवै हृदये ॥ ७ ॥
नमतामर्मितां दहते ममतामनुतापमरङ्गिरते च सताम् ।
इनवंशसमुद्भवकुञ्जरते नमनालिरियं भवतादनघा ॥ ८ ॥
सकृदेव पदेह्वदि राघवते सुकृतीकुरुतेय इहातिमुदा ।
भवसागरचंक्रमणं विजहत्सहसावचसामधिपो भवति ॥ ९ ॥
रघुवंशसुधाम्बुधिचन्द्रमसं रमणीयतनुं रचये हृदये ।
रमतां कृपया मम चित्तग्रहो रमयाजनकात्मजयासचिरम् ॥१०॥
इति रामनुतिं भुवियेमनुजाः स्थिरभक्तिभृतो ब्रुवतेऽनुदिनम् ।
न च ते दधते भवरोगभयं दयया रघुनन्दनसम्भवया ॥

श्रीमन्मदीयकुलदैवतवेङ्कटेश
पादारविन्दमकरन्दरसानुसिक्तम् ।
चित्तं समर्पयतितोटकवृत्तकुसुं
श्रीरामचन्द्रदशकं मम तत्पदाब्जे ॥

॥ किराताष्टकम् ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

यक्षप्रेतपिशाचभूतनिवहा दुःखप्रदाभीषणा
बाधन्ते नरशोणितोत्सुकधियो ये मां रिपुप्रेरिताः ।
चापज्यानिनदैस्त्वमीशसकलान् संहृत्य दुष्टग्रहान्
गौरीशात्मजदैवतेश्वरकिराताकार संरक्ष माम् ॥ ६ ॥
द्रोग्धुं ये निरतास्त्वदीयपदपद्मैकान्तभक्ताय मे
मायाच्छन्नकलेवराश्च विपदानाद्यैस्सदाकर्मभिः ।
वश्यस्तम्भनमारणाद्यकुशलप्रारम्भदक्षानरीन्
दुष्टान् संहर देवदेवशबराकारत्रिलोकेश्वर ॥ ७ ॥
तन्वाचा मनसा गिरापि सततं दोषश्चिकीर्षन्त्यलं
त्वत्पादप्रणतस्य मे निरपराधस्यापि ये मानुषाः ।
सर्वान्नाशय तान् गिरीशसुत मे तापत्रयौघानपि
त्वामेकं शबराकृतेभयहरन्नार्थं प्रपन्नोस्म्यहम् ॥ ८ ॥
कष्टं राजभटैस्सदापि परिभूतोहं खलैर्वैरिभि-
श्चान्यैर्घोरतरैर्विपज्जलनिधौ मग्नोस्मि दुःखातुरः ।
हाहा किङ्कर वै विभो शबरवेषन्त्वामभीष्टप्रदं
वन्देऽहं परदैवतं कुरुकृपान्नाथार्तबन्धो मयि ॥ ९ ॥
स्तोत्रं यः प्रजपेत्प्रशान्तकरणो नित्यं किराताष्टकं
सक्षिप्रं वशगान् करोति नृपतीन् आबद्धवैरानपि ।
संहृत्यात्मविरोधिकान्खलजनान्दुष्टग्रहानप्यसौ
यात्यन्ते यमदूतभीतिरहितो दिव्यां गतिं शाश्वतीम् ॥
इति किराताष्टकम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीतोदाद्रिनाथो विजयते ॥

॥ चक्रवर्तिजयम् ॥

तोदाद्रीशः श्रीपतिस्सद्गुणाढ्यो
वेदान्तेड्यो ब्रह्मरुद्रेन्द्रवन्द्यः ।
पादाम्भोजा सङ्गिनामिष्टदाता
मोदाद्दत्तामिष्टमद्यास्मदीयम् ॥ १ ॥

वानाद्रिभट्टनाथाख्य मुनीशानामनुज्ञया ।
चक्रवर्तिजयं कुर्वे ज्ञापकाय सदा सताम् ॥ २ ॥

विक्ठोरिया जननभूम्यवनादिवृत्तं
श्रीवज्रजूबिलिनिमित्तकृते मदीये ।
पद्यप्रबन्धमुपपादितमत्र वक्ष्ये
तज्ज्येष्ठपुत्रनृपतेर्जननादिवृत्तम् ॥ ३ ॥

नवनिधिपरिपुष्टा नैगमश्वेतजुष्टा
गृहशिखरखविष्टा पूःपुरोर्वीप्रकृष्टा ।
विधिबहुमतिसृष्टा यालकाख्या विशिष्टा
नरपतिवसतीष्टा लण्डनित्यस्ति दृष्टा ॥ ४ ॥

येड्वेर्ड्सेवन्त्संज्ञनृपस्सभाति
तस्यामभूद्योऽग्र्यसुतो हि राज्ञ्याः ।
विक्टोरियायाः कविदीपवर्षे (१८४१)
नवम्बराख्ये नवमेऽह्निमासे ॥ ५ ॥

शैशवात्प्रभृतिविक्रममुख्यै स्सद्गुणैस्स्वजननीमनुकुर्वन् ।
राष्ट्रभारभरणार्थमकार्षीन्नीतिशास्त्रविविधायुतशिक्षाम् ॥ ६ ॥

एवं कुर्वन्यौवनं प्राप्नुवन् स-
प्रिन्साःप्वेल्सित्याख्यया भासमानः ।
डेन्मार्ग्देशाधीशपुत्रीं विवाह्या-
लक्सान्द्राख्यां स्वानुरूपां मुमोद ॥ ७ ॥

काले याते धीरो नीतिज्ञो विनयवांश्च करुणाढ्यः ।
निजमातृवत्प्रतीतः कारणतुल्यं किलास्ति भुविकार्यम् ॥

क्रमात्तमात्मजं क्षमाशपादिमानितं
क्षमाधरासुराङ्गरादराद्धराभरार्हविक्रमम् ।
सुमेधसा पुरोधसावधाय बुद्धिवृद्धकैस्स-
यौवनन्तु यौवराज्यधूर्वहं व्यधाद्धृवम् ॥ ९ ॥

रक्षायामतिचतुरो नयास्त्रवेत्ता
शिक्षार्हः कपटनृपारिमण्डलस्य ।
पारिल्मेण्टिति विलसन् महासभायां
येड्वर्ड् भूपतिरधिपः कृतस्सुराज्ञया ॥ १० ॥

यौवराज्ये धुरं संवहन्सप्रभू
रञ्जयन् स्वप्रजाभञ्जयन्विद्विषः ।
पालयन्मेदिनीं लीलयात्युज्वलं
श्रेयएत्याहरत् स्वीयमातुःश्रमम् ॥ ११ ॥

सर्वकार्ये भरं निर्वहन्मेदिनी
रक्षणेऽसौ यथाध्यक्षतामाविशत् ।
चक्रवर्तित्वमाक्रम्य राज्ञां स्थितं
राज्यलक्ष्मीः प्रभौ पूज्य एवोत्सुका ॥ १२ ॥

अष्टाशापतिदिव्यमूर्तिसकलैस्सृष्टात्मकोऽसौ प्रभुः
पृष्टाङ्गो नवयौवनोत्कटमदो हृष्टान्तरङ्गो युधि ।
दुष्टान् क्लिष्टनृपव्रजान् भुजबलात् कष्टावहान् ध्वंसयन्
नष्टां क्ष्मामकरोद्वशां जनचयैस्स्पष्टान्तथाष्टापदैः ॥ १३ ॥

विक्टोरियायाः परतोऽत्रराज्या
येड्वेर्ड्प्रभुं वृद्धिमिषिति प्रसिद्धे ।
राष्ट्रेऽभिषिक्तं नवमेऽह्निचागस्ट्
मासेऽपि राज्ञोधिक (१९०२) वत्सरेऽधुः ॥ १४ ॥

हरीन्दिरांघ्रिभक्तिमान् गुरूत्तरीकृतासने
किरीटधारणे तदाधरीकृताखिलप्रभुः ।
दरीकृतस्मितास्यसुन्दरीयुतस्स्वतेजसा
गिरीन्द्रशृङ्गके यथा हरीशयुग्ममाबभौ ॥ १५ ॥

धर्मजाताश्रयो भीमसेनानुगतउज्वलः ।
श्वेतवाहस्तदाजिष्णुर्भाति साक्षात्किरीट्यसौ ॥ १६ ॥

चण्डस्वांशुचयप्रभाकरमहामण्डल्युपान्तोज्वल-
दण्डानन्तपताकहर्म्यनिकरे लण्डन् महापट्टणे ।
घण्टाचारुणिविष्टरे धरणिभृत् षण्डास्थिते सम्भ्रमै-
रण्डाधीशतया प्रभोर्नृपशतैः पट्टाभिषेकः कृतः ॥ १७ ॥

मनुयाज्ञवल्क्यक पराशरोदिता-
स्स्मृतयो निजांग्लपरिभाषया कृताः ।
विषयेषु तत्र गदितोऽर्थसंग्रह-
स्तनुशिक्षणञ्च नियमेन कल्प्यते ॥ १८ ॥

धर्मात् स्यात् पापहानिस्तदपि बहुफलं शाश्वतं पूर्वधर्म-
त्राणादेतद्विदित्वा विविधमतनृपैः पूर्वकैस्स्वानुगुण्यात् ।
क्लप्तान् क्षेत्रार्थरूपान् बहुगुरुमठसत्रादिदेवालये-
भ्यःपूर्णान्नूनान्विधत्तेऽनुपममहिमको धार्मिकोऽसौ महीशः॥१९॥

आरोग्यं दीर्घायुस्सन्ततिसम्पत्कलायशो विभवाः ।
धर्मनृपस्यैधन्ते धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं यस्मात् ॥ २० ॥

राजते स्वयमात्मीयान् यस्माद्रञ्जयति प्रभुः ।
तस्मादुभयतोह्यस्मिन् पर्याप्ता राजता भुवि ॥ २१ ॥
भूदारबाधाधुस्तायामक्षक्रीडा रथेष्वलम् ।
दुर्बलिग्रहणंविष्णु कथायां मत्तता गजे ॥ २२ ॥
उद्वृत्तता काव्यएव ज्याभङ्गोऽरिशरासने ।
पक्षपातः खगेष्वेव यद्राज्ये परतो न हि ॥ २३ ॥

इति गतवति काले भोग्यतोऽस्मत्सुभाग्यात्
पयसिव मधुवृष्टिर्मिरुवद्दन्नवृष्टिः ।
इह भवति सुराज्ञश्छत्रराट्पट्टबन्ध
क्षणइति विचरन्ती काप्यसौ किं वदन्ती ॥ २४ ॥

दुर्गे युद्दुर्योधनकोऽदाद्यमुनान्ते
पार्थायेन्द्रप्रस्थमभूत्तत्पुरमत्र ।
हर्याज्ञाया धर्मसुतोऽथास्मच वंश्या
नीत्याशासन् क्ष्मान्तु नभाण्पूर्वमहीशाः ॥ २५ ॥

या पुरीन्द्रतटनाम्न्यभूत्पुरा धर्मजातरुचिरा वनोदया ।
सास्ति डिल्यभिहितार्कजातटे धर्मजातरुचिरावनोदया ॥ २६ ॥

विक्टोरियाया अपि चक्रवर्ति
पट्टाभिषेकोऽरचि डिल्लिपुर्याम् ।
तथात्र राज्ञः क्रियतेऽद्यभूपै-
स्सचक्रवर्त्याह्वयपट्टबन्धः ॥ २७ ॥

भूभृन्नाथमहोत्सवाय निखिलैस्सार्थैर्महीभृत्कुलै-
रागन्तव्यमितीरिते सति वयं तादृग्विधाइत्यगाः ।
कैलासः कनकाचलो हिमगिरिश्चाम्ये महार्घाः पुरे
तस्थूरत्नहिरण्यगैरिकलसद्राजोपकार्याच्छलात् ॥ २८ ॥

विविधवर्णचलांशुककेतुभि र्मकरतोरणचारुवितानकैः ।
कदलिकाक्रमुकादिमसम्भ्रमैर्नवमिवाजनि तन्नगरन्तदा ॥ २९ ॥

परश्वश्वो भावी स तु बहुमतोऽस्मत्प्रभुमहो
द्रुतं यामो डिल्लीपुरमिति नृपाज्ञापरवशाः ।
परे भूपास्स्वस्वोपहितविरुदाङ्काः परिजनै-
र्गजैरश्वैर्योधैः परिवृततलास्तत्पुरमगुः ॥ ३० ॥

क्षितिमण्डलेश्वर वितीर्णचिह्नकैः
परिचिह्निताः प्रभुनृपाः परश्शतम् ।
विभवानुरूप मुपलालितोत्सवा
व्यरुचन्विचित्र शुभवर्मभूषणाः ॥ ३१ ॥

तपनीयमयैर्महार्हरत्नैः कवचोष्णीपकिरीटकङ्कणाद्यैः ।
उडुभासुरमौक्तिकाढ्यहारैश्शुशुभे भूपकुलं मिथोधिकाभम् ॥३२॥

चतुरङ्गबलैर्नृपप्रभूणां जनताद्यैरितरैर्निरन्तरेऽस्मिन् ।
नगरे विशिखादिचत्वरेऽभूदनवेक्ष्यैव धरागता नृपांसम् ॥ ३३ ॥

बहुभिर्जनराशिभिःपुरे निबिडे सौधगता वधूवराः ।
नृपसेवनतो विमानिनोऽप्सरसश्चाग्रुरिहेति मेनिरे ॥ ३४ ॥

राजाभिषेकादन्वर्थं शुभकृद्वत्सरे प्रभोः ।
चापमासेऽष्टादशाहे चक्रेशाख्योत्सवः कृतः ॥ ३५ ॥

गानैर्धन्ये (१९०३) ऽब्देगुरोर्वारआद्ये-
मास्याद्याहे डिल्लिपुर्यां सुराज्ञः ।
येड्वेर्ड् नाम्नश्चेन्दिया चक्रवर्ती
श्लाघ्याभिख्या पट्टबन्धोत्सवोऽभूत् ॥ ३६ ॥

आस्तेऽखिलक्ष्मानृपहस्तगानृपो
ऽत्राज्ञात्मनाज्ञाप्रतिभूमुखाद्यतः ।

विष्ण्वंशता भूपगता तदंशता
मन्त्रिण्यतो मन्व्यकृतप्रतिप्रभुः ॥ ३७ ॥

अष्टापदमणिपुष्टाद्भुतपुरस्रष्टावधि विधिसृष्टाखिलमहिमण्डली-शिखरखण्डभूरुचिरमण्डनोल्लसति लण्डनाख्यपुरवरउदधिदहनतरणिसमवित नियतमहिमनि वसत उदयिनः । धृष्टस्थिरतरराष्ट्रप्रभुवरवृष्णिकुलभव येड्वेर्ड् क्षितिपतिशेखरस्य धृतलेखनायकमयूखशङ्खमुखलेखनस्य गनधिक (१९०३) शरदि जनवरिमुखदिन इनपदगतगृहनिगमनिकरजुषि । मल्यादिमबहुवल्याद्दततरु कुल्याहितरुचि डिल्यां पुरि परिकर्शितारिसुविमर्शवान् धरणिकात्स्न्र्यपोऽतिधनकर्सनाख्य उपनृपतिरथनिजनियमननिहितनिरवधिधन नृपतिशतपरिवृतः । स्वर्मान्यशुभसुधर्माभसदसि धर्मात्मजगतभर्मासन उरुविक्रमार्जितसुचक्रवालनृपतिक्रमार्ह गुरुचक्रवर्तिपदघटित मणिमयमकुटद्युतिमहिमकृतबहुमहितत विभवशतैः ॥ ३८ ॥

श्रीमान् लार्ड् कर्सनाख्यः प्रतिनिधिरधिपस्येन्दियाध्यक्षभूतो
ड्यूगःप् कानाडभिख्यः क्षितिभृदवरजोलण्डनुर्व्या इहेतः ।
तत्पश्चात् षष्टिभूपा अपिबहुकरदाः पृष्टतोन्येप्यमात्या-
नागारूढाश्च डिल्यां पुरि बहुविभवैर्वाद्यघोषैर्विचेरुः ॥ ३९ ॥

प्रविश्य बहुमानतः प्रतिनिधिप्रधाना अमी
मयाद्दतसभान्तरे जितसुधर्मणि श्लाघिते ।
युधिष्ठिरपरिष्ठिते कनकरत्नसिंहासने
ससम्भ्रममहैर्व्यधुः प्रभुमथेन्दियाचक्रपम् ॥ ४० ॥

धर्मात्मजेति निजशर्मावसत् सुकृतकर्माद्यडिल्यभिहिते
घर्माभिहृद्विपुलहर्म्याकुलीकृत स्वमर्मान्तरे हरितटे ।
स्वर्मानितेऽत्रमयनिर्माणवत्सदसि भर्मासनेऽग्र्यनृपवत्
दुर्मानहारिणि शुभोर्मावसौ प्रतिनिधिर्मानितो नृपशतैः ॥ ४१ ॥

सुरपतिं वसतो मरुतो गुरू रघुपतिश्च वसिष्ठमुखान्नृपाः ।
अभिषिचुश्चतुरङ्गबलान्विताः प्रभुमिमश्च तथायुतभूमिपाः ॥ ४२॥
दुन्दुभ्याद्यैर्वाद्यैरुत्तमनृत्तैः प्रभूतगीतैश्च ।
अन्यादृशविन्यासो ऽजन्यक्षीणाग्निचूर्णबाणगणैः ॥ ४३ ॥
धरण्यां सर्वत्रोज्वलबहुलदीपावलिशतै
र्हृताभेनक्षत्रग्रहनिकरके तत्र रजनौ ।
धराभूतद्युक्तं वियदिह शचीन्द्रौ ह्यधिगता-
बलक्सान्ड्रा येड्वर्ड् कुशलतनुतां भूम्यवनतः॥ ४४ ॥
प्रथुलगभीरभूतनलिकध्वनयोऽध्वगता
दिशिविदिशीममाहुरवनीश शुभप्रभवम् ।
भ्रमदसिताभ्रमण्डलमतीत्यच वाणगणा
दहनमयोदयाः पटपटध्वनयस्त्रिदिवे ॥ ४५ ॥
भीमपुरस्सरैरवरजै र्जगदपि च जयन्
भूरि वितीर्य चाहृतधनं बहु विबुधजनततये ।
अद्भुतराजसूयकमखं चरति यमसुतकुरुपे
डिल्लिपुरी यथास्ति च तथाद्यनृपवरमहे ॥ ४६ ॥
तदा तत्र पुर्यां यआसीद्विशेषः कदा कुत्रचासौ नदृष्टः श्रुतश्च ।
तदुक्तौ न शक्तिर्ममास्तेफणीशस्सहस्रास्यतद्युग्मजिह्वायुतोऽलम् ॥
तत्र पुरक्ष्मा सफलागमसद्द्विजराजकालिरवगम्या ।
भाति वनक्ष्मासफलागमसद्विजराजकालिरवगम्या ॥ ४८ ॥
पूर्वं क्षोण्यां भरतशकले पाण्ड्यचोलाङ्गपूर्वाः
षट्पञ्चाशद्बहुलविषयाः खण्डशो भिन्नभिन्नाः ।
निर्जित्यैतान्निखिलविषयान्निस्सपत्नैकराज्ये
सेव्यश्रीमानपि नृपशतैरेम्प्ररा पिन्दियास्ते ॥ ४९ ॥
यदुरुप्रतापदहनात्पराजितो विषयाद्बहिर्भावितुमातुरो रविः ।
झटितिप्रधावितहयोऽप्यनीश्वरस्सततं सहस्रकरएति यत्पदम् ॥

॥ चक्रवर्तिजयम् ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

श्वेतामृतप्रभः पूर्णकलोराजातिरञ्जकः ।
यथा दिव्येकएवास्ते तथासौ भुवि निर्मितः ॥ ५१ ॥

त्यक्त्वा जनाः स्वे राजानं क्षितिचक्रेशतापदम् ।
अद्याद्रियन्ते राजानं क्षितिचक्रेशतापदम् ॥ ५२ ॥

श्वेतोऽपि कृष्णानुरक्तस्सशिवोऽपि सुचक्रभृत् ।
अपिक्ष्माभृत्पक्षपाती येड्वर्ड् सप्तमराडसौ ॥ ५३ ॥

श्रीमांश्चक्रधरोलोक रक्षको भूमिनायकः ।
विष्णुरेवास्ति येड्वर्ड् यन्नाविष्णुः पृथिवीपतिः ॥ ५४॥

मन्ये चन्द्रमिवामलं समधियं खेलत्सुकीर्तिं भुवि
प्रत्याक्रम्य धनादिकं प्रमथनादाकृष्टराजन्यकम् ।
रक्षावर्धितचर्चिकाश्च महिषीमेतौ व्यपायन्नये
येड्वर्ण्णाममहाप्रभुंचरमया विष्ण्वंशकं भूतये ॥ ५५ ॥

राज्येऽस्मिन् बहवो लसन्ति हि मठास्सत्राणि देवालया-
स्तेभ्यो भूमिनिबन्धनादिमधिकं दत्वा मुदापात्यसौ ।
तेष्वेतद्बहुपुण्यभाजनमहो तोदाद्रिनामस्थलं
तत्रास्ते भगवान् श्रितावनपरस्तोदाद्रिनाथो हरिः ॥ ५६ ॥

पाण्ड्यभुवि ताम्रवर्ण्या दक्षिणभागे द्वियोजनेऽस्त्येतत् ।
क्षेत्रं कन्याम्भोधेर्वायव्ये च त्रियोजनतः ॥ ५७ ॥

क्षेत्रेऽस्त्यत्र मठोरमाजननभूः पूर्वार्यवंशानुगः
श्रीवानाचलयोगिनां गुणवतां क्षोणीगुरूणां सताम् ।

राजत्यत्र परम्पराप्तभगवच्छ्रीकार्यनिष्ठस्सदा
श्रीभट्टेश्वरनामको मुनिवरश्शान्तो महात्मा सुधीः ॥५८॥

स्वयं व्यक्ते तोदाद्यभिहिततले श्रीमतिमठे
चतुर्विंशे पट्टे स जयति हि भट्टेशमुनिराट् ।
श्रियो जन्मस्थानं वसतिमपि कीर्तेश्शुभपदं
विरक्ते विद्याया विहिततलमाहुर्यमखिलाः ॥५९॥

दैवालयस्य यद्रौप्यं राजगेहे प्रदीयते ।
तस्याधिकसहस्रेभ्यः क्रियन्ते ह्युत्सवादयः ॥६०॥

मठस्य यद्भूमिनिबन्धजातं प्राप्तं तदुद्भूतफलैस्तथार्थैः ।
शिष्यार्पितैर्भूसुरपूर्वकाणां भुक्त्यादिधर्मो बहुरेधतेऽत्र ॥६१॥

श्रुतिधननिगमान्ततर्कपूर्व श्रुतरसाविभ्यउदारआगतेभ्यः ।
मुनिवर इह पण्डितेभ्य उच्चैरनुगुणमर्थमयाविकादि दत्ते ॥६२॥

अस्तां विस्तरेण । प्रकृताथोऽधिक्रियतान्नाम् ॥

इदानींतु अश्वादिबल धूतारिविश्वाधीशाभिषेचने ।
विश्वादिशायिमुनिना विश्वासादिदंमाहृतम् ॥६३॥

रंभाः परं भावुकभा निबद्धाः ध्वजाश्च साध्वध्वसुवीथिकासु ।
रङ्गावलिर्मांगलिकास्सुलिङ्गा तदा निदध्वानगभीरभेरी ॥६४॥

तैलक्षीरोदकपरिमलद्रव्यजातौषधाद्यौ
स्तोदाद्रीशं सह कमलया सोऽभिषिच्यार्यवर्यः ।
पुष्पैर्वस्त्राभरण निकरैर्भूषयित्वान्नमुख्यै-
स्सन्नैवेद्यै रकुरुत महं साधुसम्राण्महाहे ॥६५॥

वानाद्रिस्थलवासि विप्रामुखसन्नानाप्रभूणां तथादीना-
नामपि चान्नदान मनघं मानादिकं कल्पितम् ।
आनाकोज्वलकीर्तिनार्यमुनिना ज्ञानाधिकश्रेयसा
भूनाथस्य महाभिषेकसमये पीनातिविश्वासतः ॥६६॥

दैवालये गुरुमठे चत्त्वरेषु गृहेषु च ।
रथ्यासु राजभवनेऽप्युज्वला दीपिकाः कृताः ॥६७॥

गीतसुनृत्तैर्वाद्यनिनादै रुज्वलबाणालीनलिकोत्थैः ।
घोषविशेषै स्संभ्रमजातैः पौरजनौघैर्मोदमवापे ॥६८॥

एतत्सर्वं क्षणिकममुना नालमेवं विदित्वा
योगीशास्यां पुरि नृपयशश्शाश्वतज्ञापकाय ।
श्रीमद्विष्ण्वालय मुखतले तोरणद्वारमुच्चै
श्चिह्नं नूत्नं प्रभुमहदिने कर्तुमारभ्यते हि ॥६९॥

गीर्वाणनागरान्ध्रद्रविडांग्लेयादि वर्णभाषारूपैः ।
पुस्तकजातैः पुष्टा पुस्तकशाला क्रियत सह सदुपकृतये ॥७०

महाघहरणक्षम श्रुतनिगूढ सारार्थ युक्तसवर्ण-
निधिकोशसङ्ग्रहनमाहृतं सज्जनैः ।
नृपोत्सवदिने तदा पुर इहाद्यचारभ्यते
सदा क्षरनिधिर्हिनः करगतरो नृपानुग्रहात ॥७१॥

राडभिषेक ज्ञापक हेतोर्भट्टवराख्य श्रीमुनिकल्प्यौ ।
पुस्तकशाला तोरणसौधौ यौ तदुदन्तस्यादुपरिष्टाद ॥७२॥

तद्वज्जूबिलिमहे राज्ञ्या राजश्च पट्टबन्धमहे ।
यद्यत्कृतं पुराभूच्छतगुणितं चक्रवर्तिपट्टमहे ॥७३॥

॥ आशीर्वादः ॥

जीयादेड्वेर्ड्सेवन्त्स प्रभुशिखरमणिस्त्विन्दियाचक्रवर्ती
नित्य श्रीर्निर्जितारिश्शत गुणितवयारंजकस्सन् प्रजानां ।
षष्ठ्यब्दैः क्ष्माभिरक्षा जनितबहुमतिर्यातु विक्टोरियासीत्
माता चक्रेश्वरी भूपतिशत विनता तुल्य वृत्तिस्तयास्ताम् ॥

तैलाभिषेकार्द्रितचित्ततोत शैलाधिपस्याब्धि सुताप्रियस्य ।
लीलाकटाक्षादिह भूभृदेड्वेर्ड् शीलान्वितः पालयतां चिरं क्ष्माम्
स्वस्ति येड्वेर्ड् महीशाय स्वस्ति तद्बान्धवालये
स्वस्ति तद्राज्यरक्षायै स्वस्ति तत्क्ष्माखिलात्मने ॥ ७६ ॥

भृत्यभूत प्रभुस्तुत्यसत्मा
इवैस्सत्यवाग्योगिभिर्मर्त्यलोकार्यकैः ।
क्षित्यधीशश्चिरं चेत्य विद् जयं
नित्यमव्यात् क्षमामित्यलं प्रार्थ्यते ॥ ७७ ॥

चक्रिक्रम भट्टवरानु ग्रहपूर्ति प्रबोधवानाद्रेः ।
सुजनिकवने बुधेष्टं यच्छतु येड्वेर्ड् सुनाथमहिमशकम् ॥ ७८ ॥

॥ श्रीचक्रवर्तिजयं संपूर्णम् ॥

॥ शुभमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

॥ गुरुभ्योनमः ॥

॥ सुहृद्विलापः ॥

अहह क्षणभङ्गुरं वपुः भवितव्यं बलवत्प्रतिष्ठितम् ।
असुखं सुखमित्यपि द्वयं सहजं सत्त्ववतामिति स्थितम् ॥ १ ॥

गहना गुणहीनता भृशं सुजनानां विरहः सुदुः सहः ।
असदेव जगन्महात्मानां निजलीलागृहसौधसन्निभम् ॥ २ ॥

इह तस्य हरेर्महात्मनः जनि रक्षाक्षयवृत्तिषु स्वतः ।
परमेष्ठिनि कीटकेऽपि वा न हि पक्षप्रतिपक्षताक्रमः ॥ ३ ॥

परमं यश एव देहिनां परलोके सुखसाधनं भवेत् ।
परपत्थ्यमजानाता निजा सुकृतानां सरणिर्निवार्यते ॥ ४ ॥

परया निजयत्नसम्पदा परिलब्धं धनसञ्चयं सुधीः ।
परिरक्षितु मर्थिनां सता मुपकुर्यात् परमादरेणवै ॥ ५ ॥

अयमत्र निदर्शनं सतामवतंसः सुधियामधीश्वरः ।
अतिमानुषचित्र कार्मणो "रविवर्मा" गुणशेवधिर्नृपः ॥ ६ ॥

अयमार्तजनावनव्रतः "शुखसारङ्ग पुरेश्वरोत्तमः" ।
"रविराडिति" नाममात्रतः सुधया मूर्धनि सिञ्चतीवनः ॥

अविनाशियशः शरीरगोमहतामेष महीभृतां सदः ।
परिभूषयति प्रशान्तधीः परमेशीपदपङ्कजाश्रयः ॥ ८ ॥

प्रतिगेहमिहार्यभारते प्रतिमाव्याजमुपेत्य यद्यशः ।
प्रणमज्जन भाग्यसम्पदं परिपोषं नयतीति विश्रुतम् ॥ ९ ॥

क्षणमप्यमुना सहैव यः सहवासं कुरुते स पुण्यवान् ।
क्व पुनः सुरसिन्धुसङ्गमे रमतां निर्घृणुतां मनागपि ॥ १० ॥

अतिपेलवमाधुरीधुरा रचितानां प्रणयप्रथाजुषम् ।
वचसामनुरूपयामुना निजवृत्या त्रिजगद्वशीकृतम् ॥ ११ ॥

गुणवानयमेक एव सन्नखिलानां हृदयङ्गमोऽभवत् ।
परितः प्रतिविग्रहं गुणैः परमात्मा प्रतिबिम्बितो यथा ॥१२॥

सुखिनां परदुःखवेदिता यदिचेदस्य परं विलोक्यते ।
करुणारस पूरितात्मनामयमेको धुरि विश्ववेदिनाम् ॥ १३ ॥

उभयेन करांबुजेन यो युगपच्चित्रविलेखन क्षमः ।
महता खलु "सव्यसाचिना" सुगृहीतेन पदेन शब्दितः ॥१४॥

अखिलैरपि हूणपुङ्गवैरयमिन्ध्यातिलकत्वसूचकैः ।
बिरुदैर्बहुमानितो भृशं महनीये प्रभुसंसदि कचित् ॥ १५ ॥

अधुनापि यदीयविभ्रमाः परितो "भारत" पौरुषप्रदाः ।
प्रचलन्ति महान्तरीपतः सुधियां वेश्मसु सत्कृताभृशम् ॥ १६॥

असकृत्खलु कोविदैर्वरैरवकीर्णे सदसि स्थितोह्ययम् ।
विविधैरपि चारुभाषणैरतिमोदं तनुतेस्म नश्चिरात् ॥ १७ ॥

अधुना तु विधेर्विपर्ययात् परलोकं गमितो दुरत्ययैः ।
परिदेवनसागरान्तरे क्षिपति स्म श्रममन्तरा सनः ॥ १८ ॥

स्मरण क्षणमेव ये गुणाः मुदमव्याजमुपानयन् मनः ।
अधुना खलु कालभेदतो विरहाधिं हृदि वर्धयन्ति ते ॥१९॥

गुणवत्स्वपि कालगोचरं गतवत्सु प्रणयातिरेकतः ।
करुणैः परिदेवितैरलं रुदतामप्यथ निर्वृतिः कुतः ॥ २० ॥

अथवा सुहृदां वियोगतः तपतां तद्गुणवर्णनोदिता ।
महती परमश्रुवाहिनी शमयत्याविलमन्तरं शनैः ॥ २१ ॥

अयि विश्रुत! राजशेखर! त्वयि कानः प्रतिपत्तिरुच्यते ।
यदितः खलु दूरतोगतं सुहृदं त्वां न हि सेवितुं क्षमाः ॥ २२ ॥
(वयमितिशेषः)

अखिलानपि ते सुहृद्गणा ननुकूलाचरण क्षमानपि ।
किमकारणमार्त्तविह्वलानतनोर्यः श्रितवत्सलोऽपिसन् ॥ २३ ॥

सहजामपि धीरतां जवादपहाय त्वयि सक्तचेतसः ।
विलपन्ति महीभृतो गुणैरवबद्धाः शुकशावका इव ॥ २४ ॥

"दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने" ।
(इदं कुमारसंभवे)

इति यद्धृतमाचरत्भवान् तदहो विस्मृतवान् कथं क्षणात् ॥ २५ ॥

मधुरैरुपगीतितानकैः रतिमुग्धं पुरमण्डनञ्च यत् ।
तदिदं तन सौधमण्डलं कथमार्त्तैर्निनदैः प्रपूर्यते ॥ २६ ॥

अविचारितपूर्वमेवते तिलमिश्रे सलिलञ्जलौ रतिः ।
अभिशापइवाद भूदहो गहनोऽयं भुवि सत्वविप्लवः ॥ २७ ॥

करुणालवमन्तरा तव स्वजनेषु द्विषता दुरात्मना ।
विधिना कृतमत्र वैशसंकमकाण्डे विनिपातयेत् न तत् ॥ २८ ॥

अतिकोमळमश्रमध्यतो निजचेटीजनवीजनादिभिः ।
उपलाळितमेव ते वपुः कथमग्रे चितया निरीक्ष्यते ॥ २९ ॥

आविषह्य वियोग वेदना परितप्तांस्तव बान्धवानमून् ।
अयि! सान्त्वय साम्प्रतं शनैः प्रतिबोध प्रियदर्शन! प्रभो! ॥

नयनान्त विलोकनैः सकृत् जनमेनं प्रतिपत्तिनिष्ठुरम् ।
सुखयाशु सुधावधीरितैः प्रणयार्द्रैः प्रियभाषणैरपि ॥ ३१ ॥

त्वरयत्ययमाकुले भवद्भागिनी लोचन चन्द्रिका कृतिः ।
दयसे न किमादरेण हा विपरीता विधिचोदना तुनः ॥ ३२ ॥

अहमस्मि स ते पदांबुज प्रणतेषु प्रथमः सुहृत्तमः ।
ननु पश्यसि किं न वेत्सिमां ? पुरतः सन्निहितोप्य शक्तितः ॥३३॥
गतएत्र कथं, न भाषसे, रविराज ? प्रतिपन्नचेतनः ।
अथवा गुणवत्यपि कचित्, विपरीता नृपजातिरीक्ष्यते ॥ ३४ ॥
किमिदं, मम चित्तविभ्रमः, सविधेनो नृपतिर्नबान्धवाः ।
अधुना दिवमेत्य तस्य वैदिनषट्कं क्षणवद्व्यपोहितम् ॥ ३५ ॥
मरणं नियतं हि देहिनां, ननु तस्य प्रथिता प्रतिक्रिया ।
प्रतिवासरमाशु जन्तवो, बहवो यान्ति समापतन्ति च ॥ ३६ ॥
प्रतिदेहमवस्थितः सदा, सहि मृत्युर्विवृताननान्तरः ।
अभिकांक्षति देहिनाक्षणं, कबलीकर्त्तुमनन्यमानसः ॥ ३७ ॥
स्वकृतस्य हि कर्मणः फलान्यनुभोक्तुं कृतनिश्चयः पुमान् ।
जनिपञ्जरमाविशत्यतः कृतकर्मक्षय एव तत्क्षयः ॥ ३८ ॥
कति सोदरबान्धवागताः, कतिवा मातृजनाः, सुताः कति ।
परिवर्तिनि कालयन्त्रिते, भवचक्रेऽनुवास्थिरा स्थितिः ॥ ३९ ॥
"प्रथमे वयसि स्थितो मम, प्रियपुत्रो मृत" इत्यनारतम् ।
अनुशोचनतत्परेष्विया "नुपकर्त्तागत" इत्यहो भ्रमः ॥ ४० ॥
सुहृदां गुणशालिनामितः स्मरणेन स्वयमेव जन्तुषु ।
शतधाधृतिभेदिनो हठात्, प्रवहन्त्यश्रुकणाः स्फुटं बहिः ॥ ४१ ॥
तदपि प्रतिपन्नचेतसामिदमाक्षेपकरं विदुर्बुधाः ।
तदलं विरमामिसाम्प्रतं परिचिन्त्य क्षणमात्रजीवितम् ॥ ४२ ॥
परितापशरीरशोषणप्रभृतीनां परमापदां पदात् ।
कृपयाननु देव! भूयसो भवरोगात् जगदीश! पाहिमाम् ॥४३॥

॥ इति सर्वं शिवम् ॥

॥ ओं ॥

शिवेपाहि ।

॥ दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः ॥

वेधोहरीश्वरस्तुत्यां विहर्त्रीं विन्ध्यभूधरे ।
हरप्राणेश्वरीं वन्दे हन्त्रीं त्रिपुरविद्विषाम् ॥ १ ॥

श्रीदेवीमाहात्म्यवराहपुराणहरिवंशभागवतादिप्रतिपन्नदेवीमहिमसञ्जिघृक्षया इदं स्तोत्रमारिप्सितं । तत्र । सावर्णिस्सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः । निशामयत तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम । इति देवीमाहात्म्यस्य प्रथमश्लोके भुवनेश्वरीमन्त्रमुद्धार्यं विवक्षितं व्याचक्षते तद्यथा यो यकारस्याष्टमोहकारः तस्य विशेषणं सूर्यतनयः अग्निः तेजस्वित्वेन तन्नेदिष्ठत्वात् तेन तद्बीजं रेफो लभ्यते तद्वत्वं हकारस्य पुनर्लक्षणयोच्यते सवर्णा लोहितशुक्लकृष्णवर्णसहिता प्रकृतिः तस्यापत्यवत्तत्सम्बधी तद्वाचक ईकारः इहापि तद्वत्वं लक्षणयोच्यते एवं रेफेण ईकारेण च युक्तो हकारात्मको मनुर्मन्त्रः तत्प्रतिपाद्यदेवता कथ्यते तस्याः मन्त्रतत्प्रतिपाद्यदेवताया उत्पत्तिं निशामयेति सम्बन्धः मन्त्रस्याग्रिमो बिन्दुस्तु श्लोके स्वरूपत एव निवेशित इति तां शैलीमनुसृत्यात्रापि श्लोके तस्य मन्त्रस्योद्धारः पादचतुष्टयेऽपि कार्यो विवक्षितः अत्रानुलोम्येनैव हकारादीनामुच्चारः वेधःकृता देवीस्तुतिर्देवीमहात्म्ये प्रसिद्धा हरिकृता हरिवंशे ईश्वरकृता वराहपुराणे ॥१॥

अभ्यर्थनेन सरसीरुहसम्भवस्य
त्यक्त्वोदिता भगवदक्षिपिधानलीलाम् ।
विश्वेश्वरी विपदपागमने पुरस्ता-
न्माता ममास्तु मधुकैटभयोर्निहन्त्री ॥ २ ॥

अनेन श्लोकेन देवीमाहात्म्यस्य प्रथमाध्यायेन प्रतिपादितं मधुकैटभवधरूपं देव्याः प्रथमचरितं संगृहीतं भगवत्कृतेऽपि मधुकैटभवधे माणवक-

कर्तृके आचार्येण कार्यमाणे ऽध्ययने कारीषाग्नेरिव तत्सामर्थ्याचरणेन साक्षात्तत्तत्प्रेरणेन च देव्याः प्रेरकत्वमस्तीमि मधुकैटभयोर्निहन्त्रीत्युक्तं देवी हरिं प्रति बोधं नीत्वा मधुकैटभयोर्वधे समर्थं कृतवती तस्य तयोर्वधे भावश्चोत्पादितवतीति देवीमाहात्म्ये ब्रह्मस्तुतिगताद्वचनात् ज्ञायते । प्रबोधञ्च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु । बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ । इति अक्षिपिधानलीलामित्यनेन भगवतो योगनिद्रान्येषां निद्रेवमोहपारवश्यापादिनी न भवति । किन्तु लीलया सखीव लोचनपिधानमात्रं करोतीति दर्शितं तदुक्तं हरिवंशे । याप्येषा गह्वरी माया निद्रेति जगति स्थिता । सा कर्मान्वेषिणी घोरा काळरात्री महीपते । अस्यास्तनुस्तमोद्वारा निशादिवसनाशिनी । जीविताईहरी घोरा सर्वप्राणभृतां भुवि । नैतया कश्चिदाविष्टो जृम्भमाणो मुहुर्मुहुः । शक्तः प्रसहितुं वेगं मज्जन्निव महार्णवे । अन्नजा भुवि मर्त्यानां श्रमजा वा कथञ्चन । नैशा भवति लोकस्य निद्रा सर्वस्य लौकिकी । सुप्तान्ते क्षीयते ह्येषा प्रायशो भुवि देहिनां । मृत्युकालाभिभूतानां प्राणान् स्वापयते भृशं । देवेष्वपि दधारैनां नान्यो नारायणादृते । सखी सार्वरहस्येषा माया विष्णोश्शरीरजा । सैषा नारायणमुखे दृष्टा कमललोचना । लोकानल्पेन कालेन भजते भृशमोहिनी । इति ॥२॥

प्राङ्निर्जरेषु निहितैर्निजशक्तिलेशै-
रेकीभवद्भिरुदिताखिललोकगुप्त्यै ।
संपन्नशस्त्रनिकरा च तदायुधस्थै-
र्माता ममास्तु महिषान्तकरी पुरस्तात् ॥ ३ ॥

अनेन श्लोकेन द्वितीयादिभिस्त्रिभिरध्यायै प्रतिपादितं देव्या मध्यमचरितं सङ्गृहीतं । अत्र यद्यपि द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविष्णुशिवानामिन्द्रादीनाञ्च शरीरान्निष्क्रान्तन्तेजस्सर्वं देवीविग्रहरूपेणाभिव्यक्तमासीदित्येतावदेवोक्तं देव्याश्च शूलादीन्यायुधानि देवैस्स्वस्वशूलेभ्यो विनिर्गमय्य दत्तानीत्येवोक्तं तथाप्युत्तरचरित्रगतवचनान्तरपर्यालोचनया देव्याश्शक्त्यंशा एव तत्तद्देव-

पालनीयैकदेशपालनशक्तित्वेन देव्या निवेशिताः त एव महिषासुरवधेन सर्वलोकसंरक्षणार्थं विहिताः एवन्तदायुधनिवेशितनिजशक्त्यंशा अपीति ज्ञायते तत्र हि । ब्रह्मेशगुहविष्णूनां तथैवेन्द्रस्य शक्तयः । शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपाश्चण्डिकां ययुः । यस्य देवस्य यद्रूपं भूषणं वाहनं यथा । तद्वदेव हि तच्छक्तिरसुरान्योद्धुमाययौ । इत्यादिना ब्रह्मादिशरीरनिर्गताभिः ब्राह्मयादिशक्तिभिरपि युद्धमुपक्रम्य । बलावलेपाद्दुष्टे त्वं मा दुर्गे गर्वमावह । अन्यासां बलमाश्रित्य युध्यसेत्वतिमानिनि । इति सुम्भेनोक्ते देव्या वचनमाम्नायते । एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा । पश्यतां दुष्ट मय्येव विशन्त्यो मद्विभूतयः । इति । ततस्समस्तास्ता देव्यो ब्रह्माणी प्रमुखा लयं । तस्या देव्यास्तथा जग्मुरेकैवासीत्तदम्बिका । इत्युक्त्वा पुनर्देवीवचनमाम्नायते । अहं विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदा स्थिता । तत्संहृतं मयैकैव तिष्ठाम्याजौ स्थिरोभव । इति ॥ ३ ॥

प्रालेयशैलतनयातनुकान्तिसम्प-
त्कोशोदिता कुवलयच्छविचारुदेहा ।
नारायणीनमदभीप्सितकल्पवल्ली
सुप्रीतिमावहतु सुम्भनिसुम्भहन्त्री ॥ ४ ॥

अनेन श्लोकेन पञ्चमाध्यायप्रभृतिभिष्षड्भिरध्यायैः प्रतिपादितस्य सभृत्यबान्धवसुम्भनिसुम्भवधरूपस्य देव्या उत्तरचरितस्यार्थस्संगृहीतः । देवीमाहात्म्ये सुम्भनिसुम्भहन्त्री कौशिकी सिद्धवत्कृत्य वर्णिता विशिष्य तदाविर्भावो न वर्णितः । स तु शिवपुराणे वायुसंहितायां वर्णितः । तत्र हि । दैत्यौ सुम्भनिसुम्भाख्यौ भ्रातरौ तौ बभूवतुः । ताभ्यां तपोबलाद्दत्तं ब्रह्मणा परमेष्ठिना । अवध्यत्वं जगत्यस्मिन्पुरुषैरखिलैरपि । अयोनिजा तु या कन्या स्त्र्यङ्गकोशसमुद्भवा । अजातपुंस्पर्शरतिरतिलङ्घ्यपराक्रमा । तयास्तु नौ वधस्संख्ये तस्यां कामाभिभूतयोः । इति चाभ्यर्थितो ब्रह्मा ताभ्यां प्राह तथास्त्विति । ततःप्रभृति शक्रादीन्विजित्वा समरे सुरान् । निस्वाध्याय-

वषट्कारं जगच्चक्रतुरक्रमात् । तयोर्लयाय देवेशं ब्रह्मा प्रार्थितवान्पुनः । विनिन्द्यापि रहस्यम्बां क्रोधयित्वा यथा तथा । तद्वर्णकोशजां शक्तिमकामां कन्यकात्मिकाम् । निसुम्भसुम्भयोर्हन्त्रीं सुरेभ्यो दातुमर्हसि । इत्थमभ्यर्थितो धात्रा भगवान्नीललोहितः । काळीत्याह रहस्यम्बां निन्दयन्निव सस्मितः । इति प्रक्रम्य । वाचा नभिरता भर्तुरपि सर्वाङ्गसुन्दरी । सा वृथैवाभिजायेत सर्वैरपि गुणोत्तरैः । भर्तृभोगैकशेषा हि सर्ग एवैष योषिताम् । तथा सत्यन्यथा भूता नारी कुत्रोपयुज्यते । इत्यादि देवीवचनमुपन्यस्य क्रीडार्थं काळीत्युक्तमिति देवेनोक्ते । भूयसीव तवाप्रीतिरगौरमिति मे वपुः । क्रीडोक्तीरपि काळीति घटते कथमन्यथा । इति । पुनर्देवीवचनमुपन्यस्य कथञ्चिद्देवस्यानुज्ञया देवीगतमाश्रमं प्राप्य कञ्चित्कालं तपश्चरित्वा रजोगुणाधिपाद्ब्रह्मणो देवी गौररूपं प्राप्य नीलरूपकोशमुत्सृष्टवती ततः कोशादुद्भूता कौशिकीत्युक्तम् । तत्कोशं सहसोत्सृज्य गौरी सा समजायत । तत्कोशादात्मनोत्सृष्टात्कौशिकी नाम नामतः । काळी काळाम्बुदप्रख्या कन्यका समपद्यत । सा तु मायात्मिका शक्तिर्योगनिद्रा तु वैष्णवी । शङ्खचक्रत्रिशूलादि सायुधाष्टमहाभुजा । सौम्या घोरा च मिश्रा च त्रिणेत्रा चन्द्रशेखरा । अजातपुंस्पर्शरतिरधृष्या चातिसुन्दरी । इति । प्रत्यागतया देव्या देवं प्रति कौशिकीमहिमा कथित इति च तत्रैवोक्तम् । किं देवेन न सा दृष्टा या सृष्टा कौशिकी मया । तादृशी कन्यका लोके न भूता न भविष्यति । तस्या वीर्यं बलं विन्ध्ये निलयं विजयं तथा । सुम्भस्य च निशुम्भस्य मारणञ्च रणे तया । प्रत्यक्षफलदानञ्च लोकाय भजते सदा । देवानां रक्षणञ्चैव ब्रह्मा विज्ञापयिष्यति । इति ॥ ४ ॥

विश्वेश्वरीति महिषान्तकरीति यस्या-
नारायणीत्यपि च नामभिरङ्कितानि ।
सूक्तानि पङ्कजभुवा च सुरर्षिभिश्च
दृष्टानि पावकमुखैश्च शिवां भजेताम् ॥ ५ ॥

प्रथमाध्याये ब्रह्मणा कृतं स्तोत्रं तेन दृष्टं तत् । विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं इति विश्वेश्वरीनाम्नोपक्रमात् चतुर्थाध्याये यत् स्तोत्रं महिषासुरवधानन्तरं देवैरिन्द्रादिभिः कृतं तद्देवैर्महर्षिभिश्च दृष्टम् । देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या निश्शेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या । तामम्बिकामखिलदेवमहर्षिपूज्याम् । इति स्तोत्रप्रथमश्लोके ऽखिलदेवमहर्षिपूज्यत्वविशेषणात् । ततस्सुरगणास्सर्वे देव्या इन्द्रपुरोगमाः । स्तुतिमारेभिरे कर्तुं निहते महिषासुरे । इति स्तोत्रोपक्रमे तत्र देवान् प्रति स्तोत्रत्रयफलप्रतिपादके देवीवचने । युष्माभिस्तु तयो याश्च याश्च ब्रह्मर्षिभिः कृताः । ब्रह्मणा च कृता याश्च प्रयच्छन्ति शुभां गतिम् । इति ब्रह्मर्षीणां स्तुतिकर्तृत्वस्य च प्रतिपादनाच्च तन्महिषान्तकरीसूक्तं सुम्भवधानन्तरमेकादशाध्याये । देव्या हते तत्र महासुरेन्द्रे सेन्द्रास्सुरा वह्निपुरोगमास्ताम् । कात्यायनीं तुष्टुवुरिष्टलाभाद्विकासिवक्त्राब्जविकाशिताशाः । इति । देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद । इत्यादि यदग्निप्रमुखैर्देवैः कृतं स्तोत्रन्तैरेव दृष्टं तन्नारायणीसूक्तं तत्र । नारायणि नमोऽस्तु ते । इति बहुधाभ्यासात् त्रीण्यप्येतानि स्तोत्राणि अकृतकानादिस्तोत्ररूपाणि ब्रह्मादिभिर्दृष्टानि परन्नकृतैः कृतानीत्येतदग्रिमपाञ्चरात्रवचनोदाहरणेन स्पष्टीभविष्यति ॥ ५ ॥

उत्पत्तिदैत्यहननस्तवनात्मकानि
संरक्षकाण्यखिलभूतहिताय यस्याः ।
सूक्तान्यशेषनिगमान्तविदः पठन्ति
तां विश्वमातरमजस्रमभिष्टवीमि ॥ ६ ॥

प्रथममध्यमोत्तरेषु त्रिष्वपि चरितेषु देव्या आविर्भावो दैत्यहननं स्तवनं चेति त्रयमाम्नायितम् । अतस्त्रीण्यपि प्रत्येकं त्रितयात्मकानि एतानि सर्वात्मना सर्वेषां संरक्षकाणीत्येतदेकादशाध्याये देव्यैव देवान् प्रति महता प्रपञ्चेन प्रतिपादितं तानि लोकरक्षणार्थं ब्रह्मविदः पठन्तीत्येतदग्रिमपांचरात्रवचनोदाहरणेन स्फुटीभविष्यति ॥ ६ ॥

यें वैप्रचित्तपुनरुत्थितसुंभमुख्यै-
दुर्भिक्षघोरसमयेन च कारितासु ।
आविष्कृतास्त्रिजगदार्तिषु रूपभेदा
स्तैरंबिका समभिरक्षतु मां विपद्भ्यः ॥ ७॥

एकादशाध्याये नारायणीस्तोत्रेण स्तुतया देव्या पुनरुत्थितसुंभनिसुंभवैप्रचित्तवधादिना लोकानुग्रहार्त्थं करिष्यमाणानन्दारक्तदन्तिकाद्यवतारा वर्णिताः तदर्त्थसङ्ग्रहोयं श्लोकः ॥ ७ ॥

सूक्तंयदीयमरविन्दभवादिदृष्ट-
मावर्त्य देव्यनुपदंसुरथस्समाधिः ।
द्वावप्यवापतुरभीष्टमनन्यलभ्य-
न्तामादिदेवतरुणींप्रणमामिदेवीम् ॥ ८ ॥

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । इत्यादिकं सुम्भनिसुम्भवधार्त्थिभिर्ब्रह्मादिभिः कृतस्तोत्रं देवीसूक्तं तद्ब्रह्मादिभिर्दृष्टं तज्जपन्तौ सुरथसमाधिनामानौ राजवैश्यौ स्वसङ्कल्पितं फलमवापतुरिति त्रयोदशाध्यायार्त्थस्संग्रहीतः तत्र देवीसूक्तंपरञ्जपान्नित्यत्र देवीसूक्तमिहानुपदन्ताभ्यां श्रुतं नमोदेव्यादिकमेव विवक्षितः बुद्धिसन्निहितत्वात् तदेवं सप्तभिश्श्लोकैः कृते देवीमाहात्म्यतात्पर्यसङ्ग्रहे सतामसंशयार्त्थं पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रवचनानि प्रदृश्यन्ते तत्रेमानि शक्रं प्रति श्रीमहालक्ष्मीवचनानि । महालक्ष्मीरहं शक्र पुनस्स्वायंभुवान्तरे । हिताय सर्वदेवानां जाता महिषमर्दिनी । मदीयाश्शक्तिलेशा ये तत्तद्देवशरीरगाः । संभूय ते ममाभूवन्न रूपं परमशोभनं । आयुधानि च देवानां यानियानि सुरेश्वर । मच्छक्तयस्तदाकारा आयुधानिममाभवन् । अभिष्टुता सुरैस्साहं महिषं जघ्नुषी क्षणात् । महिषान्तकरीसूक्तं सर्वसिद्धिप्रदं तदा । देव्याजयादिकं दिव्यं दृष्टं देवैस्सहर्षिभिः । उत्पत्तिं युद्धविक्रान्तिं स्तोत्रञ्चेति सुरेश्वर । कथयन्ति सुविस्तीर्णं ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

लभन्ते च फलं शश्वदाविपत्यमनश्वरं । योगनिद्राहरेर्युक्तायासा देवी दुरत्यया । महाकाळ्यास्तनुं विद्धि तां मां देवीं सनातनीं । मधुकैटभनाशार्थं मोहितौ च तया तदा । जघ्नाते वरलाभेन देवदेवेन विष्णुना । विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं तत् ब्रह्मणा तदा । स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः पुरंदर । एषा सा वैष्णवी माया महाकाळी दुरत्यया । स्तुत्या वशीकृता कुर्यात् वशे स्तोतुश्चराचरं । अस्या देव्यास्समुत्पत्तिश्चरितं स्तोत्रमित्यपि । हिताय सर्वभूतानां धार्यते ब्रह्मवादिभिः । तामसे त्वन्तरे शक्र महाविद्याभिधापरा । गौरीदेहात्समुद्भूता कौशिकीति तदा ह्यहं । वधाय दुष्टदैत्यानां तथा सुंभनिसुंभयोः । रक्षणाय च लोकानां जगतामुपकारिणी । मतीयाश्शक्तयो यास्ता देवश्रेष्ठशरीरगाः । तास्तत्तद्रूपधारिण्यस्साहाय्यं विदधुर्हि मे । ताभिर्निहत्य दैत्येन्द्रान् हन्तव्या ये तथा तया । संहृत्यात्मनि तास्सर्वामदीयाविपुषोऽखिलाः । अहं निजघ्नुषी पश्चात्तयोः सुंभानिसुंभयोः । देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीदेत्यादिकं तथा । नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनं । स्तुतयो मे तदा दृष्टा देवैरग्निपुरोगमैः । एषां संतूजिता भक्तया सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति । कौशिकी सर्वदेवेशी बहुकामप्रदाह्यहं । उत्पत्तिर्युद्धविक्रांतिस्तुतिश्चेति पुरातनैः । पठ्यते त्रितयं बिप्रैर्वेदवेदाङ्गपारगैः । वैवस्वते ऽन्तरे चोभौ पुनस्सुंभनिसुंभकौ । उत्पत्स्येते परोन्मत्तौ देवोपद्रवकारिणौ । नन्दगोपकुले जाता यशोदागर्भसम्भवा । तावहं नाशयिष्यामि सुनन्दा विन्ध्यवासिनी । पुनश्चाप्यतिरौद्रेण रूपेण पृथिवीतले । अवतीर्य हनिष्यामि वैप्रचित्तान्महासुरान् । भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान्वैप्रचित्ताश्च दानवान् । रक्तादन्ता भविष्यन्ति डाडिमीकुसुमोपमाः । ततो मां देवतास्वर्गे मर्त्यलोकेच मानवाः । स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदान्तिकां । तस्मिन्देवान्तरे शक्र चत्वारिंशत्तमे युगे । सर्वतश्शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भासि । मुनिभिस्संस्मृता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा । ततश्शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्या-

म्महं मुनीन् । कीर्तयिष्यन्ति शतशश्शताक्षीमिति मानवाः । तदाहमखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः । भरिष्यामि शुभैश्शाकैरावृष्टैः प्राणधारकैः । शाकम्भरीति मां देवास्तदा स्तोष्यन्ति वासव । तत्रैव च हनिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरं । दुर्गा देवीति विख्यातिं ततो यास्याम्यहं भुवि । शाकम्भरीं स्तुवन् ध्यायन् शक्र संपूजयन्नमन् । अक्षय्यमश्नुते भूतिमन्नपानोद्भवां रतिं । चतुर्युगे च पञ्चाशत्तमे मुनिभिरर्थिता । सुन्दरञ्चातिभीमञ्च रूपं कृत्वा हिमाचले । रक्षांसि भक्षयिष्यामि मुनीनान्त्राणकारणात् । ततो मां मुनयस्सर्वे स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्तयः । भीमा देवी प्रसीदेति भीमामभयदायिनीं । युगे षष्टितमे कश्चिदरुणोनाम दानवः । मनुष्याणां मुनीनाञ्च महाबाधां करिष्यति । तत्राहं भ्रामरं रूपं कृत्वा संख्येयषट्पदा । त्रैलोक्यस्य हितार्थाय वधिष्यामि महासुरं । भ्रामरीति च मां लोके तदा स्तोष्यन्ति सर्वतः । इत्थं यदायदा बाधा दानवोत्था भविष्यति । तदा तदाऽवतीर्याहं हनिष्यामि महासुरान् । अमी ते लेशतश्शक्र दर्शिताः परमाद्भुताः । अवतारा निरातङ्का मदीयाः केवलाह्वयाः । एतेषां परमा प्रोक्ता कूटस्था सा महीयसी । महालक्ष्मीर्महाभागा प्रकृतिः परमेश्वरी । अमुष्यास्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैस्सकलैस्सुरैः । नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदम् । इमां देवीं स्तुवन्नित्यं स्तोत्रेणानेन मामिह । क्लेशानतीत्य सकलानैश्वर्यमहदश्नुते । अमुष्यास्सावताराया महालक्ष्म्या ममानघ । जन्मानि चरितैस्सार्द्धं स्तोत्रैर्वैभवदादिभिः । कथितानि पुरा शक्र वसिष्ठेन महात्मना । स्वारोचिषोऽन्तरे राज्ञे सुरथाय महात्मने । समाधये च वैश्याय प्रणतायावसीदते । भक्तिश्रद्धावता नित्यं वसिष्ठेन कृतेति वै । हृदिस्थिता सदा सेयं जन्मकर्मावलीस्तुतिः । एतां द्विजमुखाच्छ्रुत्वा ह्यधीयानो नरस्सदा । विधूय निखिलां मायां सम्यक् ज्ञानं समश्नुते । सर्वां सम्पदमाप्नोति धुनोति सकलापदः । मम प्रभावात्सौभाग्यं कीर्तिञ्चैव समश्नुते । इति ।

क्रमशः

॥ दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

अत्र कूटस्था महालक्ष्मीः प्रथममध्यमोत्तरचरितदेवतात्रयसमाष्टिरूपा सकलदेवीमाहात्म्यदेवता विवक्षिता । सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी । इति रहस्याध्यायेषु प्राधानिकाध्याये तस्यां महालक्ष्मीपदप्रयोगात् नमो देव्यादि हि ब्रह्मादिभिः कृतं स्तोत्रं तस्यास्तोत्रमिति तामुद्दिश्य तपश्चरद्भ्यां सुरथसमाधिभ्यां तदेव सूक्तं जप्तमिति युज्यते । अत्र सकलदेवीमाहात्म्यप्रतिपाद्या महालक्ष्मीश्शिवशक्तिरम्बिकैव । सदाशिवाङ्कमारूढा शक्तिरिच्छाह्वया शिवा । महालक्ष्मीरिति ख्याता देवी सर्वगुणान्विता । इति । शिवपुराणे तस्यामपि महालक्ष्मीपदप्रयोगात् । श्रियंलक्ष्मीमौपलामम्बिकाङ्गाम् । इत्यायुष्यसूक्ते तस्यां लक्ष्मीपददर्शनेन तस्मिन् । सन्महत् । इत्यादिसूत्रेण पूजावाचिमहत्पदसमाससम्भवाच्च । न तु भगवच्छक्तिरिह महालक्ष्मीर्दुर्गायाश्शिवशक्त्यंशत्वस्य प्रसिद्धतरत्वात् । अतएव हरिवंशे शम्बरवधार्थं प्रद्युम्नाय शक्रेण प्रेषितं कवचं प्रद्युम्नाय दत्तवता नारदेन दुर्गया शम्बराय दत्तो मुद्गरः पार्वत्या दत्तइति व्यवहृतः । अस्य देवरिपोस्तात मुद्गरो नित्यपूजितः । पार्वत्या परितोषेण दत्तश्शत्रुनिबर्हणः । अजय्यश्चैव संग्रामे देवदानवमानवैः । तदस्त्रप्रतिघातार्थं देवीं स्मर्तुमिहार्हसि । स्तुत्या चैव नमस्या च महादेवी रणोत्सुकैः । तत्रैव क्रियतां यत्नस्संग्रामे रिपुणा सह । इति । अयञ्च मुद्गरो दुर्गया शम्बराय दत्त इति तदनन्तरं प्रद्युम्नकृतएव स्तोत्रे व्यक्तम् । यथा। नमस्ते सुम्भहननि निसुम्भहृदिदारिणि । काळरात्रिन्नमस्येऽहं कुमारीञ्चापि नित्यवत् । कान्तारवासिनीं देवीं नमस्येऽहं कृताञ्जलिः । श्रीविन्ध्यवासिनीं देवीं रणदुर्गां रणप्रियाम् । त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् । सिंहवाहां नमस्यामि सिंहप्रवरकेतनाम् । इति कामवचस्तुष्टा दुर्गा सुप्रीतमानसा । इत्यादि तदनन्तरसन्दर्भेणाप्येतद्व्यक्तम् । यत्तु लक्ष्मीतन्त्रविष्णुशक्तिरूपया लक्ष्म्या शक्रं प्रति स्वावतारभेदत्वमुक्तम् । तत्पार्वत्याभेदाभिप्रायं स्वमहिमख्यापनार्थमिति नेतव्यम् ॥ ८ ॥

अथ वाराहपुराणोक्तमहिमानं संग्रह्णाति—

माहिष्मतीतनुभवश्च रुरुश्च हन्तु-
मविष्कृतैर्निजरसादवतारभेदैः ।
अष्टादशाहतनवाहतकोटिसंख्यै-
रम्बा सदा समभिरक्षतु मां विपद्भ्यः ॥ ९ ॥

एवं वाराहपुराणे कथा कदाचित्कैलासगिरौ पिनाकिन्यास्थानमास्थितवति चतुर्मुखस्समागत्य दैत्यबाधां तस्मै निवेदयामास । तदा नारायणोऽपि समागतः । तेषामन्योन्यं पश्यतां दृष्टिसमागमे काचन कन्या जज्ञे सा तेषां वचनात्स्वगुणैर्विभक्ता त्रिशरीरा बभूव । तत्र सात्विकी ब्रह्मणस्सृष्टिशक्तिस्सा तच्छरीरं प्रविष्टा । तदाप्रभृति तदीया सृष्टिर्ववृधे राजसी वैष्णवी पालनशक्तिः सा मन्दरेस्वसदृशसौन्दर्यशालिनीरष्टादशकोटिसंख्याः कुमारीस्सृष्ट्वा तत्र पुरीं निर्माय ताभिस्सह विहरमाणा स्थिता । तस्मिन् विप्रचित्तेस्तनयायां माहिष्मत्यां सिन्धुद्वीपं तपस्यन्तं तदाश्रमादपसार्य स्वयं तत्र सखीभिस्सह विहर्तुं महर्षिरूपमास्थाय तं भीषितवत्यां तेन महिष्येव भवेति शप्तायां सिन्धुद्वीपस्य विद्युमत्या दैत्यकन्याया दर्शनेन स्कन्नं शुक्लं पीतवत्यामुत्पन्नेन महिषासुरेण नारदप्रेरणया तां कामयमानेन प्रहितो दूतस्तस्याः प्रतिहार्या जययैव तिरस्कृतो युद्धार्थमागतो महिषासुरः तयाष्टादशकोटिसंख्यकन्यापरिवारसहितया विंशतिभुजया सिंहाधिरूढया निहतः, तामसी रौद्री संहारशक्तिः तस्यां नीलगिरौ स्थितायां समुद्रजलमध्ये पुरं निर्माय स्थितेन रुरुनाम्ना दैत्येन विद्रावितास्तामेव शरणं ययुः तस्यां हसन्त्यां वक्त्रात् नवकोटिसंख्या भीषणाकारा नानाविधायुधधरा देव्यो निर्ययुः ताभिस्सहितया तया समरे स दैत्यो निहतः इति इदं कथाद्वयमत्र संगृहीतम् ॥ ९ ॥

एतच्चरित्रमखिलं लिखितं हि यस्या-
स्संपूजितं सदन एव निवेशितं वा ।
दुर्गश्च तारयति दुस्तरमप्यशेषं
श्रेयः प्रयच्छति च सर्वमुमां भजेताम् ॥ १० ॥

अत्र वराहपुराणे वचनानि । य इदं शृणुयात्सर्गं त्रिशक्त्याः परमं शिवम । सर्वपापविनिर्मुक्तः परन्निर्वाणमाप्नुयात् । यश्चैनं शृणुयाद्भक्त्या नवम्यां नियतस्थितः । स राज्यमतुलं लब्ध्वा भयेभ्यश्च प्रमुच्यते । यस्यैतल्लिखितं गेहे सदा तिष्ठति धारिणी । न तस्याग्निभयं घोरं सर्पचोरादिजं भवेत् । यश्चैतत्पूजयेद्भक्त्या पूजयेत् स्थापितं बुधः । तेन लब्धं भवेत्सर्वं त्रैलोक्यं स चराचरम् । जायन्ते पशवः पुत्रा धनधान्यं वरस्त्रियः । रत्नान्यश्वा गजा भृत्या ग्रामाश्चाशु भवन्त्युत । यस्येदं तिष्ठते गेहे तस्य सर्वमिदं भवेत् । इति ॥ १० ॥

यत्पूजनस्तुतिनमस्कृतिभिर्भवन्ति
प्रीताः पितामहरमेशहरास्त्रयो ऽपि ।
तेषामपि स्वकगुणैर्ददती वपूंषि
तामीश्वरस्य तरुणीं शरणं प्रपद्ये ॥ ११ ॥

इत्थं वराहपुराणे कथा वेत्रासुरेण वित्रासिता देवा ब्रह्माणं शरणं जग्मुः ब्रह्मा तदा गंगाजले निमज्य जपनिष्ठ स्थितः । देवानां त्राहित्राहीत्याक्रोशमाकर्ण्य चिन्तयतस्तस्मात् कन्यारूपा महामाया प्रादुर्बभूव सायुधाष्टमहाभुजा सा महादेवी जलान्निर्गत्य सिंहाधिरूढा सती वेत्रासुरं जघान ततो महेश्वरस्तां तुष्टाव तदानीं ब्रह्मा जलान्निर्गत्य । यस्तु सायं तथा प्रातरिदं स्तोत्रं पठिष्यति । त्वयेरितं महादेव तस्य देव्या समं भवेत् । वरदो भव देवेश सर्वापत्सूद्धरस्व तम् । इत्युवाच । त्वया देवि महत्कार्यं कर्तव्यश्चान्यदस्ति नः । भविष्यन्महिषाख्यस्य असुरस्य विनाशनम् । इति चोवाच । इति अत्र महेश्वरेण देवी स्तुतेति सन्तुष्टेन ब्रह्मणैवमुक्तमित्युक्तिभंग्या । नवम्याञ्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना । वरदा सर्वलोकाना भविष्यति न संशयः । नवम्यां यस्तु पिष्टाशी पूजयिष्यति मानवः । नारी वा तस्य संपन्नं भविष्यति मनोगतम् । इति ब्रह्मोक्त्या च देव्यास्तुत्यादिभिः ब्रह्मणः प्रीतिरवसीयतेमहेश्वरं प्रति ब्रह्मवचनेनैव देवीस्तुत्या महेश्वरस्य प्रीतिरवसीयते वराहपुराणे त्रिशक्तिनिर्णयावसानवचनैरपि तथावसीयते ता-

न्येवं पठ्यन्ते । नवकोट्यस्तु चामुण्डा भेदभिन्ना व्यवस्थिताः । या रौद्री तामसी शक्तिस्सा चामुण्डा प्रकीर्तिता । अष्टादश तथा कोट्यो वैष्णव्या भेद उच्यते । या सा तु राजसी शक्तिः पालनी सैव वैष्णवी । या ब्रह्म-शक्तिस्सत्वस्था सानन्ता वै प्रकीर्तिता । एतेषां सर्वभेदेषु पृथगेकैकशो-धरे । सर्वासां भगवान्रुद्रस्सर्वगत्वात्पतिर्भवेत् । यावन्त्यस्ता महाश-क्त्यस्तावद्रूपाणि शङ्करः । कृतवांस्तांश्च भजते पतिरूपेण सर्वदा । यश्चा-राधयते तास्तु तस्य रुद्रे तु तोषिते । सिध्यन्ते तास्तदा देव्यो मान्त्रिणो नात्र संशयः । इति देव्यास्तुस्त्या हरेः प्रीतिर्हरिवंशे । हरिणा प्रोक्तस्या-स्यास्तवस्यावसाने देवीं प्रति । ये च त्वां मत्प्रभावज्ञाः प्रणमिष्यन्ति मान-वाः । न तेषां दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतो ऽपि वा । त्वान्तु स्तोष्यन्ति ये भक्त्या स्तवेनानेन सुव्रते । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणासति । इति हरेरेव वचनेनावगम्यते । हरिवंशे । अनिरुद्धकृतदेवीस्तोत्रावसाने तु देव्या नामकीर्तनमात्रेण ब्रह्मादिकस्य सर्वस्य जगतः प्रीतिरुक्ता । ब्रह्मा विष्णुश्च शक्रश्च चन्द्रसूर्याग्निमारुताः । अश्विनौ वसवश्चैव धाता भूमिर्दि-शो दर्शाभगो नक्षत्रवंशाश्च ग्रहा नद्यो ह्रदास्तदा । सरितस्सागराश्चैव ना-नाविद्याधरोरगाः । तथा नागास्सुपर्णाश्च गंधर्वाप्सरसां गणाः । कृत्स्नं ज-गदिदं प्रीतं देव्या नामानुकीर्तनात् । इति । विष्णुपुराणे ऽपि । देवीस्तुत्या भगवतः प्रीतिरुक्ता । ये त्वामार्येति दुर्गेति वेदगर्भाम्बिकेति च । भद्रेति भद्रकाळीति क्षेम्या क्षेमकरेति च । प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्त-यः । तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ ११ ॥

कान्तारमध्यदृढलग्नतयावसन्ना-
मग्नाश्च वारिधिजले रिपुभिश्च रुद्धाः ।
यस्याः प्रपद्य चरणौ विपदस्तरन्ति
सा मे सदास्तु हृदि सर्वजगत्सवित्री ॥ १२ ॥

हरिवंशे देवीं प्रति भगवद्वचनानि । कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानां

च महार्णवे । दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् । इति तदर्थो ऽत्रानुसंगृहीतः ॥ १२ ॥

बन्धे वधे महति मृत्युभये प्रसक्ते
वित्तक्षये च विविधे च महोपतापे ।
यत्पादपूजनमिह प्रतिकारमाहु-
स्सा मे समस्तजननी शरणं भवानी ॥ १३ ॥

हरिवंशे देवीं प्रति भगवद्वचनानि । नृणां बन्धं वधं पुत्र भयं नाशं धनक्षयम् । व्याधिमृत्युभयश्चैव पूजिता शमयिष्यसि । संग्रामेषु च सर्वेषु ह्यग्निप्रज्वलितेषु च । नदीतीरेषु घोरेषु कान्तारेषु भयेषु च । प्रवासे राज-बन्धे च शत्रूणाञ्च प्रमर्दने । प्राणात्ययेषु सर्वेषु त्वं हि रक्षा न संशयः । इति वराहपुराणे महिषासुरवधानन्तरं ब्रह्मादिकृतस्तोत्रावसाने तेषां वच-नानि । शरणं त्वां प्रपद्यन्ते ये देवीं परमेश्वरीम् । न तेषां जायते किञ्चि-दशुभं रणसङ्कटे । सर्पव्याघ्रभये घोरे चोरराजभये तथा । निगळस्थो ऽपि बद्धश्च त्वां स्मरेद्यस्तु मानवः । सो ऽपि बन्धैर्विमुक्तस्स्यात्ससुखं वर्द्धते चिरं । इति ॥ १३ ॥

बाणासुरप्रहितपन्नगबन्धमोक्ष-
स्तद्बाहुदर्पदळनादुषया च योगः ।
प्राद्युम्निना द्रुतमलभ्यत यत्प्रसादा-
त्सा मे शिवा सकलमप्यशुभं क्षिणोतु ॥ १४ ॥

अनेन श्लोकेन संगृहीतमर्थजातं हरिवंशे नागपाशबन्धनानन्तरप्र-वृत्तकथासन्दर्भसामर्थ्यादवगम्यते । तथाहि । तत्र बाणासुरप्रहितैर्नागपाशै-र्बद्धमनिरुद्धं दृष्ट्वा तदर्थं कृष्णाय निवेदयितुं नारदे द्वारवतीं गतवति सति । नष्टो ऽयं दानवः क्रूरो युद्धं प्राप्य न संशयः । स गत्वा नारद-स्तत्र शङ्खचक्रगदाधरम् । ज्ञापयिष्यति तत्वेन इममर्थं तथैव तत् । इत्य-निरुद्धस्य चिन्तनम् । किमर्थं भीरु माभैस्त्वं माभैषीश्शुभलोचने । पश्य सुश्रोणि सम्प्राप्तं मत्कृते मधुसूदनम् । यस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा बाहुशब्दं

बलस्य च । दानवा नाशमेष्यन्ति गर्भाश्चासुरयोषिताम् । इति तेन कृतमु षाश्वासनञ्चोपन्यस्ययत् । ततो देवीं स कौमारीं रक्षार्थं शरणं गतः । इत्यु क्तं यच्चानिरुद्धेन कृतम् । महेन्द्रविष्णुभगिनीं नमाम्यात्महिताय वै । मन सा भावशुद्धेन शुचिस्तोष्ये कृताञ्जलिः । इत्यादि । त्वत्प्रसादादविघ्नेन क्षिप्रं मुच्येत बन्धनात् । अवेक्षस्व विशालाक्षि पादौ ते शरणं व्रजे इत्यन्तम् । द्रौपदीवस्त्रहरणकाले । सौभवधव्यासङ्गेनेव केनचिन्महत देवकार्यसङ्गेन कृष्णस्येदानीमिहागमने विघ्नो माभूत् । शीघ्रमागत्य भगवा मस्मान्बाणकृतात्तद्गृहे निरोधात्स्वात्मानं मोचयत्वित्येतदर्थञ्च देवी तु कृष्णे नैवानिरुद्धस्य नागपाशमोक्षः कार्यः इति देवकृतां मर्यादामन्वीक्ष्य तस्य वेदनापरिहाराय दृढं नागपाशबन्धं शिथिलीकृत्य शीघ्रं कृष्णागमननिवे दनेन तमाश्वासितवतीति तदनन्तरमुक्तम् । नागपाशेन बद्धस्य हृतस्यो द्धतचेतसः । स्फोटयित्वा कराग्रेण पञ्जरं वज्रसन्निभम् । बद्धं बाणपुरे वीर मनिरुद्धमभाषत । सान्त्वयन्ती च सा देवी प्रसादाभिमुखी तदा । चक्रा युधो मोक्षयिता निरुद्ध त्वां बन्धनादाशु सहस्व कालम् । छित्वाशु बाण स्य च बाहुचक्रं पुरीं निजां नेष्यति दैत्यसूदन । इति । यत्तु तदनन्तरम् नमोऽस्तु ते देवि वरप्रदा इति । इत्यादि । प्रियतां मे जगन्नाथश्शैलपुत्रि वसुन्धरे । त्रायस्व मां महादेवि नारायणि नमोऽस्तु ते । नमामि शिरसा देवीं बन्धनस्थो विमोचितः । इत्यन्तं पुनस्तवनं शीघ्रं मोचनीयोयमिति मयि कृष्णस्य प्रीतिमुत्पादयेति प्रार्थनार्थम् । भावश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ । इति देवीमाहात्म्यगतब्रह्मकृतस्तोत्राम्नातवचनेन हि देव्याः भग वद्भावप्रेरकत्वमवगतम् ॥ १४ ॥

एवं प्राप्तां विपदं निवारयितुं भगवद्भावप्रेरणाय रुक्मिण्या कृतं देव्या राधनं संगृह्णाति—

पापः पुलस्त्यतनयः पुनरुत्थितो मा-
मद्यापि हर्तुमयमागत इत्युदीतम् ।

यत्सेवनेन भयमिन्दिरयावधूत-
न्तामादिदेवतरुणीं शरणं गतोऽस्मि ॥ १५ ॥

भागवते रुक्मिण्युद्वाहार्थं समागत्य कृताभ्युदयिकमनन्तरदिने रुक्मि- णीमुद्वोढुमुद्युञ्जानं शिशुपालमन्वीक्ष्यन्त्याः प्रसह्य हरणार्थं कृष्णागमनं प्रती- क्षमाणाया रुक्मिण्याश्चिन्ता वर्णिता । भीष्मकन्या वरारोहा काङ्क्षन्त्यागमनं हरेः । प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजं सा चिन्तयत्तदा । अहो त्रियामान्त- रित उद्वाहो मे ऽल्पराधसः । नागच्छत्यरविन्दाक्षो नाहं वेद्मयत्र कार- णम् । सो ऽपि नावर्तते ऽद्यापि मत्सन्देशहरो द्विजः । अपि मय्यनवद्या- त्मा दृष्ट्वा किञ्चित् जुगुप्सितम् । मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति ह्यकृतोद्यमः । दुर्भगाया हि मे धाता नानुकूलो महेश्वरः । देवी वा विमुखी गौरी रुद्राणी गिरिजा सती । ततः कृष्णाह्वानाय प्रेषिते ब्राह्मणे प्रत्यागत्य बलदेवसहितं कृष्णं समागतं निवेदितवति प्रहृष्टया रुक्मिण्या कृतं देवाराधनम् । कन्या- चान्तःपुरं प्रागाद्भटैर्गुप्ताम्बिकालयम् । पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवानीपाद- पल्लवम् । इत्युपक्रम्य इत्थं वर्णितम् । आसाद्य देवसदनं धौतपादकरा- म्बुजा । उपस्पृश्य शुचिश्शान्ता प्रविवेशाम्बिकान्तिकम् । तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः । भवानीं वन्दयाञ्चक्रुर्भवपत्नीं भवान्विताम् । नमस्ये त्वाम्बिके ऽभीक्ष्णं स्वसन्तानयुतं शिवम् । भूयात्पतिर्मे भगवान् कृष्ण- स्तदनुमोदताम् । इति अत्र कृष्णे स्वविवाहोत्कण्ठया समागतेऽपि यन्म- हत्या भक्त्या समाराधनपूर्वकमेवं प्रार्थनं कृतम् तत् कृष्णस्य स्वविषय- प्रीतिस्थैर्यार्थं सम्भावितसकलविघ्ननिवारणार्थञ्चेति स्पष्टमेव यः पूर्वं लक्ष्म्या- स्सीतावतारे हर्ता रावणः स एव शिशुपालो भूत्वा रुक्मिण्यवतारे तदु- द्वाहार्थमागत इत्येतन्मूलं कृत्वा लक्ष्म्या उक्तप्रकारेण भयं श्लोके निबद्धं इदं रुक्मिण्या कृतं समाराधनं शिवगणपतिकार्तिकेयसहितभवानीरूपाया देव्याः न तु क्रियाशक्तिप्रधानदुर्गारूपायाः तथाप्यभेदात्तद्रूपानुसन्धानेन स्तोत्रं कृतम् ॥ १५ ॥

कृष्णपरिग्रहलाभार्थं गोपकन्याभिः कृतं दुर्गारूपेण देव्याराधनं भागवतोक्तं संगृह्णाति—

यध्यानजं सुखमवाप्यमनन्तपुण्यै-
स्साक्षात्तमच्युतपरिग्रहमाश्ववापुः ।
गोपाङ्गनाः किल यदर्चनपुण्यमात्रा-
त्सा मे सदा भगवती प्रभवतु प्रसन्ना ॥ १६ ॥

दुस्सहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः । ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमंगुळाः । तमेव परमात्मानं जारबुध्यापि सङ्गताः । जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणकल्मषाः । इति भागवते । ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृतिरपि प्राचीनसकलशुभकर्मव्यतिरेकेणेत्युक्तं साक्षादेवाच्युतालिङ्गनादिस्तत्परिग्रहो देव्यर्चनपुण्यमात्रेण लब्ध इत्यपि भागवत एवोक्तं तत्रहि । हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः । इत्युपक्रम्य । कात्यायनिमहामाये महायोगिन्यधीश्वरि । नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः । इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः । एवं मासव्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः । भद्रकाळीं समानर्चुर्भूयान्नन्दसुतः पतिः । इति कृष्णपरिग्रहलाभार्थं गोपकुमारीणां देव्या अर्चनमुक्त्वा ततः प्रसन्नेन कृष्णेन तथैव स्वपरिग्रहोऽङ्गीकृतः इति तदनन्तरमुक्तम् । सङ्कल्पो विदितस्साध्यो भवतीनां मदर्चने । मयानुमोदितस्सो ऽसौ सद्यो भवितुमर्हति । यात बाला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः । यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुश्चार्यार्चनं सतीः । इति अत्रार्यार्चनमेव भगवदर्चनमिति व्यवहृतम् । आर्यार्चनेन भगवत्प्रीतेः हरिवंशादिवचनोदाहरणेन प्राक्प्रपञ्चितत्वात् ॥

अथ सामगानां सामविधिब्राह्मणोक्तप्रकारेण देव्या मुक्तिप्रदत्वं दर्शयति—

रात्रिं प्रपद्य इति मन्त्रविदः प्रपन्ना-
नुद्बोध्यमृत्यवधिमन्यफलैः प्रलोभ्य ।
बुध्वा च तद्विमुखतां प्रतनन्वयन्ती-
माकाशमादिजननीं जगतां भजेताम् ॥ १७॥

तद्वायत्र्यर्थस्य कन्यां कुमारिणीमित्यत्र प्रत्यभिज्ञानात् रात्र्यादिपदानां तत्रान्वयोपपत्तेश्च रात्रिरूपा हि सा । अस्यास्तनुस्तमोद्वारा निशादिवसनाशिनी । इति देवीमधिकृत्य हरिवंशोक्तेः पुनर्भूश्च असुरवधार्थं नानावतारपरिग्रहात् । अतएव मयोभूः प्राणिनां सुखस्य सम्पादयित्री कन्याच । अजातपुंस्पर्शरतिरधृष्या चातिसुन्दरी । इति तामधिकृत्य शिवपुराणोक्तेः शिखण्डिनी मयूरकलापभूषणवती मयूरकलापध्वजवती वा हरिवंशे कृष्णवाक्येषु । शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजिता । दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता । इति देवीवर्णनं प्रस्तुत्य । अङ्गदेन मयूराणामङ्गदेन च भास्वरा । ध्वजेन शिखिबर्हाणामुच्छ्रितेन समावृता । इत्युक्तत्वात् । असुरबन्धनार्थं पाशहस्ता च नित्ययुवतिः, बाल्यवार्द्धकावस्थारहिता च कंसमोहनार्थावतारे क्षणं शैशवाभिनये ऽपि तदानीमेव यौवनाविष्करणोक्तेः कुमारिणीं कुत्सितानसुरान्मारयितुं शीलवती च एवं देवीविषयमहामन्त्रं लब्ध्वा तेन ये देवीं प्रपद्यन्ते तेषां पुरतो देवी प्रत्यक्षीभूय तदीयमरणरूपस्वदेयफलकालपूर्वावधिं बोधयतीत्येतत् स्वर्गादिफलान्तरैः प्रलोभयतीत्येतच्च तत्रैव मन्त्राम्नानानन्तरमुक्तम् । साहेनमुमुवाचास्मिन् संवत्सरे मरिष्यस्यस्मिन्नयने ऽस्मिन्नृतावस्मिन्मासे ऽस्मिन्नर्द्धमासे ऽस्मिन्द्वादशरात्रे ऽस्मिन् षड्रात्रे ऽस्मिन्त्रिरात्रे ऽस्मिन्द्विरात्रे ऽस्मिन्नहोरात्रे ऽस्मिन्नहन्यस्यां रात्रावस्यां वेळायामस्मिन्मुहूर्ते मरिष्यस्येहि स्वर्गं लोकं गच्छ देवलोकं वा ब्रह्मलोकं वा क्षत्रलोकं वा विरोचमानामेहि योनिं प्रविशेत्युवाच । वक्तीत्यर्थः ब्रह्मलोकं ब्राह्मणजात्या तपःप्रभृतिभिर्लब्धव्यं लोकं, क्षत्रलोकं क्षत्रियजात्या प्रजापालनादिभिः प्राप्यं लोकं अस्मिन्नेव वा लोके विरोचमानामुत्कृष्टां ब्राह्मणादियोनिं प्रविश । एवं देव्या प्रलोभितानां प्रपन्नानां सांसारिकफलवैराग्येण मुक्तिप्रार्थनं उक्तप्रार्थनमात्रेण रात्र्युपासकानामेतावदेव मुक्तिसाधनं नान्यदपेक्षणीयमित्येतच्च तदनन्तरमाम्नातं नाहं प्रवेक्ष्यामि भूतोक्तमायाब्रह्मणो दुहितुस्संरागवस्त्रायाः जायते म्रियते सन्धीयते च रात्रिस्तु मा पुनातु रात्रिः खमेतत् पुष्पान्तं यत् पुराणसाकाशं तत्र मे स्थानं कुर्वपुनर्भवायापुनर्जन्मने एतावदेव रात्रौ रात्रेर्व्रतं चेति भूतेषु श्रेष्ठायास्संरागवस्त्रायाः आर्तवेन रजसा संरक्तवस्त्रायाः ब्रह्मणः ब्रह्मजातेर्दुहितुर्योनिं न

प्रवेक्ष्यामि यतो योनिं प्रविष्टो जायते जातश्च म्रियते मृतश्च सन्धीयते देहान्तरेण सम्बध्यते किन्तर्हि फलमपेक्षितमित्याकाङ्क्षायां रात्रिस्त्वित्यादिस्तु शब्दो वैलक्षण्यार्थः रात्रिर्देवी मा पुनातु जन्मान्तरप्रापककर्मबन्धान्मुञ्चतु रात्रिरिति द्विरुक्तिरादरार्था, एवं परोक्षविषया प्रार्थिता देवी प्रत्यक्षविषया प्रार्थ्यते यत्पुराणमाकाशं परब्रह्मलोकरूपं एतत् खमाकाशं पुण्यस्य कर्मफलोपभोगस्थानस्यान्तं बहिर्भूतं तत्र तस्मिन्नाकाशे ब्रह्मलोके मम स्थानं कुरु स्थानान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति अपुनर्भवायास्य विवरणमपुनर्जन्मन इति उक्तगन्त्रेण मुक्त्यर्थं देवीप्रपदनेन किञ्चिदङ्गमस्ति नाप्युपवासादिव्रतान्तरसमुच्चयापेक्षास्तीत्याह एतावदिति एतावदेवकर्तव्यं नास्याङ्गान्तरं रात्रौ रात्रिदेवताविषये अथवा रात्राविदं प्रपदनं कर्तव्यमित्यर्थः रात्रेव्रतञ्चैतावदेव नोपवासाद्यन्यदपेक्ष्यमस्तीत्यर्थः इति शब्दः खण्डसमाप्त्यर्थः ॥ १७॥

देशकालेषु दुष्टेषु देवीचन्द्रकलास्तुतिः ।
सन्ध्ययोरनुसन्धेया सर्वापद्विनिवृत्तये ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुमजलधिकौस्तुभ श्रीकण्ठमतप्रतिष्ठापनाचार्य चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहक महाव्रतयाजि श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्राणां कृतिष्वन्यतमा दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः समाप्ता ॥

॥ ओं सर्वं शिवम् ॥

ओं

(श्रीमत्सायणाचार्यभाष्यमपि)

अथ पुनर्जन्माभावकामस्य काश्चिद्रात्र्युपासनां विवक्षुस्तत्प्रतिजानीते । अथ यः कामयेत पुनर्नः प्रत्याजायेयम् । इति अथशब्दोऽधिकारे यः पुमाननेकजन्मभिर्दुःखितस्सन्नपुनःप्रत्याजायेयमिति पुनर्जन्मान्तरं न गच्छेयमिति कामयेत तस्य प्रयोगं वक्ष्यामीति शेषः तदुपासनसाधनमन्त्रमाह । रात्रिं प्रपद्ये पुनर्भूर्मयोभूः कन्यां शिखण्डिनीं पाशहस्तां युवतीं कुमारिणीमादित्यश्चक्षुषे वातः प्राणाय सोमो गन्धायापस्नेहाय मनोनुज्ञाय पृथिव्यै शरीरम् । इति रात्रिं तदभिमानिदेवतां शरणं प्रपन्नोऽस्मि उपवासइत्यर्थः

कीदृशीं पुनर्भूः पुनःपुनः प्रतिदिनं भवित्री जायमाना मय इति सुखनाम सर्वेषां प्राणिनां सुखस्य भावयित्रीं कन्यां कमनीयां गृहनक्षत्रादिभिर्दीप्यमानां वा । कन दीप्तिकान्तिगतिषु । इति धातुः शिखण्डिनीं शिखण्डः केशपाशः प्रशंसायामिति प्रशस्तकेशपाशः पाशहस्तां असुरबन्धनाय हस्तेन धृतपाशां युवतीं नित्यतरुणीं बाल्यवार्द्धकाद्यवस्थारहितामित्यर्थः कुमारिणीं कुत्सितं मारयन्तीति कुमारा रक्षःप्रभृतयस्तैस्तद्वतीं एवङ्गुणाया रात्रेः प्रसादात् आदित्यश्चक्षुरिन्द्रियाभिमानीदेवश्चक्षुषे इन्द्रियायोत्सुकस्य मम सम्यग्दर्शनाय तादर्थ्ये चतुर्थी तथा वातः वायुदेवता प्राणाः पञ्चवृत्यामकामायां देहान्तर्वर्तने अनुग्राहको भवतु अस्मच्छरीरं मापरित्याक्षीदित्यर्थः सोमश्चन्द्रमा गन्धाय देहस्य सौरभ्याय आपः अब्देवता स्नेहाय देहस्यारूक्षतायै शरीरस्निग्ध्याय मनो मदीयमानसं रात्रेरनुग्रहात् अनुज्ञाय अनुज्ञानमनुज्ञः घञर्थेकविधानम् । इति भावे कप्रत्ययः तस्मै भवतु अनुक्षणं ज्ञानविशिष्टं भवत्वित्यर्थः । पृथिव्यै शरीरं विभक्त्योर्व्यत्ययः पृथिवीदेवतां शरीराय तद्दार्ढ्याय भवतु यद्वा पृथिव्यै देव्यै मम शरीरं भवतु तदधीनरक्षणं भवत्वित्यर्थः एवमुपासितारं प्रसन्ना सती रात्रिरित्थं ब्रूत इत्याह साहैनमुवाचास्मिन् संवत्सरे मरिष्यस्यस्मिन्नयने ऽस्मिन्नृतावस्मिन्मासे ऽस्मिन्नर्द्धमासे ऽस्मिन् द्वादशरात्रे ऽस्मिन् षड्रात्रे ऽस्मिंस्त्रिरात्रे ऽस्मिन् द्विरात्रे ऽस्मिन्नहोरात्रे ऽस्मिन्नहन्यस्यां राड्यामस्यां वेलायामस्मिन्मुहूर्ते मरिष्यस्येहि स्वर्गं लोकं देवलोकं वा ब्रह्मलोकं वा क्षत्रलोकं वा विरोचमानास्तिष्ठन् विरोचमानामेहि योनिं प्रविशेति सा खलु प्रसन्ना रात्रिरेनमुपासकमुवाच ब्रवीति लटश्चान्दसो लिट् किमिति अस्मिन् संवत्सर इत्यारभ्यास्यां वेळायामित्यन्तेन संवत्सरतदवयवभूतेष्वयनादिकालविशेषेषु च मरिष्यसीति मारण मुहूर्ते ब्रुवति अस्मिन् क्षणे त्वं मरिष्यस्यतएव आगच्छ स्वर्गादीन् लोकान् यथाभिलाषं ब्राह्मणजात्या वामादिनालब्धव्यो लोकः क्षत्रेण क्षत्रियजात्या प्रजापालनादिभिः प्राप्यो लोक एषु भिमतं लोकं गत्वा तत्र विरोचमानो दीप्यमानश्चिरं तिष्ठ अथवास्मिन्नेव

लोके विरोचमानां दीप्तामुत्कृष्टां ब्राह्मणादियोनिं प्रविश तदर्थमेहि आगच्छेति एवं राज्योक्तमुपासको निराकुर्यादित्याह नाहं योनिं प्रवेक्ष्यामि भूतोक्तमायाब्रह्मणो दुहितुस्संरागवस्त्राया जायते म्रियते सन्धीयते चेति अहमुपासकस्त्वदुक्तां प्रशस्तामपि योनिं न प्रवेक्ष्यामि योनेः प्राशस्त्याभावमेवाह भूतेति भूतोक्तमायाभूतेषु श्रेष्ठायास्संरागवस्त्राया आर्तवेन रजसा संरक्तवस्त्राया ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेर्दुहितुस्त्रिया अपि योनिं न प्रवेक्ष्यामि कुतो ऽप्रवेश इत्याह यत एको योनिं प्रविष्ठो जायते जातस्सन्म्रियते प्राणैर्वियुज्यते मृतस्सन्धीयते देहान्तरेण सम्बध्यते अत इत्यर्थ इति निराकृत्य परोक्षेण स्तुवन् स्वाहितापुनर्भवमाह रात्रिस्तु मा पुनातु रात्रिः खमेतत् पुष्पान्तं यत् पुराणमाकाशं तत्र मे स्थानं कुर्वन्नपुनर्भवायापुनर्जन्मने एतावदेव रात्रौ रात्रिव्रतं च रात्रेर्व्रतञ्च तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः अपितु रात्रिर्देवता मां पुनातु जन्मान्तरापादकात् कर्मणश्शोधयितुं रात्रिरिति पुनरुक्तिरादरार्था अथ प्रत्यक्षोक्तिः हेरात्रे पुराणं पुरातनं स्वर्गादिलक्षणमर्चिरादिमार्गः तं प्राप्यमाकाशमासमन्तात् काशमाप्रभं ब्रह्मलोकाख्यं खमेतत खमाकाशं पुष्पान्तं पुष्पं कर्म फलोपभोगस्थानं तस्यान्ततो बाहिर्भूतं तत्र तस्मिन्नाकाशे ब्रह्मलोके मम स्थानं कुरु किमर्थमपुनर्भवाय पुनर्भवपरिहारायास्यैव विवरणमपुनर्जन्मन इति न मे ब्रह्मलोकनिवासिनः पुनरुत्पत्तिः । न च पुनरावर्तते । इति श्रुतेः स्मृतेश्च । ब्रह्मणा सह सर्वे ते संप्राप्ते प्रतिवत्सरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् । इति पूर्वोक्तमन्त्रसाध्यप्रतिपादनव्यतिरेकेण राज्युपासनं जपान्तं प्रयोगान्तरेष्विवोपोषणादिव्रतान्तरञ्च नास्तीत्याह रात्रौ विषयसप्तमी रात्रिविषयं रात्रिं प्रपद्य इत्यादिकर्मसाध्यं यत्प्रपदनमुक्तमेतदेव रात्रेर्देवतायाः प्रसादनं प्रपदनञ्चैतदेव यद्वा रात्रावित्यधिकरणसप्तमी एतत् वृतं रात्रावेव कर्तव्यम् । नदिवेति ॥

इति सायणाचार्यविराचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे सामविधाख्ये
तृतीयब्राह्मणे तृतीयाध्याये अष्टमःखण्डः ॥

॥ सर्वं शिवम् ॥

॥ अन्योक्तयः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

हसन्ती ।

वृत्तश्लाघ्या वृतिमदनुपप्रेक्षणीयोदराढ्या
वृद्धाराध्या व्यजनपवनैर्गर्भभारालसाङ्गी ।
भास्वद्वक्त्रेत्यथ युवजनैरङ्कमारोपिता त्वं
हस्तेप्यस्तघृणमहह धिक् प्लोषयेस्त्वं हसन्ति ॥ ३८ ॥

वापी ।

अगाधार्द्रस्वान्ता रसभरितराजत्तनुमती
सती वृत्तश्लाघ्या वृतिमदुपकण्ठा गुणवती ।
सदा सद्भिः सेव्या शमितबहुतृष्णेत्युपनतं
जनं दीनं पापे कबलयसि वापि प्रपतितम् ॥ ३९ ॥

प्राची ।

भर्ता भर्ता सुराणां त्रिजगदधिपतिर्यत्सहस्राक्ष इन्द्रः
पुत्रः पात्रं स्तुतीनां ग्रहपतिरनघो यत्सहस्रांशुरर्कः ।
ब्रूते यत्त्वामृगेषा * श्रुतिरपि महतीत्यादरादाश्रितश्चेत्
दीनं राजानमेनं तदपि जलधरैः प्राचि नीचे रुणत्सि ॥४०॥

वागुरा ।

बहुगुणगणपूज्या त्याज्यभागोज्झिताङ्गी
धवलविमलदेहा धीवरस्कन्दवाहा ।
चपलनयनरम्या चारुतीर्थैकगम्ये-
त्यनिमिषमनुयातं वागुरे हंसि धिक्त्वाम् ॥ ४१ ॥

---

* श्रुत्यां दिशां प्राची महती दिक् उच्यते ।

रसना ।

रक्ता रसार्द्रा रुचिरा रसज्ञा
रम्यस्वभावा रमणीयहावा ।
इति द्विजाश्चेद्दधुरन्तरेतान्
दुर्भाषया धिग्रसने भिनत्सि ॥ ४२ ॥

शाखा ।

सुखस्पर्शच्छाया सुपथसततस्था सुफलिनी
द्विजश्रेणीगीतश्रुतिसुभगनादा नतशिराः ।
सुमाधुर्याभ्यासा भ्रमरहितवृत्त्येत्यतिथयः
शयेरन् चेच्छाखे पिपतिषसि तेषामुपरि धिक् ॥४३॥

अटवी ।

सुगूढाशा सूनस्तबकसुभगा बन्धुरशिखा
द्विजव्राताधारा द्विपमदभरामोदमधुरा ।
श्रितत्राणाऽऽसक्ताश्रमहरणपट्वी त्वटवि हे
मृगोयातश्चेत्त्वां मृगपतिमुखे तं क्षिपसि धिक् ॥४४॥

लहरी ।

प्रसन्नमधुराकृतिः प्रकृतिशीतला ऽच्छाशया
प्रफुल्लकमलानना प्रकटहंसमन्दस्मिता ।
मनोज्ञकलभाषिणी मसृणिताङ्गभङ्गेत्यनु-
वजन्त्यनिमिषं लहर्युपरुणत्सि जाले कथम् ॥ ४५ ॥

सूची ।

निष्कासयस्यखिलकण्टकमानतानां
सक्तं सदा वहसि दृष्टिपुटे ऽतिऋज्वी ।
नो मुञ्चसीत्यनुसृतो यदि तं गुणाढ्यं
बध्नासि सूचि कथमम्बर एव तन्तुम् ॥ ४६ ॥

तुला ।

गुरुलघुविवेकव्याख्यानं त्वयि प्रथते परं
सकलविदिता षाड्गुण्यश्रीः स्फुरत्यतिमात्रकी ।
समविषमयोः सर्वेषां त्वं प्रमाणमिति स्थितं
नयसि नितरां नीचैर्धिक्त्वां सुवर्णमणिं तुले ॥ ४७ ॥

नौः ।

अपाराकूपारोत्तरणचणसंचारचतुरा
दिगन्तेभ्यो दिश्यान्युपनयति वस्तून्युपगता ।
पृथुश्रोणी पूर्णा वसुभिरिति सांयात्रिकवरे
समुत्कण्ठे मज्जेत् पवनपरिरब्धा तदपि नौः ॥ ४८ ॥

शृङ्खला ।

सुवृत्तशतगौरवा श्रुतिमनोज्ञशिञ्जारवा
सुवर्णललिताकृतिः सुखयति स्पृशन्तं भृशम् ।
कृतप्रणतिराश्रितेत्यथ पदं दधौ चेद्द्विपः
क्षणेन ननु शृङ्खले तमिह पर्यबध्नाः कथम् ॥ ४९ ॥

वर्तिः ।

धवलधवलदेहा धौतपर्यन्तगेहा
बहिरहनि न दृश्या भासुरास्या निशीथे ।
बहुसुगुणगणाढ्ये त्वाप्लुवेतात्मना त्वाम्
तदपि दहसि वर्ति स्नेहमाप्तानला धिक् ॥ ५० ॥

पौत्रं लिङ्गार्यवर्यो द्विजकुलतिलक स्तिम्मपार्यस्तनूजं
भारद्वाजः कुलीनं मुनिपतिरवनिः स्वंच नारायणोदा ।
आशीर्भिः सत्यवाचो यमिह भुवि शिशुं वर्धयामासुरार्याः
श्रीकण्ठः सोऽभिधत्ते भवदुपहृतये श्राव्यमन्योक्तिकाव्यम् ॥

॥ मन्मथमादनाख्यो भाणः ॥

यस्मिन् धातुष्कधुर्ये त्रिणयनहृदयं पूर्ववैरानुबन्धा-
द्राढं भेत्तुं प्रवृत्ते सति सुमविशिखैस्स्वार्धदेहं विभिन्नम् ।
दृष्ट्वात्मानं जुगोप द्रुततरमबलामिश्रदेहः पिनाकी
तार्तीयीकीप्रकृत्याश्रयणमभिनयन् पात्वसौ पञ्चबाणः ॥ १ ॥

टीका ॥ त्रिणयनत्वं विरोधकारणं सुमविशिखोक्त्या बलिनस्तृणमायुध
मिति सूच्यते । पूर्ववैरशब्देन शङ्करपार्वतीकल्याणे स्वस्योज्जीवनानन्तरमि
ति ज्ञायते विभिन्नमित्यनेन संयोगपूर्वकाले पार्थक्येन स्थितिस्सूच्यते । अ
र्धशब्देन अर्धो वेति श्रुत्यर्थानुवादः मिश्रत्वकथनेन एकीभूय गाढाश्लेषस्सू
च्यते जुगोपेत्यनेन वशिनोपि महादेवस्य मदनबाधाधिक्यं वर्ण्यते तार्तीयी
कीत्यनेन कामवीरात् भीतत्वं सूच्यते अभिनयन्निति निसर्गषण्डत्वपरिहार
पात्वित्यनेन सर्वदेवेभ्यः कामस्योत्कर्षः एवं च शृंगारस्य स्थायिभाव
रसेष्वस्य रसस्य जगद्वृद्धिसाधनत्वात्प्राथम्यं रसवृद्धेश्च मदनहेतुकत्वा
मदनस्य जगत्कारणत्वं मदनो न दुष्टदेवता सर्वैरपि स्वकृत्यदोषः विष्णु
द्रादिष्वप्यारोप्यते ।

धृत्वा मूर्धनि तत्प्रियं शशधरं मीनेक्षणामीश्वरीं
स्वार्धाङ्गीकृतविग्रहां च दधता तां तत्पताकामिव ।
सख्यं प्रेष्यतया सहैववहता फालेक्षणेनाश्रितः
संधेर्विक्रमणोन्मुखो विजयते श्रीगर्भजातो रथी ॥ २ ॥

नान्द्यन्ते सूत्रधारः ।

शृङ्गाररसभृंगारावंगनास्तनशृङ्गिणौ ।
सङ्गिनामङ्गिनामङ्गीकुरुतां सङ्गमङ्गलम् ॥ ३ ॥

(इति पुष्पाञ्जलिं विकीर्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।)

मारिष इतस्तावत् ।

प्रविश्य

पारिपार्श्वकः— भाव अयमस्मि ।

सूत्रधारः—मारिष अस्मद्भाग्यस्य अहो परिपाकरमणीयता ।
यदिह निखिलनिगमान्तान्तःकरणपेटिकानिगूढनिक्षिप्तनिरवधिककल्याणगुणमणिगणस्य कन्दर्पजनकस्य जगतां पितुश्श्रियः कमितुः स्वविहारानुकूलसर्पतरङ्गिणीकूलविलसन्निलयस्य स्वाभिन्नमपि दशमुखवधाय दशरथसुतात्मनाऽवतीर्णं जानकीजानिं प्रसन्नराघवमपि गजेन्द्रसंरक्षणकर्मैतदुभयोः साधारणमिति भक्तानामभेदप्रतिपत्तिदित्सयेवानेतुमागतस्य भगवतस्सत्यगिरिनाथस्य चैत्रचैत्रीयात्रामहोत्सवे रङ्गमण्डपमलंकुर्वन्ति वेदशास्त्रपारीणा रसिकधुरीणा स्सभासदः ।

(तदद्य गीयतां तावत् वसन्तसमयमधिकृत्य सङ्गीतकम् ।)

पा०— अहमहमिकयैवामूलफुल्ला रसालाः
सविधगतमिलिन्दान् स्वैर्मरन्दैरमन्दैः ।
प्रतिदिनमिव जप्तून् तर्पयन्तस्समन्तात्
स्मरविजयसहायेऽस्मिन्वसन्ते लसन्ति ॥ ४ ॥

सू०— अहो भवद्गानेन आलेख्यसमर्पितेव सर्वतस्सभा अलमलमतिविलंबेन सरसेन केनापि रूपकेण सभां समाराधयामः ।

पा०— तत्रभवता भवता अचिराध्यापितोऽभिनवनिर्मितो भाणः स्मृतिपमार्थधेराहतीदानीं

सू०— स केन निर्मितः ?

पा०— कूटस्थोऽजनि चोक्कनाथमखिराद् यस्यान्वयेऽनामये
राज्ञः प्राज्ञसदस्स येन सुचिरात् संलभ्यते मानना ।
सुब्रह्मण्यविपश्चिताऽतिसरल स्तेन प्रणीतो गुणी
ख्यातो मन्मथमादनाह्वयतया भाण स्तथोज्जृंभते ॥

सू०— सानन्दं अतिसरस एवायं यतः ।
भाणोयं भाति दुग्धाब्धिः शृंगारामृतकारणं ।
दुग्धोदधौ हरिश्शेते जागर्तीह तु तत्सुतः ॥ ६ ॥

पा०— अहो भावस्य वचनचातुर्यं ।

सू०— अग्रतो विलोक्य रसिकशेखरभूमिकामादाय इत एवाभिवर्तते मम स्यालः यएषः ।

कौसुम्भं परिधाय सूक्ष्मवसनं प्रालंबदीव्यद्गलः
गायन्नस्फुटवर्णमेव मधुरं किंचिच्चलच्छेखरः ।
कुर्वन्नंगुलियुग्मतः प्रतिकलं तालप्रमाणं जवात्
कार्योद्युक्त इवेक्ष्यते परिमलेनामोदयन् सर्वतः ॥

तदावां उपरितनकरणीयाय सज्जीभवावः । (इति निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति रसिकशेखरः ।

रसि०—सुप्तप्रबुद्धः नयने निर्मृज्य अहो प्रभातप्राया शर्वरी ।

अद्य खलु विलासवत्याः दुहितरमभिनवतारुण्यालंकृतां लावण्यवतीं संभावयितुं तत्रभवता प्रियसुहृदा सन्निधातव्यं चित्रापूर्णिमायामिति समाहूतोऽस्मि ।

एतावन्तं कालं स्वभार्ययेवानार्यया निद्रया बलान्निरुद्धेन मया सर्वं विस्मृतं । सा तु कालातिपातं न सहेत भगवान् दिवसश्रीवल्लभः भास्वान् उदयाचलशिखरमारूढः यथा प्रतिश्रुतमंभोजिनीस्संभावयति विकाससरसाः । (सर्वतो विलोक्य)

किं खण्डानि दिनेशभिन्नतमसां बीजानिवोप्तान्यह-
श्श्रीनेत्रांजनभाजनानि किमु वा मारानलान्निस्सृताः ।
इंगालाः किमु मान्मथं किमयशोजातं स्वचेष्टोद्भवं
ये गेहोपरि चत्वरेषु च लसन्त्यानीलदेहा इमे ॥ ८ ॥

(निरूप्य) अहो प्रभातपिशुना वायसाः खल्विमे । (कति चित्पदानि गत्वा)

एषा श्वेतनदी चकास्ति सुचिरादन्येव भागीरथी
तीरेऽस्या भगवन्निवेदनकृते ते नालिकेरद्रुमाः ।

स्वादून्यद्य फलानि किन्तु दधते भक्ता इवात्तादराः
किं क्रोशन्ति गजेश्वरार्त्यसहनाः वाताहता शिंशुपाः ॥ ९ ॥

किञ्च—

जनैः स्समाध्यासितसैकतेयं
सरित्स्रवत्स्वादुपयःप्रवाहा ।
प्रजासमाक्रान्तनिजाच्छतल्पा
पयस्विनी योषिदिवाद्य भाति ॥ १० ॥

अपिच—

स्वच्छा भृशं सागरधर्मपत्नी
यान्ती निराराविमतीव नीचैः ।
साध्वीव सा राघवसन्निधाने
सङ्कोचमेतीति विभाति नृणाम् ॥ ११ ॥

अस्या उत्तरतः—

प्रसन्नरघुनाथपुर्यमरभासुरै र्भूसुरैः
प्रसाधितसुवीथिका जनकजेशगेहोज्ज्वला ।
विसारिसततोल्लसत्प्रभविमानशृंङ्गोन्नता
भृशं हरति मे दृशं निखिलगीतसाकेततः ॥ १२ ॥

किञ्च—

क्षेत्रेऽस्मिन् प्रणतावनाय निवसन् सौमित्रिणा सीतया
वृत्रारिप्रमुखामरौघशुभकृ च्छ्रीरामचन्द्रो विभुः ।
क्षात्रं धर्ममनुष्ठितं प्रकटयंश्चापेन रोपेण च
श्रोत्रानन्दकराभिधानमहिमाऽयोध्यां च न ध्यायति ॥ १३ ॥

(श्रवणमभिनीय)

किमेतत् घनगर्जितमिव श्रूयते । (निरूप्य)

शिंशुपावाट्यां स्थापितेषु कुथास्तीर्णेषु गजेष्वयमेको मतङ्गजो निषादिनमविगणय्य भ्रममाणः शरस्तंबाशया धावति ।

योयं,—

शुण्डादण्डविधूतशीकरचयः पार्श्वद्वयेऽपि स्वनद्-
घण्टो वेगविशीर्णसैकततलः कर्णोच्चलच्चामरः ।
कण्ठाधिष्ठितयन्तृमानसमपि श्रीनायके प्रेरयन्
गण्डोद्भूतमदो गजो जनगणं हा भाययत्यागतम् ॥ १४ ॥

(अन्यतो विलोक्य)

आयान्तं खगराजकेतनमिमे दृष्ट्वेव हृष्टाशयाः
स्वच्छन्दा श्शुकशारिकाप्रभृतयः कूजन्ति कुञ्जद्रुपु ।
मन्ये शब्दमिमं तु बालगलजं भाषाविशेषध्वनिं
किं च भ्रामरआरवो वितनुते वेदानुवादभ्रमम् ॥ १५ ॥

(कतिपयपदानिगत्वा पुरतो विलोक्य)

नानाकारतया करीन्द्रवरदः यात्रोद्यतोऽभूदयं
पर्याप्तोऽस्य न धारणेऽहमिति किं वीशो बहुत्वं गतः ।
भासन्ते गरुडा यदत्र तटिनीतीरद्रुमाणां ततौ
कार्यैकाग्रमतित्वमेत्य पुरत श्श्रीशप्रतीक्षा इव ॥ १६ ॥

नाट्येनपरिक्रम्य । (यथोद्देशं प्राप्तोस्मि)

कडयकुडीति शुभनामभूषिता
सुविचित्ररायरघुनाथपुर्यहो ।
नवसालनामपुरनाथमानिता
वितता विभाति धवलापगातटे ॥ २७ ॥

नदीमध्यं विलोक्य ।

कस्येयं सौवर्णकलशविलसिता अभ्रंलिहाग्रा शाटीकुटी । (राजकीयैव स्यात)

अये सकलशास्त्रसारवित् देवेन्द्रइवानन्तामरमाननीयः श्रीमान् राम इ चन्द्रमहाराजः भगवद्दिदृक्षया सपरिवारः छत्रचामरादिबिरुदै स्समं एवागच्छति । अहो अस्य दशरथरामस्येव परार्थैकप्रयोजनता ।

॥ मन्मथमादनाख्यो भाणः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

तथाहि—

सम्मानदानजनिरस्य हि कीर्तिवल्ली
नूनं सुधाकरमनोज्ञफलं प्रसूते ।
काले द्विजा रसभुज स्तृषिता श्चकोराः
हृष्टा वयोभि रमितै स्सह पर्यटन्ति ॥ १८ ॥

टीका ॥ अनेन अगतिकानां गतिरयमेवेति सूच्यते तत्रापि भृशं द्विजोपकारिता च । (इति परिक्रामितकेन विलोक्य)

अत्रत्यान् सर्वाननुगृहीतुं सत्यगिरिनाथस्सन्निधत्ते आयान्तं तं प्रसन्नराघवः प्रत्युद्गच्छति ।

अहो श्रीकान्तरूपमिन्द्रियासेचनकम् ।

गाढं संवलितेन भक्तिगुणतो वृद्धेन चात्मोद्यमैः
धीरैर्मानसमन्दरेण मथितात् यद्वेदशास्त्रांबुधेः ।
युक्त्यैवावहितै स्समुद्धृतमिदं चित्रं हि दिव्यामृतं
तच्चक्षुश्रुतिवक्त्रपाति जनयत्यात्यन्तिकीं निर्वृतीम् ॥१९॥

इति नमस्कुर्वन् अन्यतो दृष्ट्वा ।

सरिदुपवनमेत्योद्दामदीक्षा महोक्षाः
हुमिति परिणदन्तः स्वच्छकायास्सजायाः ।
निजखुरपुटघातक्षुण्णतीराः प्रधीराः
तटभुवि विचरन्त्युत्क्षिप्तवालं सलीलम् ॥ २० ॥

(पुरतो विलोक्य)

इतो माकन्दवाटिकापरिसरे वेशवाटोऽयं विकटो विटकुलशकटीशतसंकुलः लक्ष्यते । (प्रविशामि यावत्) ।

प्रविश्य ।

तिष्ठत्येषा मोहनाङ्गी अभ्रंलिहशुभ्रसौधस्य चूतपल्लवमालालंकृतस्य स

कदलीस्तंभस्य गृहस्य द्वारि ।

अत्र हि ।

मणितमनुरणन्तीवात्तबोधाः कपोताः
सुरतवचनशीला भान्ति कीलाः सहेलाः ।
मुरजनिनदहर्षात् नृत्तशूरा मयूराः
बहिरुषसि दलन्ते ताम्रचूडा स्वनीडात् ॥ २१ ॥

"वशीकृतवारिएनां संभावयामीति उपसृत्य तस्या अञ्जलिमङ्गीकुर्वन् "वशीकृतवारिमानसा" भवेत्याशिषं प्रयुज्य ।

ग्राह्यं स्मरेण सार्धं ते त्र्यक्षोऽद्राक्षीद्यदा न तम् ।
तथा यदि कथं वा स्यात् कामे वामाक्ष्यनङ्गता ॥ २२ ॥

स किं करोतु नाम त्वां तदानीमेवासृष्टवतः विधातुर्दोषोऽयम् ।

अस्याः पार्श्ववर्ती कुसुमशेखरः किं ब्रवीति ।

यत्सूच्यते त्वच्चाटुवचनेन बालैषा लावण्यातिशयेन गिरिराजसुतामप्यतिशेते ततस्त्रिलोचनमपि वशयितुं समर्थेति तत्सारज्ञो भवानिति ।

(भवत्वन्यतो गच्छामीति परिक्रम्य)

किन्नु खलु विलासिनीदासः कमलाक्ष्याः मात्रा चूडाग्राहं गृहीतः प्रलपति ।

हन्त हन्त गतिमात्रमंथरा विश्वकद्रुसमताधुरन्धरा ।
कंपिता श्रितसकंपकन्धरा वष्टि मातृजरठा वसुन्धराम् ॥ २३ ॥

भवतु पृच्छाम्येनं अरे रे भूमिं ददामीति त्वया कथितं वा नवा ? किं वदसि ? नैवेति ? भवतु ।

अयि जरठे किं ब्रवीषि स्वहस्तलिखितं पत्रं तेन दत्तमिति ।

(पत्रं संगृह्य विलोक्य च)

अरे मूढ,

तालीपत्रं स्वकरलिखितं साक्षिलेख्यै रुपेतं
भूभृन्मुद्रांकितमतिदृढं सार्धहस्तप्रमाणम् ।
जागर्त्येतन्ननु तव कितव भ्रंशने कोऽप्युपायः
सुप्तो भोगी स्वकरविधृतः किन्न्वदष्ट्वा प्रयायात् ॥ २४ ॥

तन्मानृतं ब्रूहि ।

बालैषा भाग्येन लब्धा तदस्यै भुवं सर्वां निश्शङ्कं प्रयच्छ कमलाक्षी त्वन्मृदमादाय त्वत्कबळाय दद्यात् ।

इत्यन्यतो गत्वा ।

इतः प्राभातिकवायुं सेवमाना चन्द्रमुखी सुरतश्रान्तेव लक्ष्यते ।

अस्याः खलु

वामं निवेश्य च भुजं मृदुलोपधाने
संगृह्य दक्षिणकरेण कटिं स्वपन्त्याः ।
वेणीक्ष्यते धवलवेश्यधिपार्श्वलम्बा
गाङ्गाविगाहियमुनाजलवेणिकेव ॥ २५ ॥

अस्या निद्राविलसितं विलोकयन् प्रियदर्शी अनिमिषतया वर्तते। वारविलासिनीनां प्रभावः खल्वेषः। अतएव स्वस्त्रियोऽपि स्वस्त्रियो न रोचन्ते विटजनेभ्यः ।

साधु प्रियदर्शिन् साधु। इत्यन्यत्र गत्वा ।

सङ्गीतरसिकः खलु कलकण्ठ्या स्वकाशे वितीर्णकर्णो वर्तते। अत्र हि।

स्वगीतिरधिरोप्यते चतुरयाऽनया वल्लकी-
गुणेषु मृदुलांगुलिप्रकरचालनेन द्रुतम् ।
अहं किल विलोकये तदधिरोहणायोचितां
स्वराङ्कणशलाकिकाविततिमत्र निश्रेणिकाम् ॥ २६ ॥

अहो वीणागानस्य माधुर्यं ततोऽप्यस्याः कण्ठगीतेरिति सर्वं रसिकजनभागधेयम् ।

इति परिक्रामन् ।

सुमांग्या भवने तरळतरतारकं सखायं मरन्दलोलुपं विलोक्य ।

सप्रेमदामविनिबद्धतनुस्सुमांग्या
वीक्षाकशाभिनिहतः शपथं करोति ।
न त्वां विहाय वनितान्तरगोचरोऽहं
मिथ्याऽत्र चेद्दहतु तन्मदनानलो माम् ॥ २७ ॥

इति कथं तां भीषयसि एवम्भूता बहवोऽहीति विहस्यान्यतो गत्वा । इयं किल मदिराक्षी स्वसौन्दर्यगर्विता तिष्ठति । (तथाहि)

मुकुरे विलोक्य मुखमिन्दुमण्डलं
चिकुरं निरीक्ष्य तिमिरं निरन्तरम् ।
स्तनचक्रवाकयुगलं प्रगेऽपि सा
घनकञ्चुकेन शनकैर्निगूहति ॥ २८ ॥

तत्परिसरे मदनमोहितो जारशेखरो दृश्यते । (सपरितापम्)

जारं वारविलासिनीविरचितस्वांतभ्रमैर्विभ्रमैः
धीरोदारनिजावलोकलहरीमग्नं बतालंबताम् ।
मारः कारुणिकाभतां प्रकटयन् पौष्पैः शरैः पेशलैः
स्वैराकारसुमैश्शिलीमुखसमैः किं हन्ति तं यन्त्रितम्॥

इत्यन्यतश्चलन् शफराक्षी प्रियनिवेशितमानसेव निरीक्ष्यते ।

स्मारं चरितमसह्यं स्मारं स्मारं भियेव शफराक्षी ।
निक्षिपति मतिं सख्यौ चोरभिया ज्वलदगारइव वस्तु ॥३०॥

कथं स्मृतमात्रस्सन्निधत्ते कमलिनीरसिकः । (किं भणति)

अयि मलयगिरीन्द्रादेत्य निश्वासगंधं
तव मुहुः अभिजिघ्रन् लज्जया स्विन्नगात्रः ।
स्खलितपद इवैति प्रांतपुष्पद्रुलीनः
विदहति भवदीयान् स्पर्धया गंधवाहः ॥ ३१ ॥

इति । अरे तस्याः पादयोर्निपत का गतिः ? इत्यन्यतो गत्वा । कमलिनीखल्वेषा अविशदमनोजा या ।

किञ्चित्कुञ्चितलोचनाऽधरदलांतर्दृश्यमानस्मिता
तारुण्यागमनानभिज्ञहृदया श्रोणीभरेणालसा ।
लज्जातर्जितविभ्रमा कमलिनी शृङ्गारमङ्गारव-
त्पश्यन्ती प्रसुवा विनीयत इव द्वार्यस्ति शीर्यत्त्रपा ॥३२॥

सामोदम् ।

कमलिनीवदनस्तनकुड्मलद्वयविलोकनमात्रसुखी सखा ।
अनुभविष्यति सङ्गसुखं ततो मधुपशेखर एष चिरं कृती ॥३३॥

कथमियं कान्तिमती सचिन्तेव लक्ष्यते । (इत्यन्यत्र गत्वा)

साचीकृताननमुपर्यभिवीक्ष्य किंचित्
वाचं नियम्य शनकैरवधानमेत्य ।
ध्यायत्यसौ प्रियतमं प्रणयापराद्धं
तां दण्डयत्युचितमेव मनोजराजः ॥ ३४ ॥

इत्यन्यत्र परिक्रामितकेन विलोक्य ।

रत्युक्तया रसनिधिः प्रणयापराधात्
संदानितो रशनयाऽतिविलंबहेतोः ।
अस्या वशो हि भवतीति किमत्र चित्रं
मत्तो गजोऽपि महिलावशतां प्रयाति ॥ ३५ ॥

इत्यन्यतो गत्वा अम्बुजाक्षीगृहसम्मुखीभूय ।

रथ्यानिरोधिनयनप्रसरांबुजाक्षी
पिद्रेन्द्रमार्गणपरा खलु दृश्यतेऽद्य ।
अस्याः कटाक्षविशिखाः सुगवाक्षरन्ध्र-
संप्रेरिता अनपराद्धतया जयन्ति ॥ ३६ ॥

तत एव कार्यान्तरव्यापृतमपि मां स्थगयति तद्विलासविलोकनविलसितं भवत्वेनां सम्भावयामीत्युपसृत्य समागतं पिद्रेन्द्रं विलोक्य । पश्य तव नायिकां

अधरीकृतोऽपि तमसा विधुरयमधिकं विभाति चित्रमिदम् ।
तद्विजयि तम इतीदं चित्रतमं किमिति शक्यते वक्तुम् ॥३७॥

किं ब्रवीषि अस्या वदनस्य चन्द्रसादृश्येन चिकुरनिकुरुम्बस्यान्धतम-सादृश्येन च भृशं प्रमोदे इति भवतु सुखी भवेत्युक्त्वा अन्यतो गत्वा विलोक्य किमेतत् ।

तटिदुपरि घनौघं मध्यभागे विहायः
शिखरियुगलमेषा कापि पीनातितुङ्गम् ।

विमलमपि हिमांशोर्मण्डलं क्वापि धत्ते
सुरुचिरजलजातान्युत्पले क्वापि चित्रम् ॥३८॥

उपसृत्य तव कामिनीमणिरिति युक्तमिदं नाम । (यतः)

चन्द्रकोकसरसीरुहाणि च ज्योत्स्निकान्धतमसे च कामिनि ।
त्वय्युपेत्य सखितां परस्परं कल्पयन्ति सुखितां दृशोर्मम ॥३९॥

इति तां श्लाघमानः अन्यतो गत्वा प्रणयकुपितां भ्रुकुट्या तर्जयन्तीं मदयन्तीं चमत्कृत्या सान्त्वयति मदनदासः (यथा)

जपासुमसमा ऽधरे मदनकातरं सादरं
मनोभुवि निवेश्य मां तव कटाक्षतो रक्षितम् ।
विलोक्य स यशश्च्युतिं सपदि शङ्कमानो मनो-
भवो नमयतीव ते ध्रुवमनम्यनाम्यं धनुः ॥४०॥

निर्वर्ण्य

शृङ्गारयोनिजयहेतिरियं मनोभित्-
साङ्गारपावकशिखा किमदाहकर्त्री ।
शृङ्गारदुग्धजलधिप्रभवा सुधा किं
नांगस्यरीति रियमित्यवधार्यतेऽस्याः ॥४१॥

तमुपसृत्य

चन्द्रं ह्रेपयति त्वदीयवदनं लावण्यनिष्यन्दतः
तस्मात्तस्य सुधां वचांसि रसतः विद्रावयन्त्येव ते ।
मेघं भ्रामयति त्वदीयकवरी नैल्येन जित्वा स्वयं
तस्मात्तत्तटितं निलाययति ते कान्त्या वपुस्तत्क्षणात्

किञ्च

चापस्य भङ्गे किल वीरलोकः प्राप्नोति भङ्गं नहि चित्रमेतत् ।
त्वद्भ्रूधनुर्भङ्गमुपेत्य मारः पुंसो जयत्यद्भुतमेतदेव ॥४३॥

मायिनां स्तावकता नैसर्गिकी नाम इति तया सप्रणयं परिहसितः क-
न्तिमत्याऽऽकारितः (तां विलोक्य)

अहो अनन्यसुलभेयमाकृतिः ।

तथाहि ।

धात्री विद्युदियं प्रवर्षति सुधां मत्कर्णयोर्वाङ्मयीं
तत्त्यक्त्वा ऽशनिकारणं स्वतटितं कादम्बिनी मां श्रिता ।
वृष्टेः कारणतामवेक्ष्य तटितो पूर्वामियं लज्जिता
स्वान्तः किं घनपुष्पमाकलयते धम्मिल्लतामास्थिता ॥४४॥

किञ्च ।

अवाग्वद्धेऽपि तन्वंग्याः केशभारे ऽस्ति गौरवम् ।
मलिनत्वेऽपि सस्नेहः शिरस्येव स लाल्यते ॥४५॥

इति वर्णयंस्तां उपेत्य तन्नायकस्य कुशलं पृच्छन् तत्समयसमागतं तमेव निजवयस्यं सिंहसंहननं वयांसि ते शतमिति सन्तोष्य कतिपयपदानि गत्वा । उपरि वीक्ष्य । अहो सूर्यो ललाटन्तपो भवति इमामातपवेळां नाळिकेरक्रमुकरसालजालसञ्छादितातपे रत्नावल्याः अतिमनोहरे विहारे अतिवाह्य तस्याः प्रियतमं मणिभूषमप्यभिनन्द्य यथाभिलषितं साधयामीति तत्र गत्वा ।

(सखे मणिभूष)

न सहेत प्रियाङ्गस्य ग्लानिमेष इति द्रुमाः ।
ददत्यनातपं सर्वे द्युमणिं परिभूय हि ॥ ४६ ॥

किञ्च

रत्नावलीं विलोक्यैव लज्जिता त्वामुपाश्रिताम् ।
प्रतीच्यां प्रस्थिता छाया तरुमूलमुपागता ॥ ४७ ॥

किं ब्रवीषि सर्वं भवतस्सन्तोषायेति भवत्विति अत्र किञ्चित्कालं विश्रम्य ततो ऽन्यत्र गत्वा । (किमिदमिहाद्भुतमिव दृश्यते)

धृत्वाऽर्धोरुकमात्मबाहुशिखरं संताड्य केचित्क्षणात्
वेगादेत्य पदानि कानि चिदिमे मत्ता महोक्षा इव ।
उत्प्लुत्यांबर एणवत् भ्रमरवत् बंभ्रम्यमाणा अवाक्
भूमिं प्राप्य पुनस्सलीलमधुना विस्माययन्तीक्षकान् ॥४८॥

अन्यतो दृष्ट्वा इतो वृक्षवाटिकायां कुकुट्युद्धं दृश्यते । (तथाहि)

कुञ्जे पुञ्जीभवन्ति कचिदिह वृषलाः येन केनापि तेषां
बध्वा मध्ये जनानां पणमनवधिकं संविदा संविसृष्टः ।
शब्द्यन्नुद्धूतपक्षो मुहुरधिकजवादुत्पतंस्तब्धरोम
सामर्षस्ताम्रचूडः प्रहरति विमतं सायुधस्सांयुगीनः ॥४९॥

इति विष्किरकलहकुतूहली स्थलान्तरे मेषयुद्धं विलोक्य ।

गळशृङ्खलिकां द्विधा विधाय प्रबलत्वादिति धीरधीरिदानीम् ।
विविधाभिनदद्विषाणभूषस्त्वजमाजाववहन्ति मेष एषः ॥५०॥

इति पश्यन् कतिपयपदान्तरे फणिभिः क्रीडन्तं जनैरहमहमिकया विलोक्यमानमाहितुण्डिकं कंचिदुपसृत्य अहो एषः अष्टानां नागानां मध्येऽपि स्वबालकानां मध्ये स्थित्वा सादरं भक्ष्याणि यच्छन् पितेव सानन्दं मुष्टिविशेषं प्रदर्शयति तेष्वेकः तत्करे किंवास्तीति दिदृक्षुर्बालइव सकुतूहलमु[त्तिष्ठति] ।

तथाहि ।

भुवि वलयितचलवालः दिवि दण्डवदुत्थितश्च फणिवालः ।
निश्वसिति फणविशालः शश्वद्रोधकुधा यथाभीलः ॥५१॥

अपिच ।

मणिमन्त्रौषधवीर्यं भणितुं स्वयमनवधानमभिनीय ।
फणिनाऽष्टमेन दष्टे विनिधत्ते विषशिलामसौ स्वकरे ॥५२॥

किञ्च ।

फणविनिहितमणिरन्यो गणयत्यणुमपि धराधरंस्तिमितः ।
गण एष वीक्षकाणां क्षणविस्मित एव भवति तत्ववित् ॥५३॥

किञ्च ।

कुप्यति सर्पो मानी व्याळग्राही करोति तत्सामानि ।
हृष्यन्त्यपि लोमानि स्मरतामपि साध्वसेन यन्नामानि ॥५४॥

किञ्च ।

अहहाहितुण्डिकाक्ष्णोः वर्तिभ्यामिव तदीयरसनायाम् ।
अयमुरगोऽञ्जनलेपं विवृतफणस्सादरं करोतीव ॥५५॥

(क्रमशः)

॥ मन्मथमादनाख्यो भाणः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

अपिच ।

नृत्यन् भोगिसमूहे नववत्प्रतिभाति कृष्णसर्पोऽयम् ।
धावति पराग्यदृशो विधृतोऽपि करेण कुपितबाल इव ॥५६॥

अपिच ।

उरगाविमौ फणाभ्यां पुरतो यन्तुः करौ तिताडयिषू ।
त्वरया करापसरणात् धरणिं शिशुवत्करेण ताडयतः ॥५७॥

एवमेव तत्र तत्र वारविलासिनीरभिनन्द्य अद्भुतानि च पश्यन् रसिकशेखरः सफलकदळीतरुपरिमण्डितं चूतपल्लवमालिकासमलंकृततोरणं आदर्शमयभाजनभासुरदीपिकाजालमहोमयकल्याणशालं मल्लिकामागधीकुसुमसौरभघुमघुमितान्तरं कुंकुमचन्दनताम्बूलफलादिमङ्गळद्रव्यसंकुलं चटुलपरिजनं विलासवतीगृहमिदमेवेति अन्तःप्रविश्य ।

अहो नवार्तवमहोत्सवे बालेयं लावण्यवती तिलोत्तमेव तुलारहिता समण्डना सावैर्णं भद्रपीठं विभूषयति ।

कळकण्ठ्यः —

सवादित्रं गायन्ति । ममैव भाग्यमिदमिति उपसृत्य । विलासवत्या साञ्जलिबन्धं गन्धादिभिर्मानितः ताम्बूलफलपुष्पाणि गृहीत्वा तामभिनन्दयन् जालमार्गेण चन्द्रमुदितं विलोक्य ।

इह सभाजनचक्रसभाजनं रचयितुं किमु चन्दनभाजनम् ।
विजयिमन्मथपाणिसमार्जितं मुकुर एव नु तत्करमार्जितः ॥५८॥

अहो अनुपममिदं साचिव्यं मृगाङ्कस्य ।

तथाहि—

सोमेन दग्धमवलोक्य निजं सखायं
कार्ष्णिं क्रुधा जनयितुं बहु तेन तुल्यान् ।
गर्भान् कलङ्ककपटेन दधाति सोमः
यज्ज्योत्स्निकाऽस्य महिलामदनान् प्रसूते ॥ ५९ ॥

अहो अस्य शृङ्गारिता ।

चन्द्रश्चन्दनचर्चितैरिव करैस्स्वां कामिनीं यामिनी-
माश्लेष्टुं यतते तदम्बरतलं सन्मल्लिकाकुड्मलैः ।
अद्यालङ्कुरुते वितानविधया सन्ध्या रजन्याः प्रसूः
भृङ्गास्तेन तमोपदेशमिलिताः मिथ्या हि तारा इति॥६०॥

सर्वतो विलोक्य ।

अहो पञ्चशरभिल्लमल्लेन चन्द्रप्रदीपसाचिव्येन शृङ्गारिजनचपलचित्तमृग-चयं गृहीतुं प्रसारितेव ज्योत्स्निकावागुरा (इति लावण्यवतीमुखं विलोक्य । अये जगदानन्दनस्वरूपोऽप्यमृतांशुः अस्मत्सखीसुताया मुखचन्द्रसन्निधौ सौन्दर्यभिक्षामटन्निव गवाक्षद्वारेण करान् प्रसारयति तदेषा लावण्यादि-सर्वसमृद्धिमती । अस्याः किं पुनराशास्यं वर्तते तथापीदमस्तु भरतवाक्यं।

कन्दर्पस्स्वयमोषधीश्वरमहासाह्येन जेजीयतां
तत्सख्येन वसन्त एष जगतां क्षेमाय वो भूयताम् ।
शृङ्गारामृतसेवया युवगणः सर्वत्र मोमुद्यतां
रङ्गश्रीरियमस्मदुन्नतिविधौ मान्यैव देदीव्यताम् ॥६१॥

इति निष्क्रान्तः ।

इति मन्मथमादनाख्ये भाणे प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ विटविलासोनाम भाणः ॥

अङ्कारूढामभिनवरतौ गोपयन्तीं स्वलीलं
व्रीडाभाराद्विनतवदनां रुक्मिणीं वीक्ष्य कान्ताम् ।
तत्कालार्द्रं यमकृत विधुर्गोपनारीभुजंगः
भूयात्भूत्यै स किल मधुरस्संभ्रमस्सन्ततं नः ॥ १ ॥
जीयाच्चान्द्री स्मरहरशिरश्शेखरी भूतधामा
वामोरूणामविरलसुखाश्लेषहेतुः कलासा ।
भूत्यायस्यास्त्रिभुवनपतिर्मारहन्तापि गौरी-
गाढाश्लेषादविरळमभूदर्धनारीश्वरात्मा ॥ २ ॥

[नान्द्यन्ते सूत्रधारः]

(समन्तादवलोक्य)

अहो ! सन्ततनिरन्तरनिरवधिकतन्तन्यमानकलकलरवमुखरितनि-खिलहरिदन्तरमिदं कुरुङ्गनगरम् । तदवलोकये किमिति । (विभाव्य) आः ज्ञातम् । अद्यखलु, अखिलनिर्लिपकुलतिलकहृदयकमललालनीय-निस्तुलमहिमललितपदकमलयुगलस्य कमलाकुचाचलतटीवप्रक्रीडापरिणत-मत्तगजमल्लस्य, पार्श्वद्वयविराजिरत्नाकर कन्यकारत्नाकरमेखलावाहुवल्लरी-परिवेल्लितभुजाशिरोभागस्य, कुरङ्गनगरीरमणस्य शंबरारिगुरोर्भगवस्सुन्दरप-रिपूर्णस्य फाल्गुनमहोत्सवसेवनोत्सुकमानसा नानाजनपदसमागता द्विज-मुखाश्शब्दायन्ते ॥

दृष्ट्वा, उद्यन्नहर्पतिरसौ किल मानवाना-
मस्तच्छलादपहरत्यनुसायमायुः ।
जानात्यपीदममतिर्जनतावतेयम्
कान्तोपभोगविमुखा तनुते तपांसि ॥ ३ ॥

अपिच, हन्तामीषामभिमतमिदं चित्रयत्यन्तरङ्गं
स्वस्त्रीलौल्यंसविधविलसत्प्रेयसीर्यद्विहाय ।
हस्तन्यस्तं सरसमधुरं स्वादनीयं रसालं
त्यक्त्वा कोवा लपति धरणौ प्रोच्चशाखाग्रलंबि ॥ ४ ॥

आखेदयन्त्यमीलोका मामकं मानसं सदा
यातानुयायिता येषामविचार्य फलोदयम् ॥ ५ ॥

अतो नटविटपरपाचार्यभरतमुनीन्द्रमतराद्धान्त प्रवर्तनोद्युक्तास्मदे-शिकापाङ्गतरङ्गपरंपरासमासादितनटनकलाविलासैरखिलसहृदयलोकमानस-विहारलोलकळ हंसावतंसायमानैरभिनवैरनास्वादितमानिनीनवीनोपभोगक-न्दळितामन्दानन्दसन्दोहानमून्मानवान् शृङ्गारपाथोनिधिमथनपरिजानित-निरर्गळनिर्गळत्सुधावेणी विलासकामिनीकुचकलशसरभसनिर्भरपरिरंभसंरं-भत्समुल्लसदमृतधारानदीमातृकायमाणरोमांकुरकदंबकरंबितविशालवक्षस्थला नाकलयितुमुत्सहतेऽस्मन्मनः । (क्षणंविचिन्त्य) (सव्रीडं) हन्तकिमिदं प्रवृत्तम् ॥

अज्ञानुद्दिश्य नाट्यानां वेद्यानां रसिकाग्रगैः ।
सन्दर्शनमितीदं न उद्भावयति गर्हणाम् ॥ ६ ॥

अथवा, अनङ्गमाराधयतां जनाना-
मस्मादृशामर्हमतीव चैतत् ।
सर्वानपिप्राणिगणान्यदस्म-
त्प्रमुर्नयत्यात्मशरव्यभावम् ॥ ७ ॥

(किञ्चिद्दूरतो निरीक्ष्य सहर्षं)

आयाताः कतिवाजना मम परन्त्वेषैव भाग्योन्नति-
स्सत्सङ्गीतकलाकलाफलसिताः कामागमानां भुवः ।
सारासार विवेकिनस्सहृदयाश्शृङ्गारमूर्ती इव
संभूता ममनृत्तकौशलममी द्रष्टुं यदाभ्यागताः ॥ ८ ॥

तत्त्वरयति नस्संमोदो नटनकर्माणि । कथं चिरयति मारिषः । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) (सू) मारिष चिरविळंबनेन नः प्रमोदप-रिपन्थी माभूः । (मारिषः) (ससंभ्रमं प्रविश्य) भाव, एषोऽस्मि । ज्ञा-तुमभिवाञ्छति प्रमोदकारणमयं नजः सूत्रधारः किन्नाद्यापि जानासि शृणु ॥

कामिन्याः कुचकुंभकुङ्कुमरसैर्जात्वप्यनार्द्रानिमा-
न्विप्रादीन्स्मरवेदसारपिशुनैर्नृत्तक्रियाकौशलैः ।
कान्तापीनपयोधरैकरसिकान्कर्तुं प्रवृत्तस्य मे
नृत्तं द्रष्टुमुपागतास्सहृदयास्तन्मोद उज्जृंभते ॥ ९ ॥

(मारिषः) युक्तमेवैतदार्यस्य । तथाहि ॥

मलयाचलसंजातमन्दमारुतसन्ततेः ।
तरुणाभ्यर्णसञ्चारः सफलः प्रथितङ्खलु ॥ १० ॥

(सू) अस्त्वेतत् अपिपरिशीलिता नाट्यसामग्री ।
(मा) किमिदानीं परिशीलनं शिक्षितपूर्वा खल्वेषा दृढं भावेन ।
(सू) मैवं भाणीः पश्य ॥

कामं प्रसाधनशतैरपि भूषिताङ्गी
केळीगृहाय गमनावधिगात्रवल्ली ।
कान्तस्यतृप्तिविधये कमनी पुनश्च
किन्नप्रसादयति मारिषभूतले ऽस्मिन् ॥ ११ ॥

(मा) केनपुनारूपकेणैतान्संभावयति भावः ।
(सू) यद्भवते रोचते । (मा) (क्षणंविचिन्त्य) ।

पुरातनानां बहुशः कवीनां दृष्टप्रयोगा जनता कृतीनाम् ।
ततोनवीनं सरळार्थबन्धं दृश्यं मनोहार्यभिनेयमद्य ॥ १२ ॥

सूत्रधारः (ससंभ्रमाह्लादं) हन्त स्मारितो मारिषेण नूनमावर्जितैव सभा । यथावा ॥

यस्मिन्सद्गुणसंहितिं कलयते नित्याधिवासंबुधाः ।
यंघण्टाशतपद्यबंधचतुरं विद्यावधूवल्लभं ।

आत्रेयांबुधिवारि जातमतुलं निस्सीमशीलास्पदं
सत्सौभाग्यरसाकरं श्रुतनिधिं धीमन्दिरं मन्वते ॥१३॥
महादेवकवेस्तस्य सन्दर्भेषु बहुष्वपि ।
मह्यं विटविलासोऽयंरोचते भाणशेखरः ॥ १४ ॥

(मा समोदं।)

शृङ्गारस्यरसायनं रसविदामानन्दकन्तायितं
श्रीमत्कामकलारहस्यपिशुनं धूर्ताग्रणीनायकम् ।
तत्काव्यं भुवि को न वाञ्चति सुधीस्संदर्भचूडा-
मणेर्यस्य श्रीरधुनायकप्रियतमः कर्त्ता कवीन्द्राग्रणीः ॥
तत्कतम इदानीं प्रस्तूयते ऋतुः । सूत्रधारः किं न पश्यति भवान् ॥

तथाहि, माकन्दबृन्दविलसन्मकरन्दपूरान्
मन्दानिलावलिरियं चलयत्यमन्दम् ।
कन्दर्पबाणानिकरा इव कामिनीषु
लीलावनान्तविहरासु पतन्ति तेऽपि ॥ १६ ॥

मारिषः (श्रुत्वा) सम्यगुद्बोधितं तरुणवसन्त इति ।

यथा, पुष्पोद्भेदं प्रकटितवतीं मालतीं वीक्ष्यमाध्वीं
पायं पायं मधुपनिकरस्संभ्रमादाकुलाङ्गः ।
गायं गायं मुदितहृदयस्सङ्गतो ऽप्यङ्कदेशं
निर्यातोऽसौ सविधविचरद्गंधवाहस्य रोधात् ॥ १७ ॥

(नेपथ्ये) सत्यं भोः सत्यम् । (सूत्रधारः) (श्रुत्वा) कथमुपक्रान्तमेवास्मद्वर्ग्यैः । यदस्पत्सुहृन्मनसिजविजयोनाम गंधवाहनाम्ना विटसार्वभौमस्य भूमिकामादायत्वद्वचनं स्वपरमेव कुर्वन्तित एवाभिवर्त्तते पश्य ॥

मन्दपवनपरिकंपितमनसिजनृपतिपताकाशङ्कापादकार्धलंबमानतपनीयतन्तुनिकरपर्यंचितचतुरश्चलल्सत्कुसुमशरनिर्मित विटसार्वभौमपट्टाभिषेकमाणिक्यमकुटायमानकौसुंभवसनपरिकलितशिरोवेष्टनपरिमण्डितः सुमश-

रसमरसहकरणचतुरवीरवादसदृशझङ्काररवमुखरभृङ्गावळीनिहितकादंबरीभरितभृङ्गारुपङ्क्तिनिभमाध्वीभरोल्लसितचांपेय सूनचयमाल्याळिसंवलितधम्मिल्लाः लाञ्छनशङ्काजनकमृगमदतिलकभासुरनिटिलफलकचन्द्रार्धः । गण्डतलमुकुर परिबिंबितकर्ण युगलकलितकामतन्त्रतत्त्वोपदेशागतदेशिकशङ्कावहबकुलमुकुलकमनीयः वदनाहिमकरकलङ्कायमाननवनिश्मश्रुपरंपराभिमर्शन श्रवणशुकतुण्डगर्वनिर्वापणचणपाटलकुटिलनखमुखः वारविलासिनीविरहवेदनोदितधवळिमकबलितकळेबरइव राकासमुदयशारदामृतकरपरिभवकरमधुरदुकूलकवचसमलंकृतगात्रायष्टिः कोकनदसमुदितविद्युल्लतातुलितकनकवेत्रवल्लीघटितकरतलः । अन्तर्लसत्कामिनीविषयान् रागगमान्तरमुद्गमन्निव वीटिकारसपुञ्जरंजितरदनवसनः निखिलयौवतानुरागवलयितमूर्तिरिव कौसुंभवसनयुगराचित सव्यानान्तरीयः अखिललोकलोचनागोचरतयाऽन्तर्निहितयुवतिजनवशनयनकुशलचूर्णपुंजैरिव कवचपुटतानितकल्याणकरण्डभरितनासिकाधूळिकदंबैरसकृत्कृताघ्राणः स्मर समरसमयमवसायतीति तद्द्रुतधावननिरोधनायेव कनकशृङ्खलाबद्धकाळञ्जानोपयुक्तकनकयन्त्रघटितकवचपुटः मदनयजनकृतकौतुकबंधइव एककरबद्धतनुतरसुवर्णकंकणः अनन्यसाधारणस्मरसमरचातुरीमात्मनः प्रदर्शयन्निव पट्टबंधयामितमध्यदेशः निजकृतसूरतलीलारसराञ्जितरमणीजनजनितयशोगानरताभ्यामिव क्रेङ्काररवमंजुळाभ्यामुपानद्भ्यां परिष्कृतपादमूलः वारवामोरूरचितमाररणपरिचिन्तनसरभसावगाहनहृदयसमूत्कूलितसंतोषपूरइव मन्दहासलसितवदनकमलः दुराधिगमविलासिनीहृदयकुहरगतमानाहरणप्रहितान्कुन्तनिकरानिवातिर्यगालोकितानि कन्दळयन् प्रणयकलहकुपितवारसुन्दरीचरणनळिनयुगताडनपरिशीलितगतिविशेषइवालसगमनपरिलोलः विटकुलशेखरोऽयं मन्दं मन्दमुपसर्पति रङ्गभूमिं तदावामप्यनन्तरकरणीयमवलंबयावः ॥

(इत्युभौ निष्क्रान्तौ)

(प्रस्तावना)

(ततः प्रविशति यथोदिष्टो गन्धवाहः)

(प्रविश्य)

(आत्मगतं) कथंवासन्ती दुहित्रा मालयत्या सहास्माकं परिचयः प्रकाशमुपगतः ।

अथवा, यत्प्रेयसापि रचितं कुलपालिकाया-
मेकान्ततस्तदखिलं बहिरेति सद्यः ।
बाराङ्गनासहचरैर्विटसार्वभौमै
रानीयते प्रकटतामिति किं विचित्रम् ॥ १८ ॥

(सविस्मयं) हन्तान्यादृशी विटचोरणी पश्य ।

दृष्टोऽनयासविधगेहलसन्युवायं
कान्तैरपाङ्गवलनैः कमनीयपातैः ।
इत्यात्तहेतुकमनिर्वचनीयमेनं
रुद्धाव्यंतं कुलवधूपुरहस्य वृत्तम् ॥ १९ ॥

बतैषां भूपतिचरित विडंबनमपि पश्य ।

तत्तद्वधूचरितवेदनकर्मणीमे
जाराङ्गनास्सुचतुरां परिकल्प्यचारान् ।
ज्ञात्त्वातदीयचरितं सुमबाणयुद्धे
जाराबला सहकृतारमणीर्जयन्ति ॥ २० ॥

किंच, पद्मोद्भवस्य विभुतानि यतेरधीना
तामप्यमी विटगणास्समतिक्रमन्ते ।
तत्तक्षणोचित विचित्ररसैक पात्री-
मातन्यवाचमसकृद्रमयन्ति साध्वीः ॥ २१ ॥

नानाविधानि कुसुमानि वितन्य नाना-
बन्धोज्वलानि फलवर्गमपूर्वदृष्टम् ।
शृङ्गारनर्म सहकर्मपटूनि चित्रा-
ण्यापाद्यते कुलवधूरपिलोभयन्ति ॥ २२ ॥

भूपाइवाश्रितजनानपिधूर्त्तलोकाः
पाणिग्रहात्तरमणान्परिहृत्य याताः ।
पीनस्तनीरिति भृतिं परिकल्प्यमासे
हस्तावलंबमपबाधमवन्ति नित्यम् ॥ २३ ॥

याकाचिद्रमणी मनोहरतरा दृष्टायदीमे विटा-
स्तल्लब्ध्यै बहुयत्नगौरवभृतो गूढा निशीथेभृशम् ।
तांबालांमलमुक्तये निजगृहान्निर्गामिनीं तत्क्षणा-
दाहृत्यान्यपुराणिं मोदभरिता गूढं नयन्तेऽभयम् ॥२४॥

तस्या मार्गणतत्परा यदि जनास्तद्बान्धवास्तत्क्षणं
श्वलाचारमुखात्परं पुरममीतां प्रापयन्त्यङ्गनाम् ।
नीत्वातद्युवतेर्दिवातुमधुरं पुंवेषमाकल्प्यतां
रात्रौमाररणैक सौख्यमुदितां तन्वन्तिनित्यं विटाः ॥

संभूयनाटकमिषाद्रजनीषु के-
चिद्रङ्गस्थलीं विविधवेषभृतोऽवरुह्य ।
वेषानुगैर्वचन नृत्तविलासगीतै-
स्सर्वानयन्ति वशतां विटसार्वभौमाः ॥ २६ ॥

अत्यन्तसौहृदपरां प्रभवोय आस-
न्संबन्धिनीरपि सरोजमुखीरमीषाम् ।
अन्याश्चतत्पुरलसत्तरुणीर्भजन्ते
कामागमैर्विटवरामुदितान्तरङ्गाः ॥ २७ ॥

अपिच, वीथौविलासगमनास्सुहृदामगारे
दृष्ट्वाङ्गनामधुरगात्रलतास्सहासम् ।
अंबाद्यरात्रिनियता मधुराकथाता-
माहूय चान्यरमणीर्भवती वयस्याः ॥ २८ ॥

आगत्ययूयमपि पश्यत मंजुगीतां ।
इत्यादरेण निगदन्ति विटा दिनान्ते ॥ २९ ॥

आगच्छती रथविलास वचस्सुगीतै-
मोंहैकभाजनमतीर्युवतीर्वितन्य ।
ताभिस्सहैव सततं सदनेषु तासां-
मारोत्सवं प्रतिदिनं रचयन्ति मोदात् ॥ ३० ॥
केचिद्विटा वलयविक्रयणापदेशा-
त्पाणिग्रहेऽपि रमणस्य नितान्तभीताः ।
संगृह्य पाणिकमले परिकंपयन्ति-
त्वङ्गत्सतनंकुचमपाङ्ग गणैः पिबन्ति ॥ ३१ ॥
मन्दस्मितं मधुरभाषण तत्परास्ते
यत्कामिनीभिरसकृद्वलयप्रियाभिः ।
आलोक्यतद्वदनपंकजमर्धजात
मानोभवोत्सव सुखं मनसेऽर्पयन्ति ॥ ३२ ॥
केचित्पुराण पठनच्छलतो विटेन्द्रा-
स्तोत्र्यरभि प्रभृतिरागमनो हराणि ।
वामानुवर्णन पराणि मनोजवेद-
तत्त्वोपदेश निपुणानि वचश्शतानि ॥ ३३ ॥
हीरद्वयेनचलदंशुचयेनराज-
द्गण्डस्थलं चलितमाल्यक चौघबन्धम् ।
वक्षश्चलत्स्फटिकहारलतं प्रसर्प-
द्रत्नांशुरञ्जितकरांगुळिभूषणौघम् ॥ ३४ ॥
गायन्ति पूर्वरजनौ विधवाबलानां
मोदाय पङ्कजदृशांच परक्षपासु ।
शुश्रूषणाय सविधंमुहुरागताभिः
कामिश्चिदब्जशरपूजनमेधयन्ति ॥ ३५ ॥

(समोदहासं) अहो अस्मन्मतमनुरुन्धन्ति भागवता अपि । अत एवखल्वस्मदीयं चरितं सर्वजनरञ्जकमित्यसकृदानंदयामेह ।

(क्रमशः)

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वञ्चिमण्डलमहामात्यान्, श्रीकृष्णस्वामिरायप्रभुवरान् प्रति

॥ मङ्गलाशंसाश्लोकाः ॥

कति नाम न बिभ्रति स्म मां
मतिमन्तः सचिवा महाशयाः ।
न भवानिव तेषु कश्चना-
प्यकरोन्मे विरहार्तिमीदृशीम् ॥ १ ॥
न हि माधववद् विपद्गता-
मयि मां मृत्युमुखात् त्वमाच्छिनः ।
न च शेषवदन्तरं तव
प्रतिपन्नास्मि पदोन्नतिं नवाम् ॥ २ ॥
अथ केन पुनस्त्वयि प्रभा-
वनुरज्ये विरहासहा भृशम् ।
अहमत्र न वेद्मि किं पुनः
प्रतिवक्ष्ये बत पृच्छतो जनान् ॥ ३ ॥
नृपभक्तिरसक्तिरुच्छ्रिते-
ष्वपि भोगेष्वभिगम्यतार्जवम् ।
अचिराक्रियतानुकम्पिते-
त्यगणेयाः किल तावका गुणाः ॥ ४ ॥
न्यायाध्यक्षपदं प्रधानसचिवस्थानं च मन्मण्डले
पूर्वं तत्र पुरान्तरे च विधिवद् बिभ्रद् जनान् रञ्जयन् ।
व्यापारैर्बहुभारकार्यगुरुभिर्योऽनैष्ट मध्यं वयः
कृष्णस्वामिमहाशयः स भजताद् विश्राममसौख्यं चिरम् ॥ ५ ॥

इति वञ्चिवसुन्धरा ।

तव सुमन्त्रिणो गुणसमुन्नतिं
कविषु को भवेद्गातुमुद्यतः ।
गणनया न सा ख्यापुमिष्यते
नृपसुहृत् सदा जनसुहृत् तथा ॥
विरलमन्त्रितामलभथाः सुधीः
गिरितटे ह्रदं सेतुनाकरोः ।
स्रवति यज्जलं खातकुल्यया
मरुभुवोऽचलादासमुद्रतः ॥
वसुभुवोऽभवन् यत्प्रभावतः
खरगृहे नदी शुकनदी त्वया ।
सुखपदक्रमश्रेणियन्त्रिता
जनपदेऽखिले रामराष्ट्रगे ॥
जनहितावहाः कर्मणां तती-
र्गुरुयशोभृतोऽकारयद् भवान् ।
नेतिबाधां जना मन्त्रिन्! त्वयि साचिव्यमाश्रिते ।
अजानन् नित्यमृद्धाश्च बभूवुरिह सर्वशः ॥
श्रीकृष्णशर्मन् जेजीया मन्त्रिवर्य! समाः शतम् ।
जनोपकृत्या कालं त्वं नयन् सद्भिः सदार्चितः ॥

श्रीवञ्चिमण्डलमहामात्यान्, श्रीमत्कृष्णस्वामिरायप्रभुवरान् प्रति

॥ मङ्गलाशंसाश्लोकाः ॥

प्रथममुत्तममाड्विवाकतां
अबिभृथाः समास्त्वं त्रयोदश ।
तदनु षट् समा मूलभूपतेः
सचिववर्यतां त्वं बिभर्षि भोः ॥१॥
उत्तमे पदे को न्वियच्चिरं
द्वे समाश्रयन् वञ्चिमण्डले ।

नीतिमान् विना त्वां वरैर्गुणै-
र्भूपतिं प्रजाश्चाभ्यनन्दयन् ॥ २ ॥
अक्षता क्षमा निरवधिर्दया
नीतिशालिता जनहितैषिता ।
दैवभूपयोरपि च भक्तते-
त्येषु ते गुणेष्वभिरता वयम् ॥ ३ ॥
श्रीकृष्णस्वामिनामप्रभुवर! जय भो मूलभूपालमन्त्रिन्!
विन्दस्वायुः सुदीर्घं वपुषि मनसि च स्थेमभाजा सुखेन ।
नानारूपोपकाराधिगमसमुदितानन्दकार्तज्ञ्यवादान्
मन्त्रिस्थानान्निवृत्तोऽप्यसकृदिह समभ्येत्य सन्तोषयास्मान् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीमद्वञ्चिमण्डलमहामात्यानामुपकारस्मृतिः ॥

SANSKRIT VERSES ON

Dewan Bhadur K. Krishnaswamy Rao,

C. I. E., F. M. U.

DEWAN OF TRAVANCORE.

श्रीमान्[1] श्रीरामराजो जगति विजयतामाप्तरक्षाधुरीण-
स्सर्वानुद्धर्तुकामो विबुध[2]कुलमणीन् सत्पथं[3] सेवमानान् ।
आसीनो हेमसिंहासनमधि बहुभिर्वेष्टितो ब्रह्मनिष्ठै[4]-
रानन्दी चारु[5]गायत्कुशलवसुमनोहारिगीते नितान्तम् ॥ १ ॥

१ श्रीमान्=लक्ष्मीभूतसीतायुक्तः राजलक्ष्मीयुक्तश्च ।
२ विबुधाः=देवताः, विद्वांसश्च । ३ सत्पथः=सन्मार्गः । आकाशश्च ।
४ ब्रह्मनिष्ठैः=तपस्विभिः वैदिकैश्च ।
५ चारुगायन्तौ कुशलवौ तयोस्सुमनोहारि यद्गीतं तस्मिन् । चारुगाय-
ये कुशलाः तेषां वसुभूतं मनोहारि च यद्गीतं तस्मिन् ॥

कश्चिज्जयति महीयान् देशो वञ्चिरिति विश्रुतो भुवने ।
यस्मिन् कृतयुगधर्मः पुञ्जीभूतः कलेर्भिया चरति ॥ २ ॥
तं श्रीमूलकनामा राजा रक्षत्यमेयगुणधामा ।
विख्यातकीर्तिभूमा विनमज्जनपालनात्तचिरमहिमा ॥ ३ ॥
तस्य सचिवाग्रगण्यश्श्रीकृष्णस्वामिनामधेयोऽयम् ।
अनितरसामान्यमिदं कुर्वन् साचिव्यमद्भुतं जयति ॥ ४ ॥
मन्त्रित्वमुपगतेऽस्मिन् निजाधिषणाविजितगीष्पतौ विप्रे ।
आस्माकीने राष्ट्रे ये ये लाभा विशेषतस्सन्ति ॥ ५ ॥
तान् सर्वानपि भणितुं कल्यो नैवास्ति कोऽपि नूनमिह ।
अथापि कतिचन वक्तुं सन्धुक्षति नः कृतज्ञताऽऽस्माकी ॥ ६ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि कुतुकादेतं देशं समागतो धीमान् ।
गवर्नर्जनरल् मुमुदे सुतरां संवीक्ष्य राज्यभारमिमम् ॥ ७ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि सप्तमहेड्वर्ड्श्रीचक्रवर्तिनं द्रष्टुम् ।
भारतवर्षनिवासिषु भूपतितिलकेषु बहुषु यातेषु ॥ ८ ॥
अस्मद्देशमहीपतिरलमकरोच्चक्रवर्तिनः पार्श्वम् ।
इति कीर्तिरतुलभासा भूमौ विजरीहरीति महनीया ॥ ९ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि नूतनमनितरसाधारणं बिरुदम् ।
जि. सि. ऐ. इ. इति सत्प्रशंसनीयं महान्तमतिमोदात् ॥ १० ॥
सप्तमहेड्वर्ड प्रादादस्मद्भूपालसार्वभौमाय ।
श्रीरामवर्मनाम्ने जनताभाग्यावलीनाम्ने ॥ ११ ॥
यस्मै प्रादायि दिवान्बहदूर् बिरुदाङ्किताय सचिवाय ।
सि. ऐ. इ. इति च महान् बिरुदश्श्रीचक्रवर्तिना महितः ॥१२॥
यस्मिन्मन्त्रिणि हर्षादस्मद्भूपालपालितं देशम् ।
अवलोकितुमायातो मार्टमहीशोऽपि मङ्गलाशंसी ॥ १३ ॥
राज्ञः पालननैपुणमदृष्टपूर्वं प्रजासु वात्सल्यम् ।
उचितसचिवादिलाभं ज्ञात्वाऽशेषं ननन्द हृदयाब्जे ॥ १४ ॥

यस्मिन्मन्त्रिणि सूक्ष्मैः राजतचक्रैः प्रजाभिरनुभूता ।
परवञ्चनादिदोषाद्बाधा कान्तारदेशमापदिह ॥ १५ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि पश्चिमताम्रानद्यां समुन्नतं सेतुम् ।
बध्वा महीपतिरयं प्रजासु शर्मप्रकर्षमातनुते ॥ १६ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि विद्या प्रचारमाप्नोति बहुषु विषयेषु ।
टेक्निकलिति नामभृतां कलालयानां बहूपकृतिकरणात् ॥ १७ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि राज्ये धूमविमानेन यात्रिणो यान्ति ।
गमनागमनार्थमहो कुल्या काचिच्च दीर्घिता लसति ॥ १८ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि संस्कृतभाषावैदुष्यभाजि धीमहिते ।
जीर्णग्रन्थास्सर्वे लिखितचरास्तालपत्रनिवहेषु ॥ १९ ॥
शिथिलाः पुनरुज्जीवं प्रतीक्षमाणा बहोः कालात् ।
जीर्णोद्धारमवाप्य प्रचारमिह यान्ति मुद्रिता राज्ये ॥ २० ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि मूलकमहीश्वरेण प्रतिष्ठिता महती ।
भूपण्डनारायणनैराचार्यैः पण्डिताग्रणीभिरियम् ॥ २१ ॥
परिवर्धितभूतिभिरहो पाठितशिष्या बहूत्साहम् ।
संस्कृतविद्याशाला दक्षिणदेशस्य हीरवद्भाति ॥ २२ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि रिक्तो जिज्ञापयिषुस्स्वकीयवृत्तान्तम् ।
पत्रीप्रेषणसाधनमुद्रणपत्रेषु सौकर्यं लभते ॥ २३ ॥
हृदयमृगेन्द्रासनमधितिष्ठति राज्ञीव यस्य गुरुभक्तिः ।
आस्तिक्यबुद्धिरपि तामनन्यसुलभा सखीव पालयति ॥ २४ ॥
तादृशमतिमनुयातो योऽयं साध्नोति फलमनिर्वाच्यम् ।
सर्वानप्यारम्भान् कुर्वन्महतो विनायासम् ॥ २५ ॥
हितकृद्भ्योऽपि प्रजानां यदीययुक्तिर्महीपतेश्चित्तम् ।
वत्सं गौरिव लहरी निम्नमिवात्रानुधावते सततम् ॥ २६ ॥
क्षितिरतिमानसमिह यं पङ्कजमभिवीक्ष्य भानुमिव भूमौ ।
विकसितमतीव रुचिरं जनयति जगतामपारमानन्दम् ॥ २७ ॥

वैदिकलौकिकगोष्ठीचतुरं यं प्राप्य मोदमिह मनसि ।
कलयन् स्तवीति चतुरिमपरिपाकं तत्र तत्र कलवाण्या ॥ २८ ॥
तत्तादृशसचिववरश्श्रान्तां धिषणाममेयराज्यभरात् ।
किंचिदिव विश्रमयितुं नैजं देशं प्रयास्यति प्रभुः ॥ २९ ॥
इति विषयं शृण्वन्तस्सर्वेऽपि जनास्तदीयमुपकारम् ।
स्मारंस्मारं हृदये याचन्त्येवं तदग्रतो मोदात् ॥ ३० ॥
पुनरपि दर्शनदानान्मुहुर्मुहुर्नः प्रमोदमापयतु ।
अचिरादनुगृहीतापपारकरुणो नृपालसचिवोऽयम् ॥ ३१ ॥
सोऽयं सचिवो भुवने जयतादाचन्द्रतारमकलङ्कः ।
सर्वजनशंसनीयां कीर्तिं यातस्स्ववान्धवैस्साकम् ॥ ३२ ॥
इत्येवं भगवन्तं भक्तजनाभीष्टदानशौण्डीरम् ।
संप्रार्थयामहे वयमनिशं श्रीपद्मनाभमखिलेड्यम् ॥ ३३ ॥
इत्थं विज्ञापयते साम्बशिवाख्यः द्विजन्मायम् ।
सर्वजनानामाशयमानन्दाद्विनयपूर्वमिह सदसि ॥ ३४ ॥

॥ श्रीविद्यायैनमः ॥

॥ वेदसारविवेकः ॥

इह खलु निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुभूतः परमकारुणिको भगवान्महेश्वरस्सृष्ट्यादौ ब्रह्माणं सृष्ट्वा धर्मादिनिखिलपुरुषार्थसिद्धिप्रदान् वेदान्ब्रह्मण उपादिशत् । ततः श्रीमन्नारायणः बादरायणरूपेणावतीर्य एकाकारेण स्थितान् वेदान्महत्तरत्वादेकेनैव निरवशेषतो दुराधिगमान्मत्वा तदवगतिसौकर्याय ऋग्यजुस्सामाथर्वणाख्यभेदेन चतुर्धा विभज्य ततोऽपि मन्दमतीनां सुदुर्विदं मत्वा प्रत्येकं वेदं शाखाभेदेनापि भेदितवान् । तदित्थं ऋग्वेद एकविंशतिशाखासमलंकृतः यजुर्वेदश्चैकाधिकशतशाखासमुज्ज्वलः सामवेदस्सहस्रशाखापरिमण्डितः अथर्वणवेदश्च नवशाखासमुच्चयः तदुक्तं सूतसंहितायाम् ॥

आज्ञया परया युक्तो व्यासो जज्ञे गुरुर्मम ।
स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ॥
संक्षिप्य सकलान्वेदांश्चतुर्धा कृतवान्मुनिः ।
तथापि मुनिशार्दूलाश्शाखाभेदेन भेदितः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदो भेदितोऽमुना ।
यजुर्वेदो द्विजा एकशतभेदेन भेदितः ॥
नवधा भेदितोऽथर्वः वेदस्सामस्सहस्रधा ॥

अपि च तादृशो वेदः कर्मज्ञानकाण्डाख्यभेदेन द्विधा भवेत् । कर्मकाण्डे कर्मस्वरूपं कर्माधीनफलागमः सुखदुःखादीनां कर्मफलत्वं कर्माकरणे प्रत्यवयनिवृत्त्यर्थप्रायश्चित्ताचरणप्रकारः इत्यादयोबहवो विषयाः प्रकाश्यन्ते । ज्ञानकाण्डे तु आत्मा वारे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन । ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादिश्रुतिशतप्रतिपादितः श्रवणादिविधिः ब्रह्मविविदिषोपायः ब्रह्मस्वरूपलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलरूपकैवल्यावाप्तिः इत्यादयो बहवो विषयाः प्रकाश्यन्ते । तत्र कर्मकाण्डविहितविषयाणां संशयविपर्ययराहित्येन सौलभ्येन चावबोधनार्थं मनुबोधायनादयस्स्मृतिसूत्राण्यरचयन् जैमिनिमहामुनिरपि पूर्वमीमांसासूत्राणि रचयामास । तत्र ज्ञानकाण्डविषयप्रकाशाय हि बादरायणो भगवानुत्तरमीमांसाख्यब्रह्मसूत्राणीतिहासपुराणानि चारचयत् । नन्वितिहासपुराणादिष्वपि कर्मकाण्डश्रुतविषयाणां सत्वात्कथं तेषां ज्ञानकाण्डार्थप्रकाशकत्वमिति चेन्न । तत्कमनीयतामवतारयति । इतिहासपुराणेषु हि ज्ञानकाण्डविषयस्यैव प्राचुर्यात्तात्पर्यमुखेनापि तस्यैव प्रतिपादकत्वात्तथोक्तम् । तथाहि, प्रायेण पूर्वभागार्थः धर्मशास्त्रेण कथ्यते । इतिहासपुराणाभ्यां वेदान्तार्थः प्रकाश्यते ॥ एवं च वेदानुसारितयैव सर्वेषामितिहासपुराणागमादीनां प्रामाण्यम् । आगमास्त्वधिकारिभेदेन प्रवृत्तास्तेषामपि वेदानुसारितयैव प्रामाण्यम् । त-

दुक्तं सूतसंहितायां सर्वं वेदाविरोधेन प्रमाणं मुनिपुङ्गवाः ॥ इति तत्रैवं निखिलपुरुषार्थसिद्धिप्रदेषु वेदेषु सत्स्वनादिषु तेषां सादित्वं सन्दिहानानां केषांचिदाधुनिकानां शङ्कां किञ्चिदिव निरूप्य तां निवारयाम । एवं किल शङ्का वेदास्तु बहुऋषिकृता नानादित्वमर्हन्ति । तथाहि । ऋग्वेदे अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजमिति मन्त्रस्य मधुच्छन्दा नाम ऋषिः । तद्वदिदं मे वरुणश्रुधीहवमिति यजुर्मन्त्रस्य शुनश्शेप ऋषिरिति वैदिकमार्गेण प्रसिद्धेरनयोर्मन्त्रयोर्मधुछन्दश्शुनश्शेपावेव कर्तारावितिं सुवचं एवमेव वेदेषु श्रूयमाणमन्त्राणां तत्तन्मन्त्रानुष्ठाने प्रोच्यमानाः वैदिकमार्गेण प्रसिद्धा ऋषय एव कर्तार इत्यूह्यम् । एवं वेदानां मधुच्छन्दश्शुनश्शेपादिबहुऋषिकृतत्वे स्फुटं प्रतीयमाने कथं तेषामनादित्वमिति ॥

अत्र किञ्चिद्वदामः वेदमन्त्राणां ऋषिच्छन्दोदेवताकथनपूर्वकत्वेनानुष्ठीयमानत्वं हि सुप्रसिद्धं । अग्निमीडे पुरोहितमिति मन्त्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिः गायत्री छन्दः अग्निर्देवता होमे विनियोगः । अनया ऋचा मधुच्छन्दा नाम ऋषिरग्निमुपास्य तस्मात्सुबहून्वरानासाद्य प्रतिष्ठामलभततरामत्येव तत्वं न तामृचं मधुच्छन्दा एव कृतवान् । तद्वदिमं मे वरुणेति मन्त्रस्य शुनश्शेप ऋषिः गायत्री छन्दः वरुणो देवता सायमुपस्थाने विनियोगः । पूर्वं किल शुनश्शेपो नाम ऋषिः हरिश्चन्द्रकृतयागस्य पशुत्वेन यूपे बद्धस्सन् बन्धविमोचनार्थं विश्वामित्रमहामुन्युपदिष्टेनानेन मन्त्रेण वरुणमुपास्य प्रसन्नाद्वरुणादायुर्दीर्घ्याद्यनेकवरान् लब्ध्वा सुखमजीवदिति श्रीमद्भागवतादिपुराणेषु स्फुटं प्रकाश्यते । एवमेव तत्र तत्र प्रोच्यमाना ऋषयस्तत्तन्मन्त्रैरभ्युदयं प्रापन्त इत्येतं ज्ञात्वैव तत्तन्मन्त्रानुष्ठाने महती प्रवृत्तिश्रद्धा वर्धतेति खलु ऋषिनामकथनसंप्रदायः । अतः खलु ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति प्रकाश्यन्ते । एवं मन्त्रैरभ्युदयं लब्धवन्तो महर्षय इति स्थिते कथं तेषामनादित्वभङ्गः तस्माद्वेदा अनादय एव ॥

(क्रमशः)

॥ उत्तररामायणार्या ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

इति कथयित्वागस्त्यः तत्वज्ञस्स्वाश्रमे रघूत्तंसम् ।
दर्शनमुदितोस्ताबीत् कोविन्नुयात् कैतकन्नु न गुणज्ञः ॥ १५७ ॥
आगस्त्यादाश्रमतोऽयोध्यां पुष्पकवरेण संप्राप्य ।
प्राहिणोति स्म सपुष्पकमाहितकार्यस्य साधनेन किमु ॥ १५७॥
नृपव्रतवधसाध्यमस्वं मुक्त्वानुजयोर्गिराश्वमेधमखम् ।
बहुमेने रघुवीरः युक्तं ग्राह्यं हि बालवचनमपि ॥१५८॥
कनकमयीं जनकसुतामाचार्यानुज्ञयोररीकृत्य ।
रामोऽश्वमेधमकरोत् हयमेधोनैकभार्यकार्यो हि ॥ १५९॥
यागसदसि शिष्याभ्यां आगत्याराधितश्च रामेण ।
वाल्मीकिरास्तमध्येऽमूल्यो मणिरेव निष्कमध्येस्यात् ॥१६०॥
गुर्वाज्ञया कुशलवौ चरितं रामस्य मुनिकुले जगतुः ।
मुनिशिष्यतयात्तरदौ अनिलेरित एव वर्षति घनौघः ॥ १६१ ॥
रामोप्यनुजैस्साकं सामोदं स्वसविधे निजोदन्तम् ।
विशिष्यगीतमश्रृणोत् तृषितस्यैव हि सुधास्वदेतालम् ॥१६२॥
सम्मानोपेक्षितया रामो गुणलक्षणैश्च तौ मनसि ।
स्वौ निश्चिकाय तनुजौ स्वाननमादर्शगं नकोवेत्ति ॥१६३॥
गहनात्सीता नयेन सह सानुमतिं ददौ तदा रामः ।
सुचिरोत्कण्ठितचेताः उचिता भर्तुस्सतीषु सादरता ॥ १६४ ॥
आनाय्यतां स्वशिष्यैः तनकसुतां स्वाश्रमात्सवाल्मीकिः ।
अनयच्च राम सविधं निक्षेपः स्वाम्यपेक्षितो देयः ॥ १६५ ॥

दर्शयतु सदसि शुद्धिं पुनरपि सीतेति रघुकुलाधीशः ।
आज्ञापयत्सतीं तां अपवादविशुद्धिमीहतेमानी ॥ १६६ ॥
रामे च सदसि पश्यति भूर्दीर्णा भद्रपीठमारोप्य ।
सीतामनत्स्वान्तः पुत्र्यतिदुःखं हि न सहते माता ॥१६७॥
अथ हयमेधावभृतं विधिमनतिक्रम्य रामभद्रो सौ ।
विदधे नैमिशविपिने वितनोति मखक्षतिं हि नाशौचम् ॥१६८॥
सीतावियोगदुःखं प्राप्तं सस्मार नैव रघुवीरः ।
जैत्रसुतसन्निधानात् पुत्रमुखेक्षाहि हन्ति दुःखशतम् ॥ १६९ ॥
शमधिकमनुजेभ्यः धर्मात्मा संप्रदायतत्साक्षात् ।
प्रशशासमहीं रामः सुसहायो भूपतिर्हि विजयीस्यात् ॥ १७० ॥
कौसल्या च सुमित्रा कैकेय्यपि दिवमुपेत्य पतिसहिताः ।
रामेणातर्प्यन्तचक्षेमः पुत्रस्य मातृभाग्यं हि ॥ १७१ ॥
गान्धारजयोद्यमिनं गार्ग्याचार्येण कारयामास ।
रामं जातु युधाजित् कामयते लोक आत्मजनकुशलम् ॥१७२॥
तरसाभिषिच्य रामो भरतस्य सुतौ युधाजिदुपदिष्टः ।
प्रास्थापयत् स भरतौ नस्थैर्यं बालशौर्यं ईक्ष्येत् ॥१७३॥
बलिनस्ते गन्धर्वान् शैलूषसुतान् त्रिकोटि संख्याकान् ।
हत्वापुर्गान्धारान् सत्ववतां जिष्णुता दिशेदेशान् ॥ १७४ ॥
तक्षं तक्षशिलायांपुष्कलमास्थाप्य पुष्कलावत्याम् ।
भरतो भेजे रामं ह्यग्रजकैंकर्यमेवतद्राज्यं ॥ १७५ ॥
कारुपथनामदेशे भरतेन ज्ञापितेन्वशाद्रामः ।
लक्ष्मणसुतौ निवस्तुं रक्ष्यं हि कुटुंबमर्थमुत्पाद्य ॥ १७६ ॥
अंगदमथां गदीयं सौमित्रिश्चन्द्रकेतुमप्यनयत् ।
श्रीचन्द्रकान्तनगरं वाञ्छति हि पिता सदा सुतश्रेयः ॥ १७७ ॥

अथ मुनिवेषः कालो कथयद्रामं मिथोविधिप्रहितः ।
वैकुंठागमनकृते ह्याकारणमुचितमखिलनाथस्य ॥ १७८ ॥
दौवारिकतां नीतं दुर्वासा लक्ष्मणं तयोर्वदतोः ।
रामं क्षणं ययाचे ब्राह्मणतानाम् सततमनियागा ॥ १७९ ॥
लपित सौमित्रिमुखात् कुपितस्य स राघवोत्रिपुत्रस्य ।
श्रुत्वा कालं व्यसृजत् जात्वपिनरहस्य मन्यवेद्यं स्यात् ॥ १८० ॥
हर्षान्मुनये रामो वर्षसहस्रोपवासिनेऽन्नमदात् ।
तृप्तो भवच्चसमुनिः विप्राणां भोजनं हि मोदाय ॥ १८१ ॥
अनवसरतत्प्रवेशात् अनुजमसौ निश्चितात्ममात्रवधम् ।
निरवासयद्गुरुगिरा नाग्रज कलितो निदेश उल्लंघ्यः ॥ १८२ ॥
सरयूजलान्मरुत्वान् स्वरगमयत् लक्ष्मणं तु सशरीरम् ।
यानेन जितेन्द्रजितं स्वानन्ददमर्चयत्यलं लोकः ॥ १८३ ॥
वैकुण्ठमारुरुक्षुः सोत्कण्ठान् प्राणिनः स्वमनुगन्तुम् ।
समनीनहत् स रामः सुमनास्समयेन मुञ्चति स्वीयान् ॥१८४॥
राम महाप्रस्थानं प्रेम्णातत्प्रहित दूतवचनेन ।
शुश्राव स शत्रुघ्नः सौभ्रात्रं प्रीतिमेव वर्धयति ॥ १८५ ॥
मधुरांसुतं सुबाहुं वै दिशमपि शत्रुघातिनं नीत्वा ।
राममगाच्छत्रुघ्नः किंमान्य ज्येष्ठशासनादन्यत् ॥ १८६ ॥
दक्षिणकोसलनाथं दक्षिणमकरोत् कुशं लवं तु पिता ।
उत्तरकोसलनाथं पुत्रप्राप्यं हि भवति पितृराज्यम् ॥ १८७ ॥
दत्त्वांगदायराज्यं सत्वरमागात्सराममनुगन्तुम् ।
सुग्रीवो दृढभक्तिः जागर्ति सुधीर्महाफलावाप्तौ ॥ १८८ ॥
किंकरवर्यं रामः लङ्काराज्ये न्ययोजयत्सुचिरम् ।
श्रीशार्चकं विभीषणमाशामात्मार्पितां विभिन्द्यात्कः ॥ १८९ ॥

चिरजीवी हनुमंस्त्वं चरितं ममयावदस्ति भुवि तावत् ।
निवसेत्यवदद्रामः न विभाति रसो हि रसिकजनविरहे ॥१९०॥

गदतिस्म जाम्बवन्तं मैन्दद्विविदौ च मत्कथासुधया ।
जीवत चिरमिति रामः भिक्षालाभे किमस्ति गानेन ॥ १९१॥

हनुमज्जाम्बवदङ्गद मैन्दद्विविदान् विभीषणं रामः ।
चिरजीवि तयात्याक्षीत् करुणा यदि भगवतः कवा न सुखम् ॥

स्वानुगतयेऽनुमेने वानरसेनाश्च राक्षसानृक्षान् ।
सर्वान् जनांश्च रामः सर्वानुग्राहको हि समदर्शी ॥ १९३ ॥

रविजधृतवाजपेयप्रवरच्छत्रः पुरस्कृताग्निमुनिः ।
रमोगादनुजाभ्यां धर्मोयं सर्वयायजूकानाम् ॥ १९४॥

अनुयायिभिस्सरय्वां मनुकुलनाथश्चराचरैरस्नात ।
सर्वे देवा आसन् दुर्वारो रामसङ्गिजलमहिमा ॥ १९५॥

ते वानरस्तु सर्वेर्देवांस्तेजोमयास्स्वजानिहेतून् ।
रामानुमता अविशन् धाम स्वं पूर्ववासना गमयेत् ॥ १९६॥

सान्तानि कारव्यलोके सन्ततमवसन् सुखेन विधिविहिते ।
रामाज्ञयैव सर्वे ऽप्याखोर्धिवरं पृथक्च यास्येयम् ॥ १९७॥

रामस्सशंखचक्रः धामस्वगाच्चतुर्भुज श्रीमान् ।
ब्रह्मनुतो जितशत्रुः सिंहः करिणं विदार्य विशति गुहाम् ॥१९८॥

प्रतियुगमवनायसतां कतिपयशठाशिक्षणायचश्रीशः ।
अवतरति रघोर्वंशे निवसति नैकत्र रक्षको नृणाम् ॥ १९९॥

॥ चामुण्डास्तुतिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

चामुण्डाम्बा जयति जगतीक्षोभसंहारधीरा
देवीं लक्ष्मीं नलिननिलयां वीरबालालयां च ।
वीक्ष्येवैतामतिशिशयिपुर्हेलया लीलया च
भृङ्गं कृत्वा महिषमहितं तस्थुषी शृङ्गसूच्याम् ॥ १८ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगदातङ्कशङ्कापनेत्री
वाणीं वीणां करविचलितां वादयन्तीं विलोक्य ।
तन्त्र्या क्रान्तामतिशयकृते पद्धतां शृङ्गतन्त्री-
जीवद्ग्राहद्विषदवयवां वल्लकीं नादयन्ती ॥ १९ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगती कल्यसाकल्य कुल्या
पादाक्रान्तां क्षितिमवहतां शृङ्गकोट्या लुलायैः ।
वीक्ष्या क्षान्त्या प्रतिकृतिकृते दत्तशृङ्गाग्रभङ्गे
पादोत्पिष्टे शिरसि महिषस्याधितस्थुष्यजस्रम् ॥ २० ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगती शोकशूकच्छुरीसा
वाराहीं यातुवनकठिनान्त्रालिमुस्तामुदस्ताम् ।
दंष्ट्रभयामाजिभुवि मधुरां भुञ्जतीं वीक्ष्य शूलो-
त्खातान्त्रं कासरमशितुमाश्वाहयन्त्यन्तकं या ॥ २१ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीहर्षपीयूषवर्षा
रक्षोवक्षोविदलनकलावाधिपारीणशक्तिम् ।
कौमार्यां तां दिवि भुवि तथारक्तकां वहन्त्यां
पश्यां हत्वा महिषमवगच्छन्तीलं कारपस्त्रम् ॥ २२ ॥

१ आरोग्यं ।

चामुण्डाम्बा जयति जगतीतापतामालमूला
धावित्वाजौ नखशिखिसखे स्वे मुखे नारसिंहीम् ।
क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा निशिचरचमूमश्नतीं तां विलोक्य
क्रव्यात्सिंहे चरणनिहवे ऽध्यूषुषी सिंहपीठम् ॥ २३ ॥

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका पिकजिद्वचाः
मथितमहिषा संख्ये सख्योर्जयाविजयाख्ययोः ।
रहसि हसिता देवैः सर्वैः कृतं प्रपलायितं
लघु विवदिषुः प्रीता ह्रीता शिवेऽवहितेऽग्रतः ॥ २४ ॥

जयति जगति श्रीचामुण्डा सधाबुधमोददा
हरिनृहरिसेनानीकोलप्रजापतिदैवतम् ।
अशनवशनस्नानापानप्रसाधनयौवतं
वदति महिषे पत्न्यां पिंषत्युलूखलमौशलम् ॥ २५ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीतोषपोषोच्चघोषा
विद्राणां द्राग्द्रविणदवधूं धूसराङ्गीं विलोक्य ।
माल्यैर्भीता सखिसुमुखिमावैः स्वं[1]मस्वं[2]त्वमित्ये-
वोक्त्वारार्तिं पदतलहतं निर्दिशन्ती प्रतीत्यै[3] ॥ २६ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगदानन्दसंधानुसंधा
लूतातन्तुं स्वरुमुरुजवं मुक्तमुक्त्वामिमांक्षुम् ।
नासीरेभासुरइव शुनासीर आराल्लुलायं
पत्न्यां हत्वा पतिमुपददत्याशुपुत्र्यै पुलोम्नः ॥ २७ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगती तापराकाक्षपैका
अन्नाभावादबलमनलं फूत्कृतित्रस्तमस्तम् ।
यान्तंभास्वन्तमिवदयितं वीक्ष्य दीनां रणाग्नौ
स्वाहां स्वाहाकृतमहिषचरुं प्राशयन्ती प्रशस्तम् ॥ २८ ॥

१ आत्मानं । २ अनाथं । ३ प्रातज्ञा ।

चामुण्डाम्बा जयति जगतीदाहदावाम्बुदालिः
निर्वाणेऽग्नौ द्विमुखविमुखे पात्रपाणौ निवृत्ते ।
दित्सुः संजीवनमिवनवं तस्य पादप्रहार-
प्रेतीभूतंरिपुमथ निवापं स्वधां तं स्वधायै ॥ २९ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीकल्यकल्याणमाल्या
कान्ते तान्ते प्रतिभटजिते लज्जिते भीतयाते ।
विन्यस्यन्ती पदतलपरामर्शमात्रात्परासोः
शत्रोः पृष्ठे शमननरमणीं विस्मितां सस्मिता ताम् ॥ ३० ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीकामनाकामधेनुः
भूतोद्भूतां प्रकृतिमवलम्ब्याजिरङ्गादपेते ।
वातेऽदृश्ये रथिनमनुरूपं रथस्थोचितांसं
पांसुंकृत्वारिपुमुपचरन्त्युत्थितां वायवेयीम्[1] ॥ ३१ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगदाशास्यसस्यापगाम्बुः
यादोधीशं युधिपरवशं यातुधानेश्वरेऽस्मिन् ।
यादोलेशं वदति वरुणानीं[2] समाश्वासयन्ती
यावन्यासं निजपदतले कुर्वती कासरास्रम्[3] ॥ ३२ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीतापतापिच्छगुच्छा
अब्रह्मण्यं रटति पटति ब्रह्मणि ब्रह्मभीते ।
हुंफट्स्वाहेत्यपहितुमारीत्सुर्मीत्सुर्लुलायं
पत्न्यां हन्तुं गिरमपि परीरीत्सुरुक्ताभयोक्तिः ॥ ३३ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीतापलोपप्रपावाः
मुक्तां शक्तिं रणभुविहसन् सक्तुमाज्योपसिक्तम् ।

१ वायुभार्याम् । २ वरुणभार्याम् । महिषरुधिरम् ।

उक्त्वा मुक्ला वरटामिवसेनान्यमास्फालयन्तं
कौमार्यै पद्धतमरिमुपस्कुर्वती क्रीडनीयम् ॥ ३४ ॥
चामुण्डाम्बा जयति जगती क्षेमकार्मष्ठिनिष्ठा
चक्रं कृत्वाङ्कमनुपदं पाञ्चजन्यं वतंसम् ।
दाशाहीत्कौस्तुभमणिमुपाग्राहमादातुमिच्छुं
पादन्या सव्यमुमरिमुपग्राहयन्ती रमायै ॥ ३५ ॥
चामुण्डाम्बा जयति जगतीक्षोभवर्ध्यौर्विवह्निः
भूदारंशाद्दलमपमलंकेवलं प्राच्य जग्धुम् ।
व्यादास्यान्नास्यमभिपतन्तं वराहं जिघांसुं
वाराह्यै पद्धतमुपहरन्ती रिपुंकन्दमूलम् ॥ ३६ ॥
चामुण्डाम्बा जयति जगतीमोहनिद्राप्रबोधा
भीतिस्तब्धं नरहारिमरिं निर्जितं दूरदृष्टम् ।
धावं धावं रणभुवि शिलासिंहमुक्त्वोत्क्षिपन्तं
पादक्षेपक्षपितमुपदीक्षुर्वती नारसिंह्यै ॥ ३७ ॥
चामुण्डाम्बा जयति जगतीप्रार्थनाकल्पवल्ली
युद्धायोपस्थितमतिभयात्प्रस्थितं दूरदेशम् ।
शीतांशुं शीतलमिवजलंकेवलं गाहमानं
रोहिण्यै द्रप्समिवदहती पादपिष्टं लुलायम् ॥ ३८ ॥
चामुण्डाम्बा जयति जगदुत्साहसिंधूज्वलेन्दुः
संग्रामोर्वीतलमभिपतन्तं तपन्तं महान्तम् ।
आक्रम्यार्कं ।जतमथदिवादीपमुक्त्वाहसन्तं
छायायैपद्धतमभितमथं ददत्याश्वरातिम् ॥ ३९ ॥
जयति जगति श्रीचामुण्डानतातपचन्द्रिका
अबलमबलाजालं मातृप्रधानबलं ब्रुवन् ।

१ वनमक्षिकम् ।

निखिलमपिनिर्जीवं दैवं बलंसुमुदाहरन्
पदतलहते पीठीभूते परे करुणापरा ॥ ४० ॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति संतापदारादिनश्रीः
शूलं शीर्ष्णेममायं परशुरसंकलश्चापएवास्त्यलोपः ।
नाकः सर्वः किमेषकखलुहरिशरो नास्मि लक्ष्यं नभस्स्थं
इत्युत्सिक्तं शिवेपि प्रहरति महिषं मथ्नती पादमर्दैः ॥४१॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगतीसद्धर्मभैर्माकरोर्वी
चक्रं मेऽनन्तमस्तु प्रहरननुसुदर्शी गदामोदकीकौ ।
कौमोदकयद्यपर्यासित चरणाशिरानन्दकः खड्गएषः
इत्यालापावलेपं मुरभिदि पदसंताडितंघ्नन्त्यरातिम ॥४२॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति मोहप्ररोहोष्ट्रदंष्ट्रा
ब्रह्मन्नब्राह्मणत्वं हुमिति फडितिर्किंयक्षमुच्चाटयेथाः
शापान्नोभीर्हिकामण्डलवमुदलंवसिश्चमुश्चाक्षमालां
गर्वादित्थं ब्रुवाणं विधिमहितमभिज्ञापयन्त्यङ्घ्रिपातम् ॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भक्ताभिलाषामरद्रुः
मामाभूर्दन्तहीनः किमिवतवकरास्फालितेनाद्यकार्यम् ।
मुक्तोमेसर्पपाशो भवतुभवतुमौञ्जीमयीमेखलासौ
युध्यन्तं विघ्नराजं समदमिति वदन्तं पदाघ्नन्त्यरातिम् ॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भूभारनिस्तारशूरा
शक्तिर्मुक्ताहिरण्मय्यहहकइवसक्रौञ्चकस्तारकः कः ।
सेनान्यं नाथमर्हत्यमरबलमियन्मातरः पुत्रवत्यः
दर्पादेवं वदन्तं गुहमपि पदमर्देन निघ्नन्त्यरातिम् ॥ ४५ ॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भूद्रोहिसंमोहभूतिः
वज्रार्धं वेझिनाहंश्वशुर इव तव श्रीपुलोमासुलोमा ।

१ शत्रौ । २ अपूर्णः खण्डितः । ३ कनक ।

नास्यं प्रीत्यैममस्यादिदमधिचतुर्दन्तमैरावतोया
तूत्कास्मिन्नभ्रमुः सेत्यभिदधतमिन्द्रं पदाघ्नत्यरातिम् ४६॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भूतापदीपाग्रवात्या
खद्योतद्योतसे किंनवमवतमसं नात्र नाग्रे तुषारम् ।
नोवार्नोकर्दमः साधयवलनतमी नापि नीलारविन्दम्
इत्थं भानौयुयुत्सौ कृतपरिहसितं घ्नन्त्यरिं पादपातैः ४७॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति सर्गावनोत्सर्गलोला
गोपालोभ्येपिगोष्टं लगुडमपिविभर्ष्येष यास्यामिशीघ्रम्
पाशं नाद्यचद्य कण्ठे कुरु सपदि समारोहपृष्ठं विनीतः
इत्या ह्याजिघांसुं यममपि पदमर्दैः परंप्रेतयन्ती ॥ ४८ ॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भोगापवर्गप्रदात्री
नागंकिंवेत्स्यगोस्मि प्रसभमुपनयाद्यामृतं नोमृतोहम् ।
दद्यान्नैवापमापं सहतिलमरुणोमां भवान्नोपतिष्ठेत्
कृष्णंचेत्प्रोचिवांसं गरुडमिति पदाकुर्वती प्रेयिवांसम् ४९॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति जाड्यज्वरेज्याभिषज्या
विक्रमस्वप्रकामं प्रहरधुरिननूपैहिपश्यामिनान्धः ।
मोपासीथा मृदङ्गैः पितुरसिहिशिलभोक्तुरात्मात्रतिष्ठे
त्याचक्षाणं सगर्वं प्रमथपतिमितिघ्नत्यरिं पार्ष्णिघातैः ५०॥
जयति जगति चामुण्डाम्बिका चण्डदण्डा
प्रमथगुहगणेशान् पङ्गुमूकाननेकान् ।
विधिमधुरिपुरुद्रान् क्षुद्रवीरान् विडम्बान्
हसतिघसतिदेवांस्तं पदाघ्नत्यरातिम् ॥ ५१ ॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति सन्मङ्गलारम्भरम्भा
संग्रामे नो रमे ऽहं किमिव तव भवेत्कार्यमस्मिन्नसीमे ।

१ पुत्रः ।

ग्रामे राज्याइवाशुव्रजरमणि गृहीतासिपाणौमयात्वं
इत्यार्धालापमेवप्रपदहतमरिं मारयन्ती सकोपा ॥ ५२ ॥
चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति गोब्राह्मणक्षेमकामा
पुष्पांकिंते पृषत्कं क्षिपधनुरवनौ किंनु गन्धो विमुञ्च ।
शूलं ताम्बूलमेतत्किमुजहि वलयं किंभवेदस्यचक्रं
सर्वंदद्यां भजेमीमितिगिरमगिरं पार्ष्णिनारिंचिकीर्षुः ५३॥
चामुण्डाम्बा कृपाब्धिर्जयति जगति गोब्राह्मणाभीष्टखड्गः
नार्या सार्धं नियुद्धं ममहि शिरसि शूलं कृतं किं परेण ।
मुक्तं दैवं ममोपर्यखिलमपहतं चक्रमन्यद्विदध्यात्
किं मेब्रूहीत्यपूर्णाक्षरमरिमनसुं पादपातैर्विधित्सुः ॥ ५४ ॥
सदाचामुण्डाम्बा जयति जगतीरक्षणपरा
फलंवापुष्पंवा परिमलजलंवा करतले
कृतंचेत्कल्याण्या मदनसमरूपोनमहिषो
भवामीत्यायान्तं हतमथ पदाऽरिंविदधती ॥ ५५ ॥
सदाचामुण्डाम्बा जयति जगती तोषणपरा
किमेताहेतीर्धारयसि मृदुले स्वे करतले ।
किमेतां भीष्मामापतसि रणभूमिं वद ममे-
त्ययुध्यन्तं पद्भ्यां परमथपरासुं विदधती ॥ ५६ ॥
सदाचामुण्डाम्बा जयति जगती पोषणपरा
नमुष्टेर्द्रष्टेस्ते नखलु परशोः किंतुभृकुटेः ।
स्मिताद्वै नोकुन्ताद्रमणिनहिबाणादथगुणात्
जितोस्मीत्युक्तारिं पदहतिपरासुं विदधती ॥ ५७ ॥
सदाचामुण्डाम्बा जयति जगतीपालनपरा
कुमारी नोमारी सुमफलकरानायुधधरा ।

प्रियामेनोमायाभवमदनंवषो न महिषो
भवामीत्याख्यान्तं द्रुमिति हि पदा घ्नन्त्यसुहृदम् ॥ ५९ ॥
सदाचामुण्डाम्बा जयति जगतीलालनपरा
क्षिपैतान्यस्त्राणि द्विपरिपुमिमं प्रेषय गुहाम् ।
रणोर्वी सौधाय प्रतिजहि पतिं मां पदनतं
प्रशाधीत्यर्धोक्तौ परमवजिघांसुः पदहतम् ॥ ६० ॥
सदाचामुण्डाम्बा जयति जगतीवर्धनपरा
दयस्व प्रेक्षस्व व्रजरमणिभुङ्क्ष्वाङ्क्ष्वशेषु ।
परीधत्स्वाधत्स्व स्वपिहि पिब नृत्यस्वगाय
स्मयस्वेत्युद्भ्रान्तं पदहतमरातिं विदधती ॥ ६१ ॥
सदाचामुण्डाम्बा जयति जगती वर्धनपरा
पुरांहं बालालंरणमिदमवीराः सुरवराः ।
स्मरारिं भर्तारं भजस भवं केशवमपुं
नयाग्रेनोहन्यामितिगिरमरिं घ्नत्यथपदा ॥ ६२ ॥
सदाचामुण्डाम्बा जयति जगती मोदनपरा
नताक्ष्यों नोनन्दी नगुहगणनाथौ नसुरराट् ।
नमृत्युर्नो भास्वान्न हरिपुरशत्रू ननृहरिः
कथं हन्यां कन्यामितिलपितमाघ्नत्यसुहृदम् ॥ ६३ ॥
सदाचामुण्डाम्बा जयति जगतीनन्दनपरा
कुमार्यास्ते क्रीडापशुरथ सजीवोधिगभवम् ।
कथंस्यां निर्जीवः सखुररदशृङ्गः कथमहं
भवलेहीत्यर्धोक्तिमरिमरमाघ्नत्यथपदा ॥ ६४ ॥

१ शत्रुम् । २ शीघ्रम् ।

जयति जगति चामुण्डाम्बिका चारुचर्या
सकलमपिखलोकौको बलं दुर्बलं तत् ।
हरमपरमवीर्याद्यां धरामात्मवीराम्
द्विषमितिमहिषं घ्नत्यङ्घ्रिपातैर्वदन्तम् ॥ ६५ ॥
चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रचिन्तामणिः
कर्णेकुण्डलमञ्जनं दृशि ललाटे भोललामं सुमम् ।
केशे वक्षसि हारमङ्गदमिदं बाहौ पदे नूपुरं
दत्तं भूपित एपशोभस इति घ्नत्यङ्घ्रिणाङ्गरिपोः ॥ ६६ ॥
चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रकल्पाटवी
भोभो कासरदूरएवचसां शौर्यंतवान्यादृशम् ।
वीरोस्येपनियुध्यसे ऽप्यभिमुखः सार्धमयाप्राभृतं
दद्यामद्य गृहाण शोभनमिति घ्नत्यङ्घ्रिणास्यं रिपोः ६७॥
चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रकामाशिता
गोप्येषा रणगोधने रिपुगवां दास्येत्र्यघासंसदा ।
नात्रोक्षा नगजो न सप्तवडवा नोकासरोनैणकः
माधावस्व कुतोऽस्ति तेभयमिति घ्नत्यङ्घ्रिपातैरारिम् ६८॥
चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रतापापगा
नत्रस्तोसि हरेर्गजं नगणयस्यश्वाञ्जिघांसस्यमून् ।
चण्डो ऽसि प्रणयो मम त्वयि महान् कण्डूमहिष्या मम
शृङ्गेणापनयेति कासरमरिं घ्नत्यङ्घ्रिपातैः क्रुधा ॥ ६९ ॥
चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रतृष्णासुधा
रक्षोधीशसुरागणा गुहगणेशौ ब्रह्मविष्ण्वीश्वराः ।

१ कामधेनूनां शाद्वलक्षेत्रम् ।

*

नेच्छन्तो मृथभोजनं क्रतुभुजस्तेजो निदध्युर्मयि
जेतारं महिषी भजेयमिति वाक् घ्नत्यङ्घ्रिपातैरारिम् ॥
चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रतृष्णाखनी
कन्याहं महिषस्वयंवरपतिं वृण्वे भवन्तं पतिम् ।
नान्यो मेत्वदृते सदृक्तव भवेन्नान्या समा मां विना
तिष्ठात्राभिमुखो भर्त्र प्रियतमे त्वंप्रचायुधा घ्नत्यरिम् ॥
चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानश्रतृष्णाम्बुधिः
भो भो राक्षसराज नास्मि महिषी त्वामुत्सहे नीरदम् ।
सिंहैरावणमूकरा हि भवता सर्वेजिता दन्तिनः
त्वां दंष्ट्रालुमियं करोमि महिषेत्यास्ये पदाघ्नत्यरिम् ॥
चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रतापप्रपा
सर्वैरक्षिभिरद्य पश्य पुरतो नाट्यं सहस्राक्षभोः ।
सप्ताश्वाश्वियया हि वर्णय चिरं तत्सप्तजिह्वक्षसे
अग्रे यन्महिषीं न मुञ्च महिषेत्यास्येंघ्रिणा घ्नत्यरिम् ॥७३॥
चमुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रदाहाच्छवाः
एकैके प्रमथाः सुरागुहगणेशौ ब्रह्मविष्ण्वीश्वराः ।
जेत्रामी विजितास्त्वया ननु समेता एव सर्वे मयि
नारी नाहमरिर्महांस्तव जहीत्यास्ये पदाघ्नत्यरिम् ॥७४॥
चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रदाहान्धुवाः
रक्षोराजसमागते त्वयि चिरादेषा महिष्युत्सुका ।
भुञ्जेऽङ्गेपि समादधे परिदधे गायामि नृत्याम्यथ
प्रेक्षस्व प्रणयिन् प्रियामिति पदाघ्नत्यङ्गमङ्गं रिपोः ॥७२॥

१ दन्तहीनम्, जलतर्पणप्रदम् । २ युद्धभोजनम् ।

चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रमोहाभ्रिया
मा मा राक्षसराज मारय सुरानेते हि मे किङ्कराः ।
नन्दी भृङ्गिरिटिर्वटुस्तुतिपटू स्कन्दैकदन्तौ सुता-
वेतौ पालय लालयाद्यमहिषीं मामित्यरिं हिंसती ॥७६॥
जयति जगति चामुण्डाम्बिका रम्यकाम्या
हरहरिद्रुहिणां स्तां स्त्रीं स्वगणाग्रान् बुभुक्षुम् ।
सुरगुहगणनाथांस्ताननाथान् बुभुक्षुम्
महिषमहितमीषत्पादपातैर्जिघांसुः ॥७७॥
जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका विकटोत्सवा
पथित महिषा मातुर्नन्तुरनभ्युपजग्मुषी ।
सुरपरिवृढान्नेच्छन्त्यात्मस्तुतीन् स्तुतिकारिणः
गुहगणपती जातावन्यौ सुतावथ जानती ॥७८॥
जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटोदया
मथितमहिषा पादापातैर्मृथादथ निर्गता ।
द्विषति मिषति प्राणित्वेषा कथं तनयावयो-
रिति निगदतोः पित्रोरंघ्रयोर्नता सहखात्सुमैः ॥७९॥
जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका सकलाकृपा
मथितमहिषा पादापातैर्मृथाद्गृहमागता ।
पतति खसुमे मुक्तालाजाः सहभवराशिषः
सरसिजभवप्रत्तामूर्ध्ना जिघृक्षुरथासिता ॥८०॥
जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका सकलादया
मथित महिषा पादापातैर्मृथाद्गृहमागता ।
मम मम भणेत्याकर्पन्त्योर्जयाविजयाख्ययोः
वदतमिह किं ब्रूयामित्यालिलिङ्गिपुरप्युभे ॥८१॥

१ वृष्टिः ।

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटाकृपा
मथितमहिषा पादपातैर्मृथाद्गृहमागता ।
धवमथ शिवं देवं दृष्ट्वा परिग्रहलोलुपं
सुरसरिदिवोदन्वन्तं त्रिः प्रदक्षिणमीयूषी ॥ ८२ ॥

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटादया
मथित महिषा पादापातैर्मृथाद्गृहमागता ।
भगिनि विजितारातिर्नन्वक्षता खलु कौस्तुभं
कुरुकर इति प्रोक्तास्तूक्तिर्ददत्यनुशार्ङ्गिणे ॥ ८३ ॥

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका सकलाघृणा
मथितमहिषा पादाप तैर्मृथाद्गृहमागता ।
भगवति जितोवैर्यस्माकं त्वया करदा वयं
इति मघवताभ्येत्योक्तास्य दिशन्त्यतुलार्हणाम् ॥ ८४ ॥

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटाघृणा
मथितमहिषा पादपातैर्मृथाद्गृहमागता ।
कृत पदनती दिष्ट्याम्बानौ जितारिरितीक्षितौ
गुहगणपती मूर्ध्न्याघ्राय स्पृशन्त्युदिताशिषौ ॥ ८५ ॥

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटोत्सवा
मथित महिषा पादापातैर्मृथाद्गृहमागता ।
कमलकुमुदे ढौकित्वांघ्रयोः कृताञ्जलि तस्थुषोः
कुशल मनुयुञ्जानाचार्घ्यं ददत्यरुणाब्जयोः ॥ ८६ ॥

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटाभिदा
मथितमहिषा पादापातैर्मृथाद्गृहमागता ।

१ सूर्यचन्द्रयोः ।

फलकुसुमताम्बूलं भक्त्या निवेदयतो रुरी-
कृतमिति चिराभीष्टं दित्सुस्तयोः प्रमथेन्द्रयोः ॥ ८७ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीप्रार्थनाकामधेनुः
मर्यादां पालयितुमखिलान्यायुधान्यादधाना ।
कृत्या केयूरककटकरत्नाङ्गुलीयानि पाण्योः
शूलस्पृष्टं महिषमहितं घ्नन्त्यमुं पादपातैः ॥ ८८ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीप्रार्थनाकल्पवल्ली
आशीराशीनि वसुमनसामंशलेशान् गृहीत्वा ।
पादापातैर्महिषमहितं मर्दयित्वार्दयित्वा
माङ्गल्यानीव सुरसुदृशामायुधान्यर्पयन्ती ॥ ८९ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीपालनायत्तचित्ता
यातुप्रेतेष्विव गगनमार्गे स्थितेषु ध्वजेषु ।
जिष्णोर्दृष्टिष्विव परिणतास्वग्रतः पुष्पवृष्टि-
ष्वंघ्रयाघातैर्महिषमहितं निर्दयं गर्दयन्ती ॥ ९० ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगती लालनायत्तचित्ता
रक्षः स्त्रीणां प्रलपन इव प्रस्तुते स्तोत्रगाने ।
भूम्यां पुष्टीरिव सुमनसां पुष्पवृष्टीर्वहन्त्यां
पादापातैर्महिषमहितं निर्दया मर्दयन्ती ॥ ९१ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीतोषणायत्तचित्ता
क्रव्यादीभिर्घुरसि च सुरैर्दुन्दुभौ चाहते द्राक् ।
मेदिन्या मूर्त्विजि च सुरराजे च पुष्पाणिवर्ष-
त्यंघ्रयापातैर्महिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९२ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीपोषणायत्तचित्ता
क्रव्यादाहाहोपपदमुदिते स्वप्सरोलास्यहर्ष[illegible]

यूपाकर्षानुपदभ्रमरैः पुष्पवर्षे प्रवृत्ते
पादापातैर्माहिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९३ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीमोदनायत्तचित्ता
क्राव्याच्चित्यानल इव तते देवकोलाहले द्राक् ।
पुष्पं व्योमन्यसुर सुदृशां बाष्पमक्ष्णीव वर्ष-
न्त्यंघ्रयापातैर्महिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९४ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीनन्दनायत्तचित्ता
मूर्तेष्टा पूर्तमिव चलितं वीक्ष्य चक्रं सुराणाम् ।
स्मारं स्मारं स्वजनपरिवारात्मनिन्दोक्तिमुक्तां
पादापातैर्माहिषमहितं निर्दयंमर्दयन्ती ॥ ९५ ॥

चामुण्डम्बा जयति जगतीवर्धनायत्तचित्ता
भो भो नन्वीप्सितफलमिदं माल्यमेतत्तवेष्टम् ।
ताम्बूलं वल्लभमित इतः किं परा तेऽस्ति वाञ्छे-
न्त्यघ्र्यापातैर्महिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९६ ॥

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकृतिः परा
मशकशिशुकस्ते मत्तोकः शिरस्यथ ते पदम् ।
अभयमियमाधध्यां शूरो निवारय मामिति
प्रपदहतिभिः प्रेतं कुर्वत्यरिं महिषासुरम् ॥ ९७ ॥

चामुण्डा जननी त्यथ जगत्याब्रह्मकीटाश्रीता
भो भो मक्षिकभिक्षुकस्तव समेब्रालः सुतो लालितः ।
पादं मूर्ध्निकरोमि ते क्षिपुसमीक्षे शौर्यमेषा तवे
त्यंघ्रयाघातपरासुमेव महिषं तं विद्विषं प्रोचुषी ॥ ९८ ॥

चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्याब्रह्मकीटार्भका
रे रे दर्दुरदारगस्तवसमे भ्रातानुजातः स्मृतः ।

शीर्ष्णे ते पदताडनं ननुकरोमीक्षे क्षमश्चेत्क्षिपे-
त्यंघ्रयाघातपरासुमेव महिषंतं विद्विषं प्रोचुषी ॥ ९९ ॥

चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्याब्रह्मकीटानता
यौते स्तोत्रपटू मम हितौ वीणानकातोदकौ ।
नृत्यं मूर्ध्नि करोमि ते ननु लये पादाविमौ कुट्टिता
वित्यंघ्रिद्वय मर्दितं महिषमिन्द्रारिं परं प्रोचुषी ॥१००॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
पादद्वयानमनमाप्रहतोत्तमारिः ।
देवप्रियाय धृततत्सकलास्त्रसारा
साराययानगणयन्त्यरिमंघ्रिरेणोः ॥ १०१ ॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
पादप्रपातकलया दलितारिथूर्धा ।
शूरांश्चिकीर्षुरथकेवलमिन्द्रमुख्यान्
देवां स्तदाशिषमिवांशमुपाददाना ॥ १०२ ॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
पादावघात कुणपीकृतकोणपेन्द्रा ।
क्रुद्धं युयुत्सुमपि मातृगणं निवार्य
नत्वा चिकीर्षुरथपार्षदमीक्षमाणाम् ॥ १०३ ॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
पादप्रपातहतकासरशक्रशत्रुः ।
क्रूरक्रुधो भ्रुकुटिरौद्रमुखान् युयुत्सून्
इच्छुः परिच्छदममून् प्रमथप्रवीरान् ॥ १०४ ॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
पादप्रहार हत सैरिभयातु सिंहा ।

षड्वक्त्र हस्तिवदनौ सरुषौ युयुत्सू
पृष्ठे चिकीर्षुरथ यायुधधारिणौ तौ ॥ १०५ ॥
चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
पदावघातहतवज्रिविरोधिवया ।
सृष्टिस्थिति प्रलयकारकमायुयुत्सु
मूर्तित्रयं खनयनत्रयमूचुषी तत् ॥ १०६ ॥
चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
पादोर्मिपात हत कासरयातुपोतां ।
साहाय्यकाय सहजं समुपेयिवांसं
चक्रायुधं कवचमात्मभये विधित्सुः ॥ १०७ ॥
चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
पादाशनिप्रहतसैरिभशैलशृङ्गा ।
संरक्षणाय सभयं समुपेयिवांसं
रक्षामणिं निकट एव निधित्सुरीशम् ॥ १०८ ॥
पौत्रंलिङ्गार्य वर्यो द्विजकुलतिलकास्त्रिम्मपार्यस्तनूजं
भारद्वाजः कुलीनं मुनिपतिरवनिः स्वंचनारायणोदा ।
आशीर्भिः सत्यवाचोयमिहभुविशिशुं वर्धयामासुरार्याः
सश्रीकण्टोङ्घ्रिप्रपद्यैर्वयाति शतकमेतत्कृतं चर्चिकायाः ॥
इति चामुण्डास्तुतिमाला संपूर्णम् ।
शुभमस्तु ।

---

१ प्लवः ।

॥ श्रीरघुनन्दनपरब्रह्मणेनमः ॥
॥ श्रीमते श्रीनिगमान्त महादेशिकायनमः ॥

॥ आर्यासप्तशती ॥

[1]देवं सह चिन्मुद्रं देव्या दययेव मूर्तयाश्लिष्टं ।
पदपरिचर्यापरवश पवनसुतानन्दितं वन्दे ॥ १ ॥
महितं तन्त्रचतुष्टयपारं गमितैरनेकशिष्यगणैः ।
चंपकवनैकवसतिं गोपालार्यं पितामहमुपासे ॥ २ ॥
यन्नामसाम्यमात्रं निगमान्तगुरोश्चरित्र संकथने ।
प्रोत्साहयते ममापि मिततममतिमल्पविज्ञानम् ॥ ३ ॥
आर्यगुणग्रहणरता दोषान्शब्दार्थयो स्सहिष्यन्ते ।
माक्षिकमपेक्षमाणाः किमु क्षमन्ते न मक्षिकादंशान् ॥ ४ ॥
का हानिरपरितोषात्तेषां दोषयाति यन्मनोसूया ।
अखिलाह्लादिन इन्दोरंधापरितोषणे न को दोषः ॥ ५ ॥
अस्ति हि काञ्चीनाम्नी जनदृष्टिशिवङ्करी नगरी ।
माधवमाराधयितुं यत्र विधाता ततान हयमेधम् ॥ ६ ॥
काञ्चीतिनाम यस्याः कमलाकान्तोऽत्रकञ्जपीठेन ।
अञ्चित इत्यमुमर्थं स्पष्टं शिष्टान्समाचष्टे ॥ ७ ॥
त्रिदशालयतक्ष्णा किल तुष्ट्यै स्रष्टुर्यियक्षमाणस्य ।
त्वष्ट्रा विनिर्मिता या किमु वर्ण्यं रामणीयकं तस्याः ॥ ८ ॥
फुल्लारविंदनिर्यन्मकरन्दाम्रेड्यमानमाधुर्या ।
कल्मषमोषणधुर्या फणिपतिसरसी विराजते यत्र ॥ ९ ॥

---

१ चरणशुश्रूषा परवशहनुमदानन्दितत्वविशिष्टो देवशब्दार्थस्तु साक्षाद्रामभद्रः ।

२ कर्ठ-अनेन ग्रंथ कर्ता गोपालाचार्यनामेत्युक्तं भवति । श्लोकद्वयमेकान्वयं - यः पूर्वं निगमान्त सिद्धान्त निर्वहणायादिशेषांशं रामानुजयतिराजमाविरबीभवत् स एव श्रीनि वासोघंटानिगमान्तदेशिकाकारेणावातारयदिति प्रगटकार्थः ।

प्रातिबिंबितस्सरस्यां यस्यां सूर्यस्तरङ्गसाहस्त्र्याः ।
फणमणिसहस्रशोभस्तनुते सार्थामनंताख्याम् ॥ १० ॥
वेगवतीरूपधृता वाण्या विजिघांसितं वृतं हि विधेः ।
हरिणा सत्यमिति पुरस्सत्यक्षेत्राभिधापिसार्थैव ॥ ११ ॥
सफलीकरणच्छलतो विधिना विधिवत्कृतस्य यागस्य ।
करिगिरिशिरो विहारी यत्र मुरारिश्शिश्नेतष्टदो जयति ॥ १२ ॥
अपदिश्य किंचिदित्थं यद्दिशतीष्टानि शिष्टवर्गेभ्यः ।
द्विरदाद्रिनायकोसौ प्रथते तस्माद्धिवरदराज इति ॥ १३ ॥
तस्यां पुर्यामासी यज्वा नाम्ना हि पुंडरीकाक्षः ।
विश्वामित्रमहामुनिसंतति कलशार्णवस्य पूर्णेन्दुः ॥ १४ ॥
वाणीविलासपात्रं काञ्च्यां कृतयज्ञतोषितरमेशं ।
चतुराननश्च सन्तो मुदिता यमुदाहरन्ति धातारम् ॥ १५ ॥
धीरात्तस्मात्सूरेस्सुगुणोऽनन्ताभिधस्तनयः ।
सहृदयहृदयानन्दी मलयादिव चंदनो जज्ञे ॥ १६ ॥
अत्रिमुनिगोत्रवारिज मित्रश्रीरंगराजविबुधमणेः ।
तनयामुपायतासौ तोतारंबाभिधामनघाम् ॥ १७ ॥
नामाकर्णनमात्रभृंशितदुर्वादिगर्वसर्वस्वः ।
स हि वादिहंसजलदाचार्यो यस्या स्सहोदरोधीरः ॥ १८ ॥
कमलाकान्तंचित्ते कलयन्नानन्दतुन्दिलस्वान्तः ।
काञ्च्यामनन्तसूरिः कतिपयदिवसाननैपीत्सः ॥ १९ ॥
अत्रान्तरेऽचिचिन्तत्पन्नगनगनायको धरणौ ।
उद्घोषयितुं तत्वं घंटामे प्रेषणीयेति ॥ २० ॥
कलिमलकल्मषधिषणैः प्रकटप्रच्छिन्ननास्तिककदंबैः ।
निगमान्तासिद्धमर्थं दूषितमालक्ष्ययेनपुरा ॥ २१ ॥
अचलमिवनिश्चलत्वं प्रापयितुं तं रहस्यार्थं ।
फणिपतिशैलो यतिपत्याकारेणावनाववातारि ॥ २२ ॥

कमलोपलाल्यचरणो विहरणपदवीषु वेदशिखरेषु ।
कंटकसंकुलभावं प्रसृतं सहतां कथंकारम् ॥ २३ ॥
क्षुद्रोपिहन्त यतते विहरणभूमिं विकंटकीकर्तुं ।
नाद्भुतमेतत्सद्भिर्लक्ष्मीकान्तस्तथा तनोतीति ॥ २४ ॥
कुमतिपरिकल्पितार्थै र्दोषोन्मेषेण वेदेषु ।
नारायणस्य शंके संजाता श्वासकौशशंकोति ॥ २५ ॥
इत्थं सङ्कल्पितवति भगवति परिपक्वभागधेयचयः ।
स कदाचिदनन्तार्यो रात्रौ यामावशिष्टायाम् ॥ २६ ॥
स्वप्नेऽदर्शत्पुरुषं कञ्चन कन्दर्पकोटिसौन्दर्यं ।
कमलावनमालाभ्यां कौस्तुभमणिना च भासुरोरस्कम् ॥ २७ ॥
दधतं कांचीग्रथितं धिक्कृतनिष्टप्तकाञ्चनं वसनं ।
आजानुदीर्घबाहुद्वयपरिरब्धावनीनीलम् ॥ २८ ॥
कुण्डलमण्डितगण्डं बिभृतमधिमौलि हाटककिरीटम् ।
शंखसुदर्शनविलसत्पाणिं दयमाननयनान्तम् ॥ २९ ॥
तुंगं सुमेरुशृङ्गं श्रयतोनूनस्यजलदस्य ।
आभामनुकुर्वाणं किंचन सौवर्णपीठमध्यास्य ॥ ३० ॥
दृष्ट्वैव देवमग्रेऽनन्तसुधीर्विस्मितान्तरंगोयम् ।
निद्रारंभध्याताकारानुकृतेर्हरिमवेदीत् ॥ ३१ ॥
कौतुकपरवशहृदयस्संमोदाश्रूणिवर्षुकोतितमाम् ।
पाद्यार्घ्येऽअप्यददात्पुष्पाञ्जलिभिश्च पूजयामास ॥ ३२ ॥
भक्त्या गद्गदकंठः किं वा कर्तव्यमित्यजानानः ।
अवमं मामव भगवन्निति शश्वत्प्रण्यपप्तदुरुकंपः ॥ ३३ ॥
माभैषीरितिबाहुभिरुत्थाप्यैनं गजेन्द्रसंत्राता ।
आचष्ट स्पष्टममुं घनगंभीरस्वरोगिरंमधुरां ॥ ३४ ॥

---

३ यस्यानिश्वासितं वेदाइति श्रुत्यर्थोव्यज्यते । वेदरूपेषु निश्वासेषु कुमतिभिरपार्थ-परिकल्पनरूपोदोषः श्वासरोगायितइति भावः ।

वत्स ! वृषाद्रिशिरस्तः प्राप्तमां श्रीनिवासमवगच्छ ।
शुभतमगुणगणभरितं तनयं विनयोज्वलं प्रयच्छामि ॥३५॥
भाद्रेमासे वृषगिरिमागच्छास्माकमुत्सवोभविता ।
निष्कारणकरुणो सावनुशिष्येत्थं तिरोदधेसद्यः ॥३६॥
बालार्ककोटिललितं कमलाकमनं विचिन्वानः ।
विलुठन्शयनेऽबुध्यत निरचैषीत्स्वप्न एव दृष्टइति ॥३७॥
रोमाञ्चितमूर्तिरभूत्करुणामनणीयसीं विचिन्त्यविभोः ।
हृष्टमनाश्शयनीयात्स्विद्यद्गात्रोगुरुरुदस्थात् ॥३८॥
सानन्दं प्रेयस्यै विनिवेद्यामुं प्रियमुदन्तम् ।
प्रत्यैक्षिष्टसकालं तं किल हितया तया साकम् ॥ ३९ ॥
अथ शेषशैलनेतुश्शिष्टजनानन्दकन्दळीकन्दः ।
जगदुज्जीवनहेतुर्भाद्रेमास्युत्सव उपागात् ॥ ४० ॥
हरिवचनामृततृप्तोगुरुरेषगिरिंसदारआरुक्षत् ।
श्रीवासालयकेतन शिखरस्थोऽध्युत्सवायपक्षीन्द्रः ॥ ४१ ॥
मन्देतरमोदोदयखंडितमार्गश्रमो मुकुन्दस्य ।
पादारविन्दमनमद्रुस्ततमस्संततिंतमस्तावीत् ॥ ४२ ॥
जगतिजनंजनमस्मिन्मारंमारं च खिद्यमानानाम् ।
भगवन्नभयायभवान्जागर्त्येका गतिर्भविनाम् ॥ ४३ ॥
स्वीकृत्याञ्जलिमूल्यं पणसे स्वपदंददत्पणायाङ्घ्रिः ।
आयव्ययचिंता ते का वा लक्ष्मीश नित्यतृप्तस्य ॥ ४४ ॥
तत्तादृशपारम्यो मत्स्याकृत्या स्फुट व्यवारीस्त्वम् ।
सद्विद्यायैसूनोः कथमपि चतुराननस्य यत्यामिति ॥ ४५ ॥
कमठाकृतिना कृपया मज्जनसमकालमुद्धृतोपिगिरौ ।
आवर्तगर्तपूरकडिंडीरइतिक्षणं सुरैर्मुमुहे ॥ ४६ ॥

४ श्रीनिवासमहोत्सवे ध्वजारोहणमभूदितिभावः ।
५ यत्र सालिले वस्तुमज्जति तत्र मज्जनानन्तरकालेआवर्तः सालिलवलनवशेन फेनश्चजायतइत्यानुभाविकं ।

श्वेतवराहाकारो देवैर्दृष्टस्त्वमुद्धरन्धरणीं ।
अखिलाह्लादीकश्चन सन्तत पूर्णो मृगांक एष इति ॥ ४७ ॥
दंष्ट्राभा वनमाला रिपुरक्तझरी च सङ्गताअदधुः ।
नृहरेस्तेकिल वक्षसि गङ्गायमुनासरस्वतीशोभाम् ॥ ४८ ॥
वामनरूपेणसुरान्भवता गोपयता विद्वतम् ।
कथमप्यवरोपकृतौ यतमानोद्रागियात्प्रवृद्धिमिति ॥ ४९ ॥
अतिगंभीरं त्वां किल दृष्ट्वा कटिलग्न मौञ्जीकं ।
अपसर्त्स्रेबुधिनामन्दरधरशंकया नियतम् ॥ ५० ॥
शबरीदत्तः कन्दस्सादरमादाय येन परिभुक्तः ।
भक्तिक्रेयं तादृक्सौलभ्यं व्याचकार तं वन्दे ॥ ५१ ॥
बामाङ्कमधिवसन्त्या लावण्य झरीविदेहतनयायाः ।
यस्मिन्महेन्द्रनीलाचलनिलया चन्द्रिकेवबाभाति ॥ ५२ ॥
सिंहासनान्तिकस्थो दक्षिण चरणं प्रवाळमृदु यस्य ।
जीवितफलमिति वहते हनुमान्सत्फलजिघृक्षुराबाल्यात् ॥५३॥
उद्धृतकुरुपुरधरणीः खर्वीकृतरेवतीरयणीः ।
हालधरीर्लीलास्तेयमुनासंभेदिनीस्स्मराम्यतुलाः ॥ ५४ ॥
परमदययावतीर्णं परमपदात्त्वां परोरजसः ।
गोकुलधूळीपिञ्जरमीडे गोपालबालकाकारम् ॥ ५५ ॥
विद्रावयितुं कल्मषबहुळं कलिपूरुषंपरुषम् ।
सरयं हयमारूढो धरणावाविर्भविष्यसि दयाळो ॥ ५६ ॥
इत्थं स्तुत्वाष्टादशवार्यै दिङ्नागसौखशायनिकं ।
उत्सवमनुभूय विभोश्श्रुतियुगळीगीयमानविभवस्य ॥ ५७ ॥
उपकार्यांगुरुरगम चरमाचल शृंगमंशुमालीच ।
संध्यामुपास्य भुक्त्वा गुरुरस्वाप्सीद्धरिं हृदिध्यायन् ॥ ५८ ॥
तस्यामेवनिशायां तस्मै पूर्वं प्रतिश्रुतां वाणीं ।
सफलीकर्तुं भगवान्स जजागाराथ सत्यसङ्कल्पः ॥ ५९ ॥

धवळोर्ध्वपुण्ड्रललितद्विजरूपधरो विचित्रमायावी ।
सुरवैरिगर्वहन्त्रीं घण्टां परिग्रह्य मन्दिरान्निरगात् ॥ ६० ॥
उच्चैराह्वयदनघो गत्वानन्तार्यमन्दिरालिन्दं ।
अद्राक्षीद्द्विपेन्द्रं गुरुरुद्धद्धःकवाटमुद्घाट्य ॥ ६१ ॥
भगवन्कोनु भवानिति प्रच्छन्नतिमात्रविस्मितोऽनंसीत् ।
तद्भक्तथाकृष्टमना द्विजरूपी प्रत्यभाणीत्तम् ॥ ६२ ॥
अत्रत्यो विप्रोहं हरिदत्ताभ्याहृता च घण्टेयं ।
स्वीकुर्वेनां निगिरतु तव पत्नी सोष्यते सुतमनंघम् ॥ ६३ ॥
इत्यादिश्य प्रादाद्धण्टां गुरुरप्यगृह्णात्तां ।
लघुभूतां तामगिलन्मुदिता दयिताप्यमुष्य संगृह्य ॥ ६४ ॥
न्यवृतत्कतैवाविप्रः कार्यं चिरकालकांक्षितं कृत्वा ।
रजनी च सा व्यरंसीदुदयत मार्ताण्डमण्डलमखंडम् ॥ ६५ ॥
प्राभातिकार्चनार्थं देवगृहानर्चका न्यविक्षन्त ।
नैक्षिषत तत्र घंटामन्विष्यन्तो व्यचारिषुः परितः ॥ ६६ ॥
क्वाप्येनां नाविन्दन्समशेरत ते परस्परमुदीक्ष्य ।
काल्यार्हणाविलंबासहना अधिकारिणोप्युपागच्छन् ॥ ६७ ॥
घणघणरणितज्ञापितदनुजद्वेषणानिषेवणावसरा ।
क्षणविश्लिष्टा घण्टा नज्ञायेताञ्जनाचले केन ॥ ६८ ॥
हरिभवने मिलितेष्वथ विस्मयशोकाकुलेषुलोकेषु ।
वेंकटनायककोशागाराध्यक्षो यतिरवादीत् ॥ ६९ ॥
अलमलमावेगेनानन्तनिरीन्द्रस्य नायकेनाहम् ।
करुणा गुरुणा प्रभुणा स्वप्ने हरिणा निशीत्थमनुशिष्टः ॥ ७० ॥
घंटोदेष्यति भूमौ श्रीमान्निगमान्तदेशिकाकारा ।
साऽनन्तसूरिगृहिणीगर्भपुटीं निशि मयैवनीतेति ॥ ७१ ॥
शंकिषत मा भवन्तो वेंकटनेता हि चित्रसंकल्पः।
काञ्च्या एत्यात्रास्तेऽनन्तार्योप्युत्सवालुलोकिषया ॥ ७२ ॥

इत्युक्ते यतिना ते चिंतापेता हरेः परीवाराः ।
ईचिक्षिषवोनन्ताचार्यं प्रापुस्तदीयमावासम् ॥ ७३ ॥
औपासिकं कर्म गुरुर्निखिलं निर्माय तां कृपामेव ।
संततमन्तर्ध्यायन्नानन्दाश्रूण्यवर्तयन्नितराम् ॥ ७४ ॥
प्राञ्जलयस्सर्वजना मिलिता गुरुणा निशम्य वृत्तांतम् ।
अश्लाघिषत गुरोस्तां भक्तिं केचित्परे हरिकृपांताम् ॥ ७५ ॥
अधिकारिणोथ मुदिता विस्मितचित्ता अयासिषुस्स्वगृहान् ।
उत्सवमनुभूय गुरुर्दयितासहितः पुरीं काञ्चीम् ॥ ७६ ॥
उपनिषदामुल्लासं सत्पथमणिदीपमाश्रयं सुधियां
गुरुगृहिणी गर्भमधात्कौतस्कुतदावपावकं कमपि ॥ ७७ ॥
दधती कुक्षौ जगतीभूषणमतुलं गुणोज्वलंसुदती ।
अत्यजदितराभरणान्याहारेपि क्रमेण मन्दरुचिः ॥ ७८ ॥
अभ्यस्यन्निव नेतुं वैशद्यं तामकृत्रिमां वाणीं ।
प्रथमं जननीवदनं गर्भो ऽनैषीदतीव वैशद्यम् ॥ ७९ ॥
आचम्य तमांसि जगत्सत्वोद्रिक्तं चिकीर्षुरेषशिशुः ।
चूषणसौकर्यार्थं नैल्यच्छलतः कुचाग्रमनयत्तत् ॥ ८० ॥
वक्ष्यन्हरिपारम्यं सेहे नायं वलित्रितयम् ।
तिर्यक्पुण्ड्राकारंस्वावासस्योदरस्य मुखभागे ॥ ८१ ॥
अन्तर्वत्नी भक्षितुमयातिष्ट विशुद्धमृत्तिकाखण्डम् ।
ववलेमुदेव जठरे सन्मार्गस्थापनाचार्यः ॥ ८५ ॥
सीमन्तोन्नयनाद्यानि व्यातानीद्गुरुर्हि दयितायाः ।
चत्वारिंशत्संस्करणीविधिसंवेदी यथाकालम् ॥ ८३ ॥
गुरुभाविनंवहन्ती गर्भं प्रेयस्यनंतगुरोः ।
निष्कुटमल्लीवल्याः कुसुमावचयेप्यशक्नुवानाभूत् ॥ ८४ ॥
फलभर विनमच्छालिं वसुधां क्षेत्रीव भूरिकाषितान्तः ।
प्रसवोन्मुखीं प्रियां स्वां पश्यन्स गुरुर्भृशमनन्दीत् ॥ ८५ ॥

सप्तत्यधिकत्रिशश्चसहितेषु कलेतीतुस्सहस्रेषु । (४३७०)
वर्षेषु प्रतियातेष्वन्त्ये तत्रैव विभवाख्ये ॥ ८६ ॥
मासि नभस्ये महिते श्रवणाभिख्ये च नक्षत्रे ।
घण्टानन्तार्यगुरोः पुत्राकारेण भव्यवातारीत् ॥ ८७ ॥
कौस्तुभइव कलशाब्दे हरिणा हृदयेन सर्वदाधार्यः
सर्वार्थसिद्धितोषित सुमनोबृन्दश्चकल्पवृक्ष इव ॥ ८८ ॥
सच्छास्त्रादिव बोधश्चन्द्रादिव सर्वलोकसंतोषः ।
स्वच्छस्वच्छविरुद्गात्पुत्रोऽनन्तार्यधीमतः कृतिनः ॥ ८९ ॥
इष्टान्कतिपयशिष्टान् हृष्टमना मन्दिरं समानीय ।
अथ जातकर्म चक्रेऽनन्ताचार्य श्शिशोर्यथाविभवम् ॥ ९० ॥
कमलाविलासिहृदयो ल्लासकरं भूरिकर्मनिर्मातुम् ।
अरणेर्मथितमिवानलमात्मजमालोकयन्मुमुदे ॥ ९१ ॥
सुतरूपधेयमतुलं दृष्ट्वा विदधेस्य नामधेयमसौ ।
एकादशेह्नितातो विष्णो नाम्नैव वेंकटेशइति ॥ ९२ ॥
कर्णान्तायतनेत्रं शशिनिभवक्त्रं समुन्नतस्कंधम् ।
बहुपुण्यविभवलब्धं गुरुरपुपत्तं सुतं प्रयत्नेन ॥ ९३ ॥
भूगोळस्य तु निर्णयमाचिराड्डिंभो विधास्यन्सः ।
अवनाववाङ्मुखस्सनशिश्ये प्रष्टुं तदीयमिव तत्वम् ॥ ९४ ॥
युक्तिभिरीश्वरयुगळीसूक्तिसुधामुप्यसाधायिष्यन्ती ।
तेने वदने रदयुगकपटात्सुखबोधसाधनाभिनयम् ॥ ९५ ॥
चित्रकसुन्दरवदनं बालं लंबालकं समालोक्य ।
जननीमुमुदे नितरां नन्दकुमारं यशोदेव ॥ ९६ ॥

६ गुरोस्सूक्तिसुधाहि मन्त्रगतश्रीमत्पदस्य विशिष्टार्थबोधकत्वादिकं साधयित्वा लक्ष्मीनारायणयेरिश्वर्यस्थापितवती इष्ठंहिविदुषामिति नीतिवेदिनां प्रातिस्विकरूपेणवस्तुद्वयं बोधयिष्यतां प्रथमंसंक्षेपेणद्वौ-इत्यर्थबोधकः अंगुळिद्वयेनाभिनयस्सार्वलौकिकः । सुधांकूरा विवोभौरदनौप्रथमतउदायतुरितिभावः ।

क्रमशः

॥ श्रीः ॥

॥ गोपालार्या ॥

1. जयत्युद्दण्डदोर्दण्डखण्डितारातिमण्डलः ।
अपारमहिमा सोऽयमञ्जनानन्दवर्द्धनः ॥
2. मुग्धास्मितरुचिविलासितमुखजलजन्यस्तमुरलिकासुषिरम् ।
मुदिररुचि किमपि तेजो मुनिजनहृदयङ्गमं मुहुः स्तौमि ॥
3. क्षणहसितरुदितभीपत्क्षरदश्रुजलाविलाक्षिसरसिरुहम् ।
दरविलसदमलकतिपयदन्तं ध्यायामि गोपशिशुवदनम् ॥
4. लंबालकावृतमुखं लसदास्यनिवेशितांगुलिद्वितयम् ।
लालालवलसदङ्गं लावण्यनिधिं विभावये ललितम् ॥
5. परिचिनु हृदय पदाहतिपातितशकटं पयोधरश्यामम् ।
कुहनोत्तानशयाकृति कोमलतनुकलितगोपिकाकुतुकम् ॥
6. अत्यद्भुतनिजलीलानन्दितनन्दव्रजाङ्गनाहृदयम् ।
तामरसनयनमीडे तत्तादृङ्नन्दगोपसौभाग्यम् ॥
7. सकलदृगासेचनकं समधिकसौन्दर्यसारचातुर्यम् ।
कैशवमनिशमुपासे कमनीयं किमपि शैशवं मनसि ॥
8. परिपीतदनुजयोषाप्राणपयस्यद्भुतानुभावजुषि ।
प्रचुरदयारसभरिते प्रत्यासक्तिं दधातु मम चेतः ॥
9. विस्रस्तकुटिलकबरं विवसनमतसीप्रसूनविमलतनु ।
विनिपातितार्जुनयुगं विभावये डिम्भविलसितं शौरेः ॥
10. कनकमणिकलितविविधाकल्पाहितकान्तिगात्रकमनीयम् ।
चित्ते करोमि सततं तत्तादृक् शौरिताण्डवं ललितम् ॥
11. मंजुलगुञ्जामालामनोहरं दुग्धबिन्दुमसृणाङ्गम् ।
व्रजरथ्यामुखमण्डननिजचंक्रमपाश्रये निधिं भूम्नाम् ॥
12. बलवैरिरत्ननीलं वन्द्यं वत्सानुपालनाभिमतम् ।
वसुदेवपुण्यराशिं बल्लवडिम्भाकृतिं सदा वन्दे ॥

॥ श्रीगणनायकाष्टकम् ॥

---

1. श्रियमनपायिनीं प्रदिशतु श्रितकल्पतरुः
शिवतनयः शिरोविधृतशीतमयूखशिशुः ।
अविरतकर्णतालजमरुद्गमनागमनै-
रनभिमतं धुनोत्यभिमतं वितनोति च यः ॥
2. सकलसुरासुरादिशरणीकरणीयपदः
करिवदनः करोतु करुणाजलधिः कुशलम् ।
प्रबलतरान्तरायतिमिरौघनिराकरण-
प्रसृमरचन्द्रिकायितनिरन्तरदन्तरुचिः ॥
3. द्विरदमुखो धुनोतु दुरितानि दुरन्तमद-
त्रिदशविरोधियूथकुमुदाकरतिग्मकरः ।
नतशतकोटिपाणिमुकुटीतटहीरमणि-
प्रचुरमरीचिवीचिगुणितांघ्रिनखांशुचयः ॥
4. कलुषमपाकरोतु कृपया कलभेन्द्रमुखः
कुलगिरिनन्दिनीकुतुकदोहनसंहननः ।
तुलितसुधाझरस्वकरशीकरशीतलता-
शमितनताशयज्वलदशर्मकृशानुशिखः ॥
5. गजवदनो धिनोतु धियमाधिपयोधिवल-
त्सुजनमनःप्लवायितपदाम्बुरुहोऽविरतम् ।
करटकटाहनिर्गलदनर्गलदानझरी-
परिमललोलुभभ्रमदभ्रमदभ्रमरः ॥
6. दिशतु शतक्रतुप्रभृतिनिर्जरतर्जनकृ-
द्दितिजचमूचमूरुमृगराडिभराजमुखः ।
प्रमदमदक्षिणाङ्कविनिवेशितजीवसमा-
घनकुचकुम्भगाढपरिरम्भणकण्टकितः ॥

7. अतुलबलोऽतिवेलमघवन्मदभङ्गकरः
स्फुरदहिनापकारि महिमोन्नतिरूढविधुः ।
हरतु विनायकः स विनताशयसम्मदकृत्
कुटिलगति द्विजिह्वकुलकल्पितविघ्नगणम् ॥
8. निजरदशूलपाशनवशालिशिरोरिगदा-
कुवलयमातुलुङ्गकमलेक्षुशरासकरः ।
दधदथ शुण्डया मणिघटं दयितासहितो
वितरतु कामितं सपदि शक्तिगणाधिपतिः ॥

पठ गणनायकाष्टकमिदं प्रयतोऽनुदिनं
कठिनशुचाकुठोत्करकठोरकुठारवरम् ।
विमतपराभवोद्भटनिदाघनवीनघनं
विपलवचोविलासकमलाकरबालरविम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ ब्रह्माण्डपरिणाहः ॥

समुदायः ।
ब्रह्माण्डं नाम ब्रह्मसृष्टानां यावत्पदार्थानां
ब्रह्माण्डादतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति । यद्यदस्ति तत्तत् ब्रह्माण्डेऽन्त-
र्भूतम् । अस्य परिणाहमनुमातुमपि नेष्टे पुरुषः, किं पुनः परिमा-
तुम् ? । करमुकुरे मुखवद्यथा महीधरो न प्रतिफलति तथा मनुष्य-
मानसे विपुलमहापदार्थप्रतिबिम्बकेऽपि नैव माति ब्रह्माण्डम् ।
प्रायेण मनुष्याः प्रपञ्चस्य महिमानं न गणयन्ति । कूपवास्त-
व्याः कूर्माः स्वनिवासभूतं कूपमेव यथा महार्णवं मन्यन्ते तथा
भूतलमधिवसन्तो मनुष्या भूपरिमितमेव प्रपञ्चं पश्यन्ति ।

> 'यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं गज इव मदान्धः समभवं
> तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
> यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादधिगतं
> तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥'

ग्रामीणाः स्वस्वग्रामसीमान्तर्गतमेव लोकं मन्वते । पौराणि-
काः पण्डिता हिमवत्सेतुमध्यगतं देशमेव मानुषनिवासोचितं भूभा-
गममन्यन्त । गोलविदस्तु पुराणप्रोक्तं पातालभूमिस्वर्गात्मकं लोक-
त्रयमपि भूपृष्ठावस्थितं प्रकल्प्य चन्द्रमण्डलं पितृलोकमामनन्तः
कुजादिग्रहगोलानामपि लोकान्तरत्वं सम्भावयन्तो गृहचक्रपरिमि-
तमुशन्ति भुवनकोशम् । नवीनाः पुनः प्रकृतिशास्त्रपारदृश्वानो
ग्रहचक्रमिदं बुद्बुदमेकमिव कल्पान्तमहार्णवस्याणुमात्रं वदन्ति
ब्रह्माण्डभाण्डस्य ।

किं नाम ग्रहचक्रम् ? शून्याकाशे परिभ्रमतां ग्रहव्यपदेश्या-
नां गोलानां यूथमिदम् । तत्र परिणाहमहिष्ठः सूर्यो नाभिस्थानम-
धितिष्ठति । तमनु बुधभार्गवौ परिभ्रमतः । तयोः पृष्ठतो भूरियं

परिवर्तते । तस्याः पश्चाद्यथाक्रमं कुजगुरुशनैश्चराः पर्यटन्ति । शनै-
श्चरस्याप्यनुचरौ केवलदृष्टेरदृश्यगोलौ अरुणनप्तनाख्यावर्वाचीन-
दृष्टौ ग्रहौ परिक्रामतः । स्वयं सूर्यानुयायिष्वेषु ग्रहेषु केषाञ्चित्
स्वानुचरा उपग्रहाः सन्ति यथा भुवश्चन्द्रः । एवं सूर्यं परितः परि-
वर्तमानं ग्रहोपग्रहाणां यूथमेव ग्रहचक्रम् ।

ग्रहचक्रादस्मादतिदूरे वर्तन्ते नक्षत्राणि । कस्तानि संख्यातु-
मीष्टे ? कृष्णपक्षरजनीषूत्तानदृष्टयो यदोर्ध्वमनभ्रलिप्त्यां दिवि च-
क्षुषी प्रेषयामस्तदा कति कति न निभालयामः प्रस्फुरन्ति ज्योतींषि ।

> कुत्रचित्प्रविरलाः क्वचिद्घना मांसलाः क्वह च नाणवः क्वचित् ।
> उन्मिषन्ति शतशः सहस्रशस्तारकाः स्फुरितलक्ष्यविग्रहाः ॥

किमेताः सच्चिदानन्दवह्नेः कालानिलसततसन्धुक्ष्यमाणस्य वि-
प्रकीर्णाः स्फुलिङ्गकणाः ? उत कारणजलमहार्णवस्य विद्योतमानाः
सलिलबिन्दुसन्दोहाः ? आहोस्वित् विराट्पुरुषशरीरे विष्वग्वि-
द्योतमाना रोमकूपनिकराः ? उताहो ब्रह्माण्डकटाहखचिता हीरा-
ङ्कुराः ? सर्वाण्येतानि नक्षत्राणि सूर्यवद्गोलचक्राणां नाभिभूतानीति
अनुमिन्वन्ति ज्योतिर्विदः पाश्चात्याः । किं बहुना, आस्माकीनः
सूर्यो भूमेर्नेदिष्ठः क्षुद्रतमश्च नक्षत्रविशेष इति सिद्धान्तितं तैः ।

एषां परिमाणमास्माकग्रहचक्राद्विप्रकर्षं वा मातुं न वयं श-
क्नुमः । तथापि नवीनं कमप्यध्वमानप्रकारमनुरुन्धाना व्यवहराम-
स्तावत् । रात्रौ दूरस्थितः कश्चिन्नालिकास्त्रं प्रयुंक्त इत्यस्तु, तदा
प्रथमं वयमस्त्रोद्द्योतकस्याग्नेरुन्मिषन्तं प्रकाशमवलोकयामः । अनुपदं
धास्त्रनिस्सरणध्वनिं शृणुमः । एतेनानुमीयते प्रकाशो ध्वन्यपेक्षया
वेगवत्तर इति । यतः स ध्वनेरस्मत्कर्णपुटोपगमात् पूर्वमेवास्मन्नय-
नपर्यन्तमध्वानं विलंघ्य दृश्योऽभवत् । सुस्पष्टमेतावता ध्वनिप्रका-
शावतिजंघालावपि महान्तमध्वानमतिलंघितुं कञ्चित् कालमपेक्षेत
एवेति । तत्रात्यन्तजवनः प्रकाशो विनाडिकयैकया ४४६८००यो-
जनान्यतिक्रामतीति बहुभिःप्रयोगैरनुमानैश्च निर्णीतमन्तर्वाणिभिः ।

अथ प्रकृते सूर्यमण्डलात् स्खलितः कोऽपि किरणः २२ विनाडिकाभिरेव भुवं स्पृशति । यतो भूः सूर्यात् ७२००००० योजनदूरे वर्तते । एवं च उदितोऽपि सूर्यः २२ विनाडिकानामुपरम एवास्माभिर्दृश्यते, तथैवास्तमयानन्तरमपि तावतीर्विघटीरस्माभिर्दृश्यत एव । प्रत्यक्षीकृतश्चायमर्थः सूर्यग्रहणकालेषु गणितानुमितस्पर्शकालस्य प्रत्यक्षदृष्टस्पर्शकालस्य च सूर्योपरागेषूक्तरूपमन्तरं अनुभवसाक्षात्कृतमेव । अत्र च भूसूर्ययोर्विप्रकर्षतारतम्यात् रविमण्डलात् प्रस्थितः किरणः २२ विघटिकाभिरेव भुवं स्पृशतीति प्रतिपादितं हि । अथ नक्षत्रकिरणानां कथा का? नेदिष्ठस्य नक्षत्रस्य किरणः स्वाधिष्ठानगोलात् प्रस्खलन् चतुरः परिवत्सरान् पूर्वोक्तेन जवेन चलित्वैव भुवमासीदति । दूरवर्तिनां नक्षत्राणां किरणास्तु शतं, सहस्रं, कोटिं, परार्धमनन्तान् वा वत्सरानतीत्यैव भुवि पतन्ति ।

अहो! किमिदमाश्चर्यम्! उक्तविधया यैरद्यनक्तमस्मद्दृष्टिप्रविष्टैर्वयं कृत्तिकां, रोहिणीं, श्रवणं, श्रविष्ठां वा पश्यामस्ते किरणाः शतात् सहस्राद्वा वत्सरेभ्यः प्राक् तत्तन्नक्षत्रगोलेभ्यः प्रस्थिताः किल । किरणश्च विनाडिकयैकया पूर्वोक्तमतिदीर्घमध्वानमतिक्रामति । कीदृशी तर्हि भुव उक्तनक्षत्राणाञ्च विप्रकर्षगणना? एवंविधस्थलेषु योजनैरध्वमानं कीदृशं स्यात्? नियतं तत् तिलप्रस्थे तिलबीजानां परिसंख्यानादपि परिहासयोग्यं भवेत् । अहह! मुहुश्चर्व्यमाणे विस्मयोऽस्माकं मानसे नैव माति कथञ्चिदपि । किमिदं यदि कृतयुगादौ नलेन विवाहकाले दमयन्त्यै दर्शिताया अरुन्धतीतारायास्तत्कालप्रसृताः किरणास्ततः प्रभृति महता वेगेन भुवमवतरन्तश्चिरायाद्य मम युष्माकं वा नयनं प्रविशन्तीति । एवं वर्षता मेघेन विसृष्टा जलबिन्दवो यथा कदाचिद्भुवि निरन्तरं न पतन्ति तथा केषाञ्चिन्नक्षत्राणां रश्मयो बिन्दुमात्रपरिणाहां भुवं न स्पृशन्त्येवेत्येतदपि सम्भाव्यमेव । किञ्च किरणद्वारेणैव पदार्थाश्चाक्षुषप्रत्यक्षस्य विषयीभवन्ति । स च किरणो नक्षत्राणां विषये महता कालेनैव स्वाधिष्ठानात् प्रचलन्नस्मन्नयनेन्द्रियं प्राप्नोति । यस्य किरणस्य विश्लेषक्षणे वस्तुनो रूपं यादृशमासीत् तादृशमेव तस्य किरणस्य ग्रहणेन वस्तुनो रूपं नेत्रेन्द्रियमस्मान् बोधयति । अतो नक्षत्राणां रूपं यदद्यास्माभिरवलोक्यते तन्नैतत्क्षणभवम् । किन्तु वत्सरेभ्यः प्राग्यदा प्रकृतः किरणः स्वस्थानान्नक्षत्रशरीरात् प्रससार तत्कालभवम् । अतो येन केनापि महता कारणेन घटमानेनोत्सन्नमपि नक्षत्रं वत्सरपरिमितात् कालात् परमेवास्माकमदृश्यतां प्राप्नुयात् । परेतायामपि गवि तत्क्षीरकल्तितस्य दध्नोऽम्लगुणो नापेयादिति लोकोक्तिवन्नष्टमपि नक्षत्रं चिरमस्माभिर्दृश्येतैव प्राक्प्रसृतैः किरणैः । एवमेवाद्य श्वो वा किमपि नवं नक्षत्रं उत्पन्नं यदि तदपि चिरकालानन्तरमेवास्माकं दर्शनविषयः स्यात् ।

अतिदूरवर्तिनो नक्षत्रादपि अतिदूरे छायापथस्य स्थितिः । छायापथो नाम आकाशे प्रकाशमानो व्यक्तिविवेचनशून्यस्तेजःपुञ्जः । यथोपमितं श्रीकालिदासेन—

वैदेहि! पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥'

अस्य स्वरूपं नाद्यापि सम्यङ्निर्णीतम् । तथापि वस्तुतो नक्षत्रराशिरेवायं स्यादित्यनुमितम् । विप्रकर्षातिरेकाच्छायापथघटकानां नक्षत्राणां व्यक्तयो नास्मद्दृष्टिभिर्विवेचयितुं शक्यन्त इत्येव । एषां नक्षत्राणां विप्रकर्षं उक्तरीत्या परिच्छेत्तुं न वयं प्रभवामः । यतस्तन्मण्डलात् प्रसृताः किरणाश्चतुर्युगपरार्द्धैरपि भुवं न स्पृशन्ति । एवं स्थिते जगतः सृष्टिकालः, तस्यावयवभूतानां गोलानां संख्या, तेषामाभोगो वा केवलमवाङ्मनसगोचर इत्येव वक्तव्यं वर्तते ।

अथ प्रकारान्तरेण यतामहे ब्रह्माण्डमानमनुभवगोचरीकर्तुम् । भूसूर्ययोर्विप्रकर्षमेवाध्वमाने रूपं परिकल्प्य व्यवहरामस्तावत् । स

च विप्रकर्षः १२००००० योजनमित इत्युक्तमेव । तावानध्वा एको ब्रह्मांगुल इत्यस्तु । तदा भूसूर्ययोरन्तरमेकांगुलमितम् । एतदानुरूप्येण यदि गोलपिण्डमानमपि गण्यते तर्हि सूर्यमण्डलं क्रीडाकन्दुकतुल्यपरिमाणं स्यात् । भूमिस्तु तादृशस्य सूर्यस्य सन्निधौ विन्दुमात्रा स्याद्वा न वेति सन्देह एव । भूसूर्यमध्यपातिनौ बुधशुक्रावनया रीत्या एकस्यांगुलस्य कयापि कलयाऽन्तरितौ स्याताम् गुरुरंगुलानां पञ्चकेन, शनैश्चरो दशकेनारुण एकोनविंशत्या नप्तर्नास्त्रिंशता चान्तरितः स्यात् । एवञ्च ग्रहचक्रमुक्तमानरीत्या हस्तचतुष्टयमितव्यासं किमपि वलयं स्यात् ।

अथ मानेऽस्मिन्नक्षत्राणां दूरव्यवस्था कीदृगिति चिन्तायां नेदिष्ठनक्षत्रं सार्धक्रोशत्रयविप्रकृष्टमित्यायाति । तस्मिन्नन्तराले न किमपि ज्योतिर्वर्तते । किन्तूल्काः परं कदाचित्तत इतः परिभ्रमन्त्य उपलभ्येरन । धूमकेतवो वा एकस्माद्गोलयूथादपरं गोलयूथं संक्रामन्तो मध्ये दृश्येरन् । निर्वाणोष्माणस्सूर्या वा शान्तभ्रमणाः क्वापि कोणे लक्षिताश्छिन्नपक्षा इव पक्षिणस्तूष्णीमवतिष्ठेरन् ।

तदेषा ब्रह्माण्डपरिणाहविज्ञानस्य दिगुपदर्शिता । एवं विधं ब्रह्माण्डस्य वास्तवं तत्त्वं लेशतोऽपि न वयं विवरीतुं शक्नुमः । किञ्चित् स्मर्यमाणमपि तदस्मान् विस्मयमहार्णवे मज्जयति । तस्यैतस्य ब्रह्माण्डस्याधिष्ठात्र्याश्चिच्छक्तेः के वयं महिमानं मनसापि चिन्तयितुम् ।

R. Raja raja Varma.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमदभिनवभरताचार्यवाग्गेयकारतोदरमल्ल-
तिम्मामात्यनन्दन-
रामामात्येन निर्मितः

॥ स्वरमेळकलानिधिः ॥

श्रीनवसालनाम्नि राज्ये मुद्राधिकारे नियुक्तेन
संस्कृतविद्यानैपुण्योपात्त येम्. ये. विरुदविराजमानेन
एस्. नारायणस्वामिशर्मणा
संशोधितः ।

RAMAMATYA'S

SVARAMELAKALANIDHI,

(A work on Music)

EDITED BY

S. Narayanaswami Aiyar, M. A.,
of the Pudukkottai State Service.

Svaramelakalânidhi seems to have been once a popular book. Manuscript copies of the work have been preserved in many libraries of books on Music in several parts of India; but as these are not easily available to the public, the book has been printed so as to make it accessible to all.

Râmâmâtya, the author of the book, was a Niyogi Brahmin of the Todaramalla family, which was once well-known in and about Rajamundri, but is said to be now extinct. His father was one Timmâmâtyâ, of whom very little is known. Râmâmâtya seems to have been a distinguished musician and composer (*vâggeyakâra*) and earned by his proficiency in the science and art of Music the title of *Abhinava Bharatâchârya* or 'the modern Bharata.' Among his musical compositions are mentioned 'Râgakadambakam', of which the several portions are to be composed in different *râgas*; 'Panchatâlesvaram' of which the different partsare to be adapted tothe once prevalent five original * *tálas*; *Svarânkam*, *Mátrikâ*, *Srírangam*, *Srívilâsam*, &c, for the composition of which *prabandhas* elaborate rules are laid n in *Sangîtaratnâkara*, the standard treatise on Hindu c. Râmâmâtya lived in the sixteenth century and was inister of Râma Râja, the ill-fated king of Vijianagar that s defeated and slain in 1565 at Talikota. The minister was d in great respect by the king, from whom he received the ant of a large estate on the Coromandel Coast and a fort in he principality of Koudavîdu (near Guntur) that was then subect to Vijianagar. None of the works mentioned above seem to ave been preserved anywhere.

From the colophon † at the end of the book, it will be found that the book was completed in the *Srâvana* month of

* These five talas are said to have proceeded from the five faces of Sankara

† शाकेनाभ्रधराधराब्धिधरणीगण्येऽथ साधारणे
वर्षे श्रावणमासि निर्मलतरे पक्षे दशम्यां तिथौ ।
रामामात्यविनिर्मितस्स्वरततेर्निर्मथ्य रत्नाकरं
सोऽयं मेलकलानिधिर्मतिमतामाकल्पमाकल्पताम् ॥

Saka 1472—*i. e.*, in August—September of 1550 A.D. The circumstances in which the book was composed are referred to in the prefatory portion of the book. While Râma Râjâ, king of Vijianagar was, with his brothers Timma Râjâ and Venkatadri Râjâ, listening to the sweet discourse of Râmâmâtya's music, Venkâtadri Raja referred to the conflicting views that then prevailed with reference to the many questions connected with the science and art of Music, and requested Râmâmâtya to compose a work reconciling the differences. The request was supported by the king Ráma Râjâ, who knew of no better person for undertaking the work, as he thought that, while others knew only the theoretical or the practical side of the subject, Râmâmâtya was an expert in both. The minister-musician felt that he was bound to respect the wishes of the king from whom he had received many favours and set about to compose a simple faultless work based on the *Sangítaratnákara*.

The book, which from this account may be taken to be flawless, came in for very severe criticism from Venkatamakhi, (son of Govinda Dikshitar, a minister of a Naik king of Tanjore) who, in his *Chaturdandiprakâsika*, has written that, for the incalculable mischief that Râmâmâtya caused by his wrong c[lassi]fication of *melas*, he could not escape punishment in the [other] world, even though he might go to Râmesvaram and hav[e a] purificatory bath there.

The book is divided into five portions as shewn below :—

(1) The prefatory portion, in which the author give[s] an account of the circumstances in which he wrot[e] the book and of the plan on which the work wa[s] composed.

(2) The *Svara* portion, containing with other matter an account of the *Srutis* and *Svarams*.

(3) The *Vina* portion, in which four kinds of the *Vina* instruments are described.

(4) The *Mela* portion, in which it is shewn that the *rágas* can be divided into twenty (or fifteen) classes

(5) The *Rága* portion, in which the peculiarities of many *Rágas* or tunes are pointed out.

The manuscripts on which this printed book is based are those of the *Svaramelakalânidhi* in :—

A. The Madras Oriental Manuscripts Library.

B. The Tanjore Palace Sarasvatimahâl Library, (For a portion).

C. The Library of Brahma Sri Subbaráma Dikshitar, a musician and composer of the Ettayapuram Samastânam.

Of manuscripts A and B, copies were got through Mr. P. Varadâchâryar, B. A., Head Munshi, Oriental Mss. Library, Madras and Mr. T. S. Kuppuswâmi Sâstriyar, Teacher, Training School, Tanjore respectively, and the manuscript C was sent to me directly by its owner. I have to thank these three gentlemen for their kindness, as also my esteemed brother, Mr. S. Radhákrishna Aiyar, B. A., Principal, Maharaja's College, Pudukkottai, for several valuable suggestions that I have received from him, [a]nd Brahma Srî Radhâkrishna Sâstriyar, Teacher of Sanskrit [Li]terature and Rhetoric, Sanskrit Pâthasâla, Pudukkottai, [fo]r his kindness in reading the proofs.

11th April, 1906.
PUDUKKOTTAI

THE EDITOR.

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ स्वरमेळकलानिधौ ॥

उपोद्घातप्रकरणं (पूर्वभागः) ।

श्रीरङ्गैकनिधिर्गभीरललिताकारस्स्वराप्तिश्रुति-
ग्रामोदारपदैकतानविलसद्भक्तिप्रवीणावृतः ।
श्रीरङ्गप्रणयीसनातनसमुत्तालाभिरामक्रियो
नादब्रह्ममयः प्रसाधितवपुर्नारायणस्त्रायताम् ॥ १ ॥

पुरा पुराणो मुनिराविरासीत् मुरारिनाभीनळिनान्तराळात् ।
सङ्गीतसारः किल सामवेदात् वेदान्तशास्त्रादिव तत्वबोधः ॥
अस्मादभूदत्रिरमुष्य नेत्रात् अमर्त्यबन्धुर्विधुराविरासीत् ।
यत्पादसङ्गादखिलाश्च गङ्गानद्योभरः सद्मकृते पयोधेः ॥ ३ ॥
अक्षीभवन्कुक्षिभवो मुरारेर्ददर्श यत्कारणकाव्यसाम्राज्यम् ।
कलानिधिर्योऽनवगीतरत्नाकरं च पुष्णाति कनत्प्रवाळम् ॥ ४ ॥
ततो बुधोऽभूत्तनयोऽस्य तस्मात् पुरूरवाः पुण्यकृदायुरस्मात् ।
ततो बुधोऽभूत्तनयोऽस्य तस्मात् ... वंशे बभूवुर्भरतादयोऽन्ये ॥ ५ ॥धध
ययातितातो नहुषोऽपि तस्य वंशे बभूवुर्भरतादयोऽन्ये ः ।
एषां कुलालंकृतिरेष जज्ञे श्रीरङ्गनाथो जितराजराजः ।
तया सदाचारदृशा विविन्ते राजर्षिभावं रमितक्षमो यः ॥ ६ ऐ-
तिम्माम्बिका तस्य बभूव देवी साध्वीजनानामिव या समष्टिः ॥पि
सती यशोदा विनताऽनसूया सुदक्षिणा सत्यवती सुभद्रा ॥ ७ ॥
तपोविशेषेण तयोरशेषराजाधिराजोऽजनि रामराजः ।
कन्याप्रदोऽस्मै स हि कृष्णरायः कन्यापितृत्वं बहुमन्यते स्म ॥
भुजो यदीयो भुजगेन्द्रजेता भुवं बिभर्तीति न विस्मयाय ।
चेतोऽणुमात्रं जगदेकधुर्यं शेषाचलेशं वहतीति चित्रम् ॥ ९ ॥
यः खड्गैकसखस्सहानुजयुगो निर्गत्य विद्यापुरात्
लब्ध्वा गुत्तिगिरौ सदाशिवमहीपालं निरालम्बनम् ।
स्वामिद्रोहकृतः प्रतीपनृपतीन्निर्जित्य भद्रासने
कर्णाटे भगवानिव ध्रुवमयं कीर्त्या सहास्थापयत् ॥ १० ॥

दधीचिराधेयशिबिक्षितीशं जीमूतवाहादिमजीवनाङ्कैः ।
अवाप्तमूर्तैरिह येन कीर्तेर्भाति प्रणीतं भुवि वल्लभत्वम् ॥ ११ ॥
तस्यानुजौ विश्रुततिम्मराज श्रीवेङ्कटाद्रिक्षितिपावभूताम् ।
अजातशत्रोरभिजातवृत्तेः भीमार्जुनौ भीमभुजाविवार्यौ ॥ १२ ॥
अमुक्तपार्श्वद्वितयोऽनुजाभ्यां रामावतारो भुवि रामराजः ।
दिवानिशं दीव्यति शीतभानुदिवाकराभ्यामिव रत्नसानुः ॥ १३ ॥
विजित्य सर्वानपि पारशीकान् रणेषु तत्कीर्तिपटच्चराणि ।
आधूय भूयो हरितो वधूटीः विशोभयत्येष यशोदुकूलैः ॥ १४ ॥
श्रीरामयामात्यवरेण रत्नकूटाभिधं कारितमेष सौधम् ।
आलोकयन्निर्जितवैजयन्तं हर्षाङ्कुरो विस्मितमानसोऽभूत् ॥ १५ ॥
अनेकतेजोनिधिराजहंससमाकुलं नित्यमनन्तजिष्णुम् ।
नानासुधर्मावळिनर्मवासमन्यं सुमेरुं समुदाहरन्ति ॥ १६ ॥
मन्दानिलाकम्पितवैजयन्ती मन्दारशाखाव्यतिघट्टनेन ।
आरामलक्ष्म्या मरुतां तनोति हल्लीसलीलामिव यस्य लक्ष्मीः ॥
पर्वेन्दुबिम्बोपलसीम्नि पादमारोप्य यस्मिन्नधिवासवत्यः ।
पाञ्चालिकानां मिथुनानि कन्याः पाणिग्रहं प्रापयितुं यतन्ते ॥
सौधान्तरेऽस्मिन् कुरुते प्रमोदात् स रामराजस्समयापनोदम् ।
सङ्गीतसाहित्यकलाविशेषशेषावतारैर्विबुधैरुपेतः ॥ १९ ॥

सैलारागकदम्बमातृकलसद्व्यप्रबन्धादिम-
द्वात्रिंशद्रसूदकानधिगतश्रीपञ्चतालेश्वरान् ।
श्रीरङ्गद्विपदस्वराङ्कसहितान्सश्रीविलासादिकान्
त्रिंशद्वासरविप्रकीर्णकमहानर्घप्रबन्धादिमान् ॥ २० ॥

चेतोरञ्जनषोडशध्रुवमुखानेकार्थगम्भीरषट्-
चत्वारिंशदुदारसालकमहागूढप्रबन्धान्वितान् ।
अन्यान्विंशतिरागविश्रुततमश्रीपञ्चरत्नस्फुर-
द्गीतालंकृतसाक्षराक्षपनपर्यायैरुपेतानपि ॥ २१ ॥

स वैणिकैस्संसदि गीयमानान् समञ्जसश्रावककण्ठनादैः ।
श्रीरामयामात्यकृतप्रबन्धान् आकर्ण्य कर्णाभरणान्यनन्दत् ॥ २२ ॥

अत्रान्तरे संसदि रामराजं सङ्गीतसाहित्यविनोदभाजम् ।
वेलानुरूपं विनयादवादीत् श्रीवेङ्कटाद्रिक्षितिपालसिंहः ॥ २३ ॥
सङ्गीतशास्त्रे बहुधा विरोधास्सन्त्येव लक्ष्येषु च लक्षणेषु ।
सर्वं समीकृत्य स राममन्त्री तनोतु शास्त्रं वचसा तवेति ॥२४॥
अथासनस्यान्तिकभाजमेनं अधीतसङ्गीतकलारहस्यम् ।
श्रीरामयामात्यमिदं बभाषे श्रीरङ्गराजाधिपरामराजः ॥ २५ ॥
विजानते लक्षणमात्रमेके विदन्ति लक्ष्यं कतिचिज्जगत्याम् ।
सल्लक्ष्यलक्ष्मोभयसारवेदी सन्दृश्यते नैव भवानिवान्यः ॥२६॥
विद्यानिधिः कल्लुपदेशिकस्ते मातामहो दत्तिलवन्महीयान् ।
गान्धर्वशास्त्रेषु ततोऽपि तानि तत्सम्प्रदायेन तव स्फुरन्ति ॥
सङ्गीतशास्त्रेषु मतान्तराणि सन्त्येषु सारांशमुपाददानः ।
संगृह्य सल्लक्षणलक्ष्ययुक्तं सङ्गीतशास्त्रं सरसं विधेहि ॥ २८ ॥
मतानुवृत्त्या भरतादिमानां स्वरप्रमाणं सुलभं कुरुष्व ।
पतञ्जलिः पाणिनिशास्त्रदृष्ट्या शब्दव्यवस्थां कृतवान्यथादौ ॥
हृत्पूरितानन्दमिति ब्रुवाणः कर्पूरवीटीमददादमुष्मै ।
आदाय तामारचितानुमोदः विचारयामास स राममन्त्री ॥३१॥
स एव सर्वाधिककोण्डवीट प्रधानदुर्गप्रतिपादनेन ।
पूर्वार्णवेनैव परीतमूर्तेर्विभुत्वमुर्व्या वितताार मह्यम् ॥ ३१ ॥
अस्य प्रसादादमिताग्रहारप्रतिष्ठयाऽनेकमहीसुराणाम् ।
आलम्बनं तत्र विधाय तेषां अनुग्रहादाप विशालकीर्तिम् ॥
जेल्लूरिसिह्मासनपट्टणेन युक्तां सरत्नामिव हारवल्लीम् ।
वितीर्य मे सश्रमवातिराश्मेरधीशतामस्य तुलामतानीत् ॥ ३३ ॥
प्रयच्छति प्रत्यहमत्युदारां सम्माननां सादरमेष मह्यम् ।
सन्नं जगत्यामुपकर्तुकामः स राजभूरस्य पटुर्मुदेहम् ॥ ३४ ॥

आचिराद्विरचय्याहं स्वरमेळकलानिधिम् ।
तमस्मै चोपदीकृत्य गम्यासं कृतकृत्यताम् ॥
सोऽहं सङ्गीतसाहित्यलक्ष्मीदक्षिणनायकः ।
इत्थं विचिन्त्य तं राममन्त्री वक्तुं प्रचक्रमे ॥

॥ स्वरमेळकळानिधिः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

यथा व्यक्तस्तथा तन्त्र्यां च्युतपञ्चममध्यमः ।
अथापराभिस्तिसृभिः तन्त्रीभिर्येस्वराः क्रमात् ॥
एतासु षट्सु सारीषु जायन्ते तान् प्रचक्ष्महे ।
पञ्चमेनानुमन्द्रेण युक्ततन्त्र्या द्वितीयया ॥
शुद्धस्याद्धैवतः शुद्धो निषादश्च ततःपरम् ।
कैशिकाख्यनिषादोथ च्युतषड्ज निषादकः ॥
शुद्धषड्जस्ततश्शुद्धऋषभष्षट् स्वराअमी ।
पूर्वक्षिप्तासु सारीषु षट्सु जाता यथाक्रमम् ॥
द्वितीययानयातन्त्र्या जातौ षड्जर्षभावुभौ ।
शुद्धौमन्द्रौ प्रजायेते पुनस्तन्त्र्या तृतीयया ॥
तस्मात् प्रयोगेन ग्राह्यौ जातौ तन्त्र्या द्वितीयया ।
अनुमन्द्रस्वराः प्रोक्ता वक्ष्ये मन्द्रस्वरानथ ॥
तृतीयया मन्द्रषड्ज तन्त्र्यास्युरनुमन्द्रवत् ।
पूर्वासु षट्सु सारीषु क्रमाच्छुद्धर्षभस्तथा ॥
शुद्धगान्धारकस्साधारणगान्धारकस्तथा ।
च्युतमध्यमगान्धारश्शुद्धमध्यमसंज्ञकः ॥
अनन्तरस्वरः प्रोक्तश्च्युतपञ्चममध्यमः ।
तृतीयतन्त्र्याजातोपि प्रयोगेनैव गृह्यते ॥
जायेते तौ पुनस्तन्त्र्या चतुर्थ्याथस्वरौयतः ।
मन्द्रमध्यमतन्त्र्यातु चतुर्थ्यास्युरमीस्वराः ॥
पूर्वासु षट्सुसारीषु च्युतपञ्चममध्यमः ।
शुद्धपञ्चम नामा च ह्युत्तरं शुद्धधैवतः ॥
ततश्शुद्धनिषादाख्य कैशिक्याख्यनिषादकः ।
च्युतषड्जनिषादाख्य एते शुद्धस्वराः कृताः ॥

ध्वनेरल्पविशेषेण केचिल्लक्ष्यैकतत्पराः ॥
एतदेवाभिसन्धाय कथितं शार्ङ्गसूरिणा ।
अल्पप्रयोगस्सर्वत्र काकलीचान्तरस्वरः ॥
लक्षिता शुद्धमेळाख्यवीणालक्ष्यविदां मतम् ।

इति शुद्धमेळः ।

अथोच्यते मध्यमेळवीणाया लक्षणं स्फुटम् ।
अत्रैव शुद्धमेळाख्यवीणायामुपरिस्थिता ॥
आद्यतन्त्र्यनुमन्द्राख्यपञ्चमेनयुतायदा ।
द्वितीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका संयुता यदि ॥
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता तृतीया तन्त्रिका यदि ।
तृतीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका चेत् समन्विता ॥
तथा भवेत् मध्यमेळवीणा पार्श्वे त्रितन्त्रिका ।
उपरिस्थत्रितन्त्रीभिस्समानश्रुतिका यदि ॥

इति मध्यमेळवीणा ।

तदन्याच्युततन्त्रीषु मध्यपञ्चमतन्त्रिका ।
स्यादच्युत महारायमेळवीणा मयोदिता ॥

इति श्रीमदभिनवभरताचार्यवाग्गेयकारतोदरमल्लतिम्मामात्यनन्दन
रामामात्यनिर्मिते स्वरमेळकलानिधौ वीणाप्रकरणं तृतीयम् ॥

एवं प्रपञ्चितं लक्ष्म वीणानां तिसृणामपि ।
अनन्तरं प्रवक्ष्यामि रागमेळान्यथाक्रमम् ॥
देशभाषाप्रसिद्धेन रागनाम्नाविशेषितान् ।
तत्तद्रागप्रधानत्वान्मेळान् वक्ष्येक्रमादिमान् ॥
लक्षणं लक्ष्यते पश्चादुद्देशः क्रियतेऽधुना ।
सर्वेषु रागमेळेषु मुखारी मेळ आदिमः ॥
ततो माळवरागस्य मेळश्श्रीरागमेळकः ।

सारङ्गनाटमेळश्च मेळोहिन्दोळकस्य च ॥
शुद्धरामक्रियामेळो देशाक्षी मेळकोऽपरः ।
मेळः कन्नडगौळस्य शुद्धनाट्याश्च मेळकः ॥
आहरीमेळकश्चैव नामरामक्रियापरः ।
मेळश्शुद्धवराळ्याश्च रीतिगौळस्य मेळकः ॥
वसन्तभैरवीमेळसंज्ञकस्तु प्रकीर्तितः ।
केदारगौळमेळश्च हेजुज्जी मेळकस्ततः ॥
मेळस्सामवराळ्याश्च रेवगुप्तेश्चमेळकः ।
सामन्तनाममेळश्च काम्भोजीमेळकस्ततः ॥
मेळाविंशतिरेवैते तेषां लक्षणमुच्यते ।
शुद्धसप्तस्वरैर्युक्तो मुखारीमेळको भवेत् ॥
अस्मिन् मेळे मुखारीच ग्रामरागाश्च केचन ।
सम्मतश्शुद्ध इत्येष शार्ङ्गदेवविपश्चितः ॥

इति मुखारिमेळः ।

शुद्धास्सरिमपाश्शुद्धधैवतश्च ततःपरम् ।
च्युतमध्यमगान्धारश्च्युतषड्जनिषादकः ॥
एतैस्सप्तस्वरैर्युक्तस्सम्मतोरागवेदिनाम् ।
मेळो माळवगौळस्य रामामात्येन लक्षितः ॥
अस्मिन् मेळे सम्भवन्ति ये रागास्तानथ ब्रुवे ।
रागो माळवगौळाख्यो ललितोभौळकस्तथा ॥
सौराष्ट्री घूर्जरीमेचभौळीच फलमञ्जरी ।
गुण्डक्रिस्सिन्धुरामक्रिच्छायागौळः कुरञ्ज्यापि ॥
रागः कन्नटवङ्गाळः तथा मङ्गळकैशिकः ।
रागो मलहरीत्यादि रागाः केचित् भवन्त्यतः ॥

इति माळवरागमेळः ।

शुद्धषड्जोऽथपञ्चश्रुत्यृषभश्च तथापरः ।
स्यात्साधारणगान्धारश्शुद्धौपञ्चममध्यमौ ॥
पञ्चश्रुतिर्धैवतश्च कैशिक्याख्यनिषादकः ।
एतैस्सप्तस्वरैर्युक्तश्श्रीरागस्य च मेळकः ॥
अस्मिन् मेळे सम्भवन्ति येरागास्तानथ ब्रुवे ।
श्रीरागो भैरवी गौळी धन्यासी शुद्धभैरवी ॥
वेळावळी माळवश्रीः शङ्कराभरणोऽपि च ।
आन्दोळी देवगान्धारी मध्यमादिस्तथापरा ॥
एवमाद्याश्च कतिचिद्रागा मेळात् भवन्त्यतः ।
इति श्रीरागमेळः ।

पञ्चश्रुतृचषभश्शुद्धषड्जमध्मपञ्चमाः ।
पञ्चश्रुतिधैवतश्च च्युतषड्जनिषादकः ॥
च्युतमध्यमगान्धारः एतैस्ससप्तस्वरैर्युतः ।
सारङ्गनाटमेळोयं रामामात्येन लक्षितः ॥
एतन्मेळकसम्भूतान् रागान् वक्ष्यामि कांश्चन ।
सारङ्गनाटसावेरी तथासारङ्गभैरवी ॥
नटनारायणी शुद्धवसन्तः पूर्वगौळकः ।
स्यात् कुन्तळवराळी च भिन्नषड्ज स्तथैव च ॥
नारायणीत्येवमाद्याः केचिद्रागा भवन्त्यतः ।
इति सारङ्गनाटमेळः ।

श्रीरागमेळे यल्लक्ष्म तत् स्याद्धिन्दोळमेळके ।
धैवतश्शुद्ध एवात्र विशेषोऽयं प्रदर्शितः ॥
कांश्चित् तत्रोद्भवान् रागान् वक्ष्ये लक्षणसङ्गतान् ।
हिन्दोळो मार्गहिन्दोळो भूपालादिपिरित्यमी ॥
अन्ये च कतिचिद्रागास्सम्भवन्त्यत्र मेळके ।
इति हिन्दोळमेळकः ।

शुद्धस्सरिपधाश्चैव च्युतमध्यमपञ्चमः ।
च्युतमध्यमगान्धारः च्युतषड्जनिषादकः ॥
शुद्धरामक्रियामेळस्स्यादेभिस्सप्तभिस्स्वरैः ।
अत्रमेळे सम्भवन्ति येरागारतानथ ब्रुवे ॥
शुद्धरामक्रिया पाळिरार्द्रदेशीच दीपकः ।
इत्याद्यास्सम्भवन्त्यत्र मेळे रागाश्च केचन ॥
इति शुद्धरामक्रियामेळः ।

षट्छ्रुत्यृषभकश्शुद्धषड्जमध्यमपञ्चमाः ।
पञ्चश्रुतिर्धैवतश्च च्युतषड्जनिषादकः ॥
च्युतमध्यमगान्धारश्चेत्येतत्स्वरसंयुतः ।
देशाक्षीमेळकः प्रोक्तो रामामात्येन धीमता ॥
देशाक्षिप्रमुखा रागा भवन्त्यत्र क्वचित् क्वचित् ॥
इति देशाक्षिमेळः ।

देशाक्षीरागमेळस्य लक्षणं यदुदाहृतम् ।
मेळे कन्नडगौळस्य तस्मात् भेदोस्ति कश्चन ॥
कैशिक्याख्य निषादोऽत्र प्रयोज्यो लक्ष्यवेदिभिः ।
अस्मिंस्तु मेळे सञ्जातान् रागान् कति च न ब्रुवे ॥
एकः कन्नडगौळाख्यस्तथा घण्टारवोऽपि च ।
शुद्धवङ्गाळनामा च छायानाटस्ततःपरः ॥
तथातु रुप्कतोडी च नागध्वनिरतः परः ।
देवक्रियेत्येवमाद्या रागाः केचित् भवन्त्यतः ॥
इति कन्नडगौळमेळः ।

शुद्धस्वरास्तुसमपाष्षट्छ्रुतृचषभधैवतौ ।
च्युतमध्यमगान्धारश्च्युतषड्जनिषादकः ॥
स्विररंमाभस्सयुक्तश्शुद्धैनाट्याश्च मेळकः ।
शुद्धनाटीप्रभृतयो रागा अत्र भवन्ति च ॥
इति शुद्धनाटीमेळः ।

शुद्धास्समपधाश्चैव पञ्चश्रुत्यृषभस्तथा ।
साधारणोऽपि गान्धारश्च्युतषड्जनिषादकः ॥
स्वरैरमीभिस्संयुक्त आहरीमेळको भवेत् ।
आहरीप्रमुखा रागा भवेयुरिहमेळके ॥
इत्याहरीमेळः ।
शुद्धास्समपधारिश्च च्युतषड्जनिषादकः ।
साधारणोऽपि गान्धारस्स्वरैरेभिस्समन्वितः ॥
नादरामक्रियामेळस्तस्मिन् रागाश्च केचन ।
नादरामक्रियामुख्यास्सम्भवन्ति कचित् कचित् ॥
इति नादनामक्रियामेळः ।
शुद्धगान्धार इत्येतैरन्वितोयस्स्वरैर्भवेत् ।
मेळश्शुद्धवराळ्याश्च तत्र शुद्धवराळके ॥
अप्येव सम्भविष्यन्ति रागा देशविभेदतः ।
इति शुद्धवराळिमेळः ।
शुद्धास्सरिगमापञ्च पञ्चश्रुतिकधैवतः ।
कैशिक्याख्यनिषाद श्चेत्येतैर्युक्तः स्वैरस्तुयः ॥
सरीतिगौळमेळस्स्याद्रीतिगौळादयोऽत्र च ।
रागाः केचित् भवन्तीति सम्मतं गानवेदिनाम् ।
इति रीतिगौळमेळः ।
च्युतमध्यमगान्धारः कैशिक्याख्यनिषादकः ।
शुद्धास्सरिमपाधश्च स्वरैरेभिस्समन्वितः ॥
वसन्तभैरवीमेळः तस्मिन् रागाश्च केचन ।
वसन्तभैरवीसोमरागप्रभृतयो मताः ॥
इति वसन्तभैरवीमेळः ।
शुद्धाश्च समपाः पञ्चश्रुतीचर्षभधैवतौ ।
च्युतमध्यमगान्धारश्च्युतषड्जनिषादकः ॥

केदारगौळमेळः स्यात् स्वरैरेभिस्समन्वितः ।
तस्मिन् केदारगौळश्च स्यान्नारायणगौळकः ॥
एवमाद्यास्सम्भवन्ति मेळे रागाः कचित् कचित् ।
इति केदारगौळमेळः ।
मेळाः पञ्चश्रुतिप्रोक्ता काकल्यन्तरवर्जिताः ।
काकल्यन्तरसंयुक्तान् पञ्चमेळान् प्रचक्ष्महे ॥
शुद्धौ च षड्जऋषभौ शुद्धाश्च मपधास्तथा ।
गान्धारोऽन्तरसंज्ञश्च काकल्याख्यनिषादकः ॥
एतावत्स्वरसंयुक्तो हिजूजीमेळको भवेत् ।
इत्येष शार्ङ्गदेवस्य सम्मतो मार्गवेदिनः ॥
इति सामवराळमेळः ।
शुद्धास्सरिपमाश्शुद्धनी गान्धारकोऽन्तरः ।
एतैस्ससस्वरैरेवगुप्तिमेळ उदाहृतः ॥
तस्मिन् रागे रेवगुप्तिश्शुद्धरागाश्च केचन ।
रत्नाकरे च मेळानां शार्ङ्गदेवेन लक्षिताः ॥
इति रेवगुप्तिमेळः ।
रिधौषट्श्रुतिकौचैव काकल्यन्तरकौनिगौ ।
शुद्धषड्जमपा एतैस्सम्मितो हि स्वरैर्यदा ॥
तदा सामन्तमेळस्स्यात्तत्र रागास्तदादयः ।
इति सामन्तमेळः ।
गनीचान्तरकाकल्यौ रिधौ पञ्चश्रुती तथा ।
तेषां शुद्धास्तु समपाह्येतैः काम्भोजिमेळकः ॥
काम्भोजिप्रमुखा रागा मेळेस्मिन् सम्भवन्ति हि ।
इति काम्भोजिमेळः ।
लक्षिता विंशतिर्मेळाः गात्रेस्युर्नियता अमी ।
पक्षद्वयन्तु वीणायां वक्ष्यते लक्ष्यसम्मितम् ॥

*

ग्राहत्वन्तरकाकल्यौ स्वररूपे पृथक् पृथक् ।
पक्षोयं प्रथमस्तत्र मेळास्स्युर्विंशतिर्ध्रुवम् ॥
अन्तरस्सच काकल्या ग्राह्याः प्रतिनिधिः क्रमात् ।
च्युतमध्यमगान्धारश्च्युतपड्ज निपादकः ॥
अयं द्वितीयः पक्षोऽत्रमेळाः पञ्चदशस्स्मृताः ।
शेषाः पञ्चदश स्वेषु पञ्चलीनास्तदुच्यते ॥
वसन्तभैरवीमेळे लीनोहीजुज्जिमेळकः ।
अथसामवराळ्याश्च मेळोयं प्रागुदीरितः ॥
अत्र प्रातिनिधेः पक्षे मुखारीमेळपूर्वकः ।
केदारगौळमेळान्ता मेळाः पञ्चदशस्मृताः ॥

इति श्रीमदाभिनवभरताचार्यवाग्गेयकारतोदरमल्लतिम्मामात्य
निर्मितस्वरमेळकळानिधौ मेळप्रकरणं चतुर्थम् ॥

एतेषु नाम ते रागा उत्तमा मध्यमा अपि ।
अधमाश्चापि सकलाः कथ्यन्ते ते विवेकतः ॥
मुखारी शुद्धनाटी च तथा माळवरागकः ।
ततश्शुद्धवराळीच गुज्जरी ललितस्तदा ॥
शुद्धरामक्रियाशुद्धवसन्तो भैरवी तथा ।
हिन्दोळरागश्श्रीरागः रागः कन्नडगौळकः ॥
सामन्तरागो देशाक्षी धन्यासी भौळिकेति च ।
आहरीचापि मल्हारी माळवश्रीस्ततः परम् ॥
सारङ्गनाटिरित्येतास्स्यू रागाश्चोत्तमोत्तमाः ।
असङ्कीर्णतमालोके रागाविंशतिरेव च ॥
गीतप्रबन्धकालापठायमोग्या भवन्ति हि ।

इत्युत्तमरागाः ।

केदारगौळः काम्भोजी वङ्गाळः कन्नटाह्वयः ।
मेकाहारिर्मध्यमादिर्नारणी रीतिगौळकः ॥

नादरामक्रियापाडिर्भूपाळीरेवगुप्तिकः ।
गुण्डक्रियाहिजूजीच वसन्तादिश्च भैरवी ॥
रागस्सामवराळिश्चेत्येते पञ्चदशैव च ।
रागप्रबन्ध (घण्टा) हामध्यमाशाल्यकस्तथा ॥

इति मध्यमरागः ।

सौराष्ट्रोमेच बोळी च छायागौळकुरञ्जिकौ ।
सिन्धुरामक्रियागौडी पाडीमङ्गळकैशिकः ॥
पूर्वगौळिस्सोमराग आन्दोळी मन्त्रमञ्जरी ।
शङ्कराभरणं देवगान्धारी दीपकस्तथा ॥
नटनारायणीशुद्धभैरवीभिन्नपड्जकः ।
स्यात् कुन्तळवराळी च रागस्सारङ्गभैरवी ॥
शुद्धवङ्गाळको नागध्वनिर्घण्टारवस्तथा ।
मार्गहिन्दोळकश्छायानाटिरेवक्रियापि च ॥
नारायणीगौळरागौ ततस्तोडीवराळकौ ।
तुरुष्कतोडीरागश्च रागस्सावेरिका तथा ॥
आर्द्रदेशीत्यादयश्च रागास्युरधमाः क्रमात् ॥
सर्वेष्वेतत् पुरोक्तेषु मध्यमेषूत्तमेषु च ।
अन्तर्भूतश्च सङ्कीर्णा पामरभ्रामकाश्च ते ।
ठायातानप्रबन्धानामयोग्याबहुळाश्च ते ॥
तस्मान्नतेपरिग्राह्यारागसङ्गीतकोविदैः ।

इत्यधमरागाः ।

देशिरागश्च सकला पड्जग्रामसमुद्भवाः ।
ग्राहांशन्यासमन्त्रादिपाडवौडवपूर्णकाः ॥
देशित्वात्सर्वरागेषु भवन्ति न भवन्ति च ।
तथापि लक्ष्यमाश्रित्य लक्ष्यज्ञाननुसृत्य च ॥
विंशत्युत्तमरागाणामसङ्कीर्णस्वरूपिणाम् ।

मध्यमानां तथा पञ्चदशानाञ्च ततः परम् ॥
अधमानां च केषां च लक्षणं लक्ष्यतेऽधुना।
संपूर्णस्वरसंयुक्तषड्जन्यासग्रहांशकः॥
योगेयः पश्चिमेयामे नाटिरागस्स उच्यते।
इति नाटिरागः।
षड्जांशासग्रहाषड्जन्यासतां सङ्गता तु या। ....
सर्वयामेषु या गेया सावराळीतिकीर्तिता॥
इति वराळरागः।
सारङ्गनाटी संपूर्णा सन्यासासग्रहापिच।
षड्जांशन्याससंपूर्णो गेयोमाध्यन्दिनात्परम्॥
इति शुद्धरामाक्रियारागः।
सग्रहासांशिकां षड्जन्यासांसंपूर्णतांगता।
मुखारी सर्वसमये गातुं योग्याप्रकीर्तिता॥
इति मुखारीरागः।
संपूर्णा भैरवीरागस्सन्यासस्सांशकोमतः।
षड्जग्रहस्तथागेयो यामे यः पश्चिमे च सः॥
इति भैववीरागः।
सन्यास आहरीरागः सांशषड्जग्रहोपिच।
संपूर्णश्चरमेयामे गातव्योऽसौविचक्षणैः॥
इत्याहरीरागः।
सामन्तरागष्षड्जांशः षड्जन्यासश्च सग्रहः।
दिनस्यचरमेयामे गेयस्संपूर्णतायुतः :
इति सामन्तरागः।
निन्यासांशग्रहोपेतः रागः कन्नडगौळकः।
संपूर्णोपि कदाचित्स्यात् आरोहे त्यक्तमध्यमः॥
गेयोह्यः पश्चिमेयामे (उत्कळाना)मतिप्रियः।
इति कन्नडगौळः।

सन्यासस्सग्रहः पूर्णोदेशाक्षीराग उच्यते।
आरोहेमनिवर्जोसौ पूर्वयामे च गीयते॥
इति देशाक्षी।
इत्युत्तमसंपूर्णदशमध्यमं सग्रहन्यासा।
बौळिकस्स्यात् षाडवी सा चगातव्या दिनस्यादिभागतः॥
इति बौळरागः।
रागश्शुद्धवसन्ताख्य सन्यासस्सग्रहोपिच।
गीयते सर्वयामेषु सर्वदा मङ्गळप्रदा॥ ....
इति माळमश्रीः।
पवर्जिता रिग्रहांशन्यासाषाडविका(नवत्)।
कदाचिदवरोहे सा युता सा घूर्जरी भवेत्॥
दिनस्य प्रथमे यामे गेया सा गानकोविदैः।
इति घूर्जरी।
सग्रहासन्यासंयुक्ता ललिता पञ्चमोत्थिता।
षाडवी प्रथमे यामे गेया सा शोभनप्रदा॥
इति ललिता।
इत्युत्तमषाडवाः पञ्च।
हिन्दोळकोरिधत्यक्त औडवस्सग्रहांशकः।
सन्यासश्शुभदोगेयः सरागस्सार्वकालिकः॥
इति हिन्दोळः।
धैवतांशग्रहन्यासो रागो माल्हरिसंज्ञकः।
औडवो गनिवर्जोसौ प्रभाते गीयते बुधैः॥
इति मल्हरी।
रागो धन्याससंज्ञोयो बहुशो रिधवर्जितः।
गेयः प्रातरसौ तज्ज्ञैः सर्वासांशग्रहौडवः॥
इति धन्यासी।

रागो माळवगौळश्च निन्यासोंशग्रहो मतः ।
औडवो रिपवर्जश्च कदाचिद्रिपसंयुतः ॥
गेयस्सायाह्नसमयो रागानामुत्तमोत्तमः ।
इति माळवगौळः ।
श्रीरागस्सग्रहस्सांशस्सन्यासोगधवर्जितः ।
औडवोपि भवेद्रागः कदाचित गधसंयुतः ॥
सायाह्ने गीयतामेषस्सर्वसंपत्प्रदायकः ।
इति श्रीरागः ।

इत्युक्तमौडवाः पञ्च ।
केदारगौडस्संपूर्णो निन्यासो रिग्रहोपिच ।
निषादांशश्चतुर्थेह्नि प्रहरे गीयते बुधैः ॥
इति केदारगौळः ।
नादरामक्रियारागो षड्जन्यासस्तुसग्रहः ।
षड्जांशस्तु संपूर्णो गेयो यामे तुरीयके ॥
इति नामक्रिया ।
सन्यासा सग्रहा सांशस्संपूर्णापि क्वचिद्भवेत् ।
आरोहे मनिवर्जासौ काम्भोजी सायमीरिता ॥
इति काम्भोजी ।
षड्जांशा सग्रहापड्जन्यासा सामवराळिका ।
संपूर्णा सर्वदा गेया सामवेदसमुद्भवा ॥
इति सामवराळी ।
रीतिगौळोनिषादांशोनिन्यासग्रह एव च ।
संपूर्णोगीयते सायं मुखारीमेळमाश्रितः ॥
इति रीतिगौळरागः ।
हिजूजिरागसंपूर्णो मन्यासोमग्रहांशकः ।

गेयोह्नि पश्चिमे यामे काकल्यन्तरभूषितः ॥
इति हिजूजिरागः ।
गांशो नारायणीरागो गांधारन्यासकग्रहः ।
संपूर्णा प्रातरुद्गेयावरोहेरिच्युताक्वचित् ॥
इति नारायणी ।
पूर्णो वेलावलीरागो धन्यासस्तु धचग्रहः ।
क्वाचिद्रिसाभ्यांन्यूनः स्यादवरोह सः प्रभातजः ॥
इति वेळावळी ।
इति मध्यमरागेषु संपूर्णोऽष्टौ ।
रागः कन्नडबंगाळो गांधारग्रहगगांशकः ।
गन्यासऋषभन्यूनः प्रातर्गेयस्सषाढवः ॥
इति कन्नडबंगाळः ।
वाळिरागस्तु संन्यास सांशषड्जग्रहस्स्मृतः ।
तुरीययामे गेयोसौ नह्री नष्पाडवोमतः ॥
इति पाळीरागः ।
वसन्तभैरवीरागस्संन्यासः पञ्चमोज्झितः ।
संग्रहष्षड्जकन्यासः प्रातर्गेयस्सषाढवः ॥
इति वसन्तभैरवी ।
सांशो गुंडक्रियारागस्सग्रहन्यासषाढवः ।
धवर्जितः पूर्वयामेगेयो धैवतयुक्क्वचित् ॥
इति गुंडक्रिया ।
इति मध्यमरागेषु षाढवाश्चत्वारः ।
मध्यमादिर्मग्रहांशो मन्याशोरिधवर्जितः ।
औडवा पश्चिमेयामे दीनस्य परिगीयते ॥
इति मध्यमादिरागः ।
भूपाळिरागस्सन्यासस्सांशस्सग्रह एव च ।

मनिलोपादौंडवस्स्यात् प्रातःकाले च गीयते ॥
इति भूपाळी ।
रिग्रहोरेवगुप्तिस्स्याद्रिन्यासोमनिवर्जितः ।
औडवश्चरमेयामे दिवसस्य न गीयते ॥
इति रेवगुप्तिः ।
मध्यमरागेषु औडवरागात्रयः ॥
इति मध्यमरागाः ।
अथाधामनां रागाणां केषांचिल्लक्ष्म कथ्यते ।
सावेरिरागो धन्यासो धांशोधग्रह एव च ॥
औडवस्सपलोपेने प्रगेगेयो विचक्षणैः ॥
इति सावेरिरागः ।
घंटारवो धैवतांशो धग्रहन्यास एव च ।
गलोपात्षाडवः प्रोक्तस्सर्वकाले प्रगीयते ॥
इति घंटारवः ।
रागोनागध्वनिः पूर्णस्सषड्जस्सग्रोपि च ।
षड्जन्यासो गीयतेसौ सर्वदा गीतकोविदैः ॥
इति नागध्वनीः ।
सन्यासस्सग्रहस्सांश रागस्संपूर्ण एव च ।
सोमरागस्सदागेयो मंद्रमध्यमभूषितः ॥
इति सोमरागः ।
पञ्चमांशग्रहन्यास आंदोळीराग ईरितः ।
निगपांशष्पाडवोयं मध्यमादिसमुज्वलः ॥
इत्यांदोळी ।
शंकराभरणोरागस्संपूर्णस्सांशकस्स्मृतः ।
षड्जन्यासग्रहस्सोयं सायन्तश्चायमाश्रितः ॥
इति शंकराभरणः ।
(क्रमशः)

॥ स्वरमेळकळानिधिः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम् ।)

भिन्नषड्जाख्य रागोयं सग्रहः परिकीर्तितः ।
षड्जन्यासष्षाडवोयं मलोपात् गीयते सदा ॥
एवं प्रकारेणोन्नेया रागाश्शेषा विचक्षणैः ।
अतिसंकीर्णभावेन नास्माभिर्लक्षिताः क्वचित् ॥
इत्यधमरागाः ॥
गानोपयोगिनां त्वेतत् प्रबन्धानांतु लक्षणम् ।
रत्नाकरे शार्ङ्गदेव सूरिणा कथितम् स्फुटम् ॥
गान्धर्वमखिलञ्चापि तत्रैव स्फुटमीरितम् ।
तत एवावगन्तव्यः तस्मान्नकथितं मया ।
शाकेनात्र धराधराब्धिधरणीगण्येयसाधारणे
वर्षे श्रावणमासि निर्मलतरे पक्षे दशम्यां तिथौ ।
रामामात्यविनिर्मितस्स्वरततेस्सङ्गीतरत्नाकरात्
सोयं मेळकळानिधिर्मतिमता माकल्पमाकल्पताम् ॥
॥ इति श्रीमदभिनवभरताचार्यवाग्गेयकारतोदरमल्लतिम्मामात्य-
नन्दन रामामात्यनिर्मिते स्वरमेळकलानिधौ रागप्रकरणम्
पञ्चमं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ प्रसन्नवेङ्कटेश्वरस्तुतिः ॥

अथालमेलुमङ्गाख्यत्रिलोकजननीयुतम् ।
प्रसन्नवेङ्कटेशानं श्रीशिरोऽद्रिनिवासिनम् ॥
स्तवीमिपञ्चविंशत्या श्लोकैर्भक्तिसमान्वितः ।
भगवच्चरणालम्बां परमानन्दपल्लवाम् ॥
चित्तालवालसंरूढां रुचिरांभक्तवल्लरीम् ।
संवर्धयितुकामोऽहं स्तोत्रवारिभिरन्वहम् ॥

श्रीराघवाङ्घ्रि सरसीरुहयुग्ममारा-
न्नत्वाब्रुवे वरदवेङ्कटनाथमीशम् ।
यस्यप्रसादवशगो भवतीहवेगा-
न्मुक्तोऽपिशुम्भनकलामतुलामवाप्तः ॥

कश्चिन्नाम्नाशिरोऽद्रिर्विविधफलभरानम्रभूमीरुहाढ्य-
स्सिद्धद्वंद्वैर्मुनीन्द्रैरपि महिततमैस्सेव्यमानस्समन्तात् ।
इन्धे सर्वर्तुपुष्पोद्गमलसितलताभास्वरश्शैलराज-
स्तत्रत्योवेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १ ॥

सौमित्रित्यक्तमोहं रचयितुमचिराद्युद्धरङ्गे शयानं
वायोःपुत्रेण पूर्वं नभसिविचरता नीयमानाज्जवेन ।
संजीवन्याख्यगोत्रान्निपतितमवनौ खण्डमाचक्षतेयं
तत्रत्योवेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ २ ॥

श्रीमान् श्रीवेङ्कटाद्रौ कृतवसतिरथागत्य सर्वत्रगच्छन्
यस्याद्रेस्सौकुमार्यं निरुपममनघं वीक्षमाणः कदाचित् ।
अन्तस्सन्तोषभारादिहभुवि बिभरामास शेषाद्रिनाथ-
स्तत्रत्योवेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा शेषाचलेशस्तदतिरुचिरतां सात्विकान् जन्तुवर्गा-
स्तत्रत्यान् श्लाघमानाश्चिरमथकुतुकादेव यस्मिन् विशाले ।
शैलेवस्तुम्मनीषामकुरुतभगवान् लोकमात्रासमेत-
स्तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ४ ॥

यस्य क्षीराब्धिशायी विभवमसदृशं वीक्षमाणस्समन्ता-
दद्रीणां शीर्षभूतोलसति निजरुचापर्वतस्सर्वतोऽयम् ।
तस्मान्नाम्ना शिरोद्रिर्भवतु सगिरिरित्यन्वगृह्णान्मुरारि-
स्तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ५ ॥

लक्ष्मीनाथस्सनाथः कलशजलनिधेः कन्ययामन्ययाऽयं
यस्मिन्नद्रौवतीर्णो विहराति वितरन् वाञ्छितं सेवकेभ्यः ।
संरक्षन् भक्तवर्गानखिल सुमनसामग्रगण्यश्शरण्य-
स्तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ६ ॥

आविर्भूतश्च यस्मिन् वृषशिखरिपतिं मानुषाणामवेद्यं
कुण्डोध्नीधेनुरेनं प्रतिदिवसमपि प्राप्यकाचित्वधस्तात् ।
कृष्णाङ्गीपूर्णभक्त्यासह विमलतरैरभ्यषिञ्चत्पयोभिः
तत्रत्यो वेङ्कटेशोविहरतु हृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ७ ॥

गच्छन्तिं यस्यश्रृङ्गे प्रतिदिनमपिगां गोपातिस्तां कदाचित्
संवीक्ष्यैषा किमर्थं गिरिशिखरतलम् मामिकायाति धेनुः ।
इत्येवं चिन्तयन् सस्वयमुपरिगतो दृष्टवांस्तत्रवृत्तिं
तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ८ ॥

ज्ञात्वा तत्रावतीर्णं वरदवृषपतिं सोऽपिगोपोमहात्मा
पश्यन् ध्यायन् नमस्यन्नुतिमपि रचयन्मोदसिन्धौ निमज्जन् ।
आत्मानं नैवजानन् शरणमशरणस्तंययौ यस्यश्रृङ्गे
तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ९ ॥

तस्मादागत्य गोपोनिजवसतिमथाहूय सर्वान् स्वकीयान्
व्याहार्षीदेवमस्मानवितु सदा वेङ्कटेशो रमेशः ।
आविर्भूतस्समिन्धे सदयमितिजवाद्वीक्ष्य यस्याग्रसंस्थं
तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १० ॥
सर्वे भक्ताग्रगण्यास्तदनुवृषगिरेर्वल्लभं पद्मनाभम्
भृङ्गेयस्यावतीर्णं धरणिमघपते ज्ञापयाञ्चकुरेते ।
शृण्वन् विज्ञप्तिमेषां क्षितिपतिरचिरादागमत्तं दिदृक्षुः
तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ११ ॥
वीक्षं वीक्षं तदानीमखिलभुवनमप्यात्मकुक्षौ वहन्तम्
यस्याग्रेद्योतमानं धरणिपतिरपि प्लावितोहर्षवर्षैः ।
साष्टाङ्गं वेङ्कटेशं वरदविरुदधिं प्राणमद्भक्तितस्तम्
तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १२ ॥
कल्याणं लिप्सुरुर्वीपतिरपिच तदारभ्य निर्मायतत्र
ग्रामं तद्वासिविप्रैः शुचिभिरनुदिनं कारयामास पूजाम् ।
आविर्भूतस्य यस्मिन्नवनितलजुषां भाग्यमूर्तेस्समूर्ते-
स्तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १३ ॥
यस्याधस्तान्निवासी वरदवृषपतेः धर्मकर्तेतिनाम्ना
भूमीन्द्रेणैवपूर्वं विमलतरहृदा दत्तकेदारभागान् ।
सम्प्राप्याद्यापि पूजादिकमनुदिनं कारयन् कश्चिदास्ते
तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १४ ॥
यत्रासीनं महान्तं त्रिभुवनजननीसंयुतं लोकनाथं
श्रीमन्तं वेङ्कटाद्रेरमणमविरतं सेवितुं सज्जनानाम् ।
बृन्दं सानन्दमायात्यहमहमिकया क्षिप्रभद्रानुवाप्त्यै
तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १५ ॥
इत्थं शिरोद्रिविलसद्वेङ्कटेशानमस्तवम् ।
श्लोकैश्च पक्षसंख्याकैः चरिताख्यान पूर्वकम् ॥

कृतार्थयितुमात्मानं स्तवीमीतः परं विभुम् ।
पञ्चचामरवृत्तेन दशकेनतमीश्वरम् ॥
विधूतसर्वकिल्बिषं वितीर्णभक्तवाञ्छितं
विपन्नलोकरक्षकं विनम्रशोकहारकम् ।
मुदानतामरेश्वरं सदातनं पुरातनं
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ १ ॥
सदामनस्सरोजकोशमध्यवासनासना
हतान्धकारदिव्यनेत्र मातनुष्व मां विभो ।
भवत्पदाब्जलग्नधी र्भवन्तमन्तरन्वहं
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ २ ॥
अनेककोटिसूर्यभास्वरं निरीश्वरं विभुं
पदानमद्दिगीश्वरं स्वपार्श्ववेष्टितामरम् ।
मुराभिधेयदुष्टदैत्यकण्टकं महाशयं
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ३ ॥
नयामि कालमन्वहं मुदैवदुष्टचिन्तया
त्वदीयभक्तिमन्तरा कथंनु मे गतिर्भवेत् ।
अतोभवन्तमेव सर्वसाक्षिणं हृदन्तरे
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ४ ॥
भवाम्बुधौ निमग्नमाशुतारयन्नरं विभो
विराजसेसकृन्नतं भवत्पदाम्बुजद्वये ।
सदानतं विधेहिमां नतीर्णसंसृतिं कुतो
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ५ ॥
पयोब्धिजामुखारविन्दभास्करं निरामयं
मुनीन्द्रचित्तकेकिबृन्द नीरदं निरञ्जनम् ।
पदब्जासेविदैन्यतूलभं जनप्रभञ्जनं
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ६ ॥

स्वपादपद्मजातगाङ्गवारिपावितखिल-
प्रपञ्चवासिजन्तुवर्गमम्बुजाक्षमद्वयम् ।
समाधिदृष्टिदृश्यमानवैभवं चिरन्तनं
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ७ ॥
चतुर्मुखास्य निर्गताखिलागमान्तवेदित-
स्वरूपमादिपूरुषं निरस्तदोषसंहतिम् ।
दिवाकरान्ववायदुग्धसिन्धुशीतदीधितिं
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ८ ॥
कनत्सुवर्णकुण्डलद्वयीलसत्सुकर्णकं
सुगन्धिपुष्पभासमानहारशोभिवक्षसम् ।
अनन्तरत्नशोभमाननूपुराञ्चिताङ्घ्रिकं
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ९ ॥
फणीन्द्रभोगशायिनं शकुन्तराजवाहनं
रमाविलासजीविनं स्वभक्तचित्तगामिनम् ।
सदार्तिभीतिनाशनं गजेन्द्रमुक्तिदायिनं
शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ १० ॥
इमां प्रसन्नवेङ्कटाद्रिनायकस्तुतिं जनाः
दिनेदिने वदन्तिये समग्रभक्तितः क्षितौ ।
तदीयमानसाम्बुजं विधूयनश्वरं फलं
रमापतेः पदद्वये रमेत सादरं चिरम् ॥
स्तोत्रं व्यधायि भुवि साम्बशिवाभिधेन
निष्पक्षपातमनसां हृदयंगमं यत् ।
श्रीवेङ्कटाद्रिरमणाङ्घ्रि सरोजयुग्मे
भक्त्या तदर्पितमिदं मुदमातनोतु ॥

॥ सूक्तम् ४ मधुच्छन्दस आर्षं ऐन्द्रम् ॥

दिने दिने रक्षणार्थं कर्तारं शुभकर्मणाम् ।
ह्वयाम इन्द्रं गोपाला दोहनीयां हि गामिव ॥१॥
एहि नः सवनेष्वेषु पिब सोमञ्च सोमपाः ।
धनिनस्ते प्रसादो हि गवादिधनलब्धये ॥२॥
अथ विश्रामविद्याश्च विहितोपस्थितीस्त्वयि ।
आगच्छ देव नो याच्ञां न प्रत्याख्यातुमर्हसि ॥३॥
उपेक्षहिंसकं विप्रमिन्द्रं पृच्छ विपश्चितम् ।
यजमान सखिभ्यस्ते यो ददात्यवरं वसु ॥४॥
इन्द्रस्यैव हि शुश्रूषामस्मत्पक्ष्याश्चरन्ति ये ।
ते ब्रुवन्तु परे दूरमितो निर्यान्तु निन्दकाः ॥५॥
उच्यासुररयोऽप्यस्मान्धन्यान्किमुत बान्धवाः ।
ततस्त्वयि प्रसन्ने हि स्यामैव सुखिनो वयम् ॥६॥
यज्ञश्रियमिमं सोममर्पयस्वाशुमाशवे ।
इन्द्राय मादकं नृणां पतन्तं देवतर्पकम् ॥७॥
हतवानसि वृत्रांस्त्वमस्य पीत्वा शतक्रतो ।
अथ युद्धेषु युध्यन्तं भक्तं रक्षितवानसि ॥८॥
तं त्वां शतक्रतो देव युद्धेषु बलशालिनम् ।
पोषयामो हविर्दानैर्धनानामिन्द्रलब्धये ॥९॥
योऽयं महान्पूरयित्वा कर्मणां धनरक्षकः ।
सखा च सुन्वतां देवस्तस्मा इन्द्राय गायत ॥१०॥

---

*

॥ सूक्तम् ५ ऋष्यादि पूर्ववत् ॥

आगच्छतागच्छत भोस्सखायस्तोमवाहसः ।
अत्रोपविशत क्षिप्रं अथेन्द्रमभिगायत ॥१॥
पुरूणां वरणीयानामर्थानामिन्द्रमीश्वरम् ।
अभिगायत संभूय सुते सोमेऽरिसूदनम् ॥२॥
स एव नश्शुभायास्तु स एव वसुने तथा ।
स एव च धिये बहौ सोऽयमेत्वखिलैस्सह ॥३॥
संयुगेष्वभिगच्छन्तौ न प्रतीच्छन्ति शत्रवः ।
हरी यस्य रथे युक्तौ तस्मा इन्द्राय गायत ॥४॥
इह सोमा अभिषुताः शुचयो दधिसंस्कृताः ।
सोमपायिन इन्द्रस्य कबलाय व्रजन्त्यमी ॥५॥
इन्द्रज्यैष्ठ्याय देवेषु सोमानां पीतयेऽपि च ।
सद्यो विजृम्भितोत्साहस्समभूश्शोभनक्रतो ॥६॥
त्वामाविशन्तु गीर्वाणसोमा इन्द्राशुताजुषः ।
किञ्च प्रचेतसस्सन्तु तवेमे सुखहेतवः ॥७॥
बह्वृचोक्थास्सामगानांस्तोमाश्च त्वामवीवृधन् ।
अतोस्मत्स्तुतयोऽपि त्वां वर्धयन्तु शतक्रतो ॥८॥
यस्मिन्प्रतिष्ठितं सर्वं पौंस्नं सत्वं सहस्रिणि ।
तदेतदन्नं स्वीकुर्याद्वासनोऽक्षयरक्षणः ॥९॥
मा स्म द्रुह्यन्नस्मदीया मूर्तामर्त्या अरातयः ।
ईशान ! विपदोऽस्माकमिन्द्र ! गीर्वाण दूरय ॥१०॥

॥ सूक्तम् ६ ऋष्यादि पूर्ववत् ॥

अर्काग्निवायुरूपेणापीन्द्रमेवोपयुज्यते ।
जनास्तथास्यैव कला रोचन्ते दिवि तारकाः ॥१॥
कमनीयौ क्रतौ तस्य युज्येते रथपार्श्वयोः ।
शोणवर्णौ हरी धृष्णू पुरुषोत्तमवाहिनौ ॥२॥
अचेतनाय चैतन्यं रूपं रूपोज्झिताय च ।
प्रातः प्रयच्छन् जगते सायं मर्त्योऽप्यजायथाः ॥३॥
अनन्तरं च ग्रीष्मर्तोर्दधानानामयाज्ञियम् ।
मरुतो दधते गर्भमन्नानां बीजमादिमम् ॥४॥
विभ्राणोऽथ मरुत्संज्ञां यज्ञियां प्रावृडागमे ।
अभ्रेषु गर्भतां यासि लब्धहव्यानुरोधतः ॥५॥
दुर्गाण्यपि प्रभञ्जद्भिर्मरुद्भिस्सहितो भवान् ।
इन्द्रान्वविन्दत् पणिभिर्गा गुहास्वपि गोपिताः ॥६॥

---

१. अनया ऋचा इन्द्रः सूर्यात्मना वर्ण्यते । सायमस्तमयसूर्यस्य मरणत्वेनोपचर्यते ॥

२. अत्र मरुदात्मना ॥

३. व्याख्या—इन्द्रपारम्य:-परेऽस्मिन्सूक्ते प्रथमया ऋचा इन्द्रस्यैव सूर्याग्निमरुदात्मकत्वं प्रतिज्ञाय उत्तराभिः क्रमात् तदेव प्रतिपादयन् तृतीयया सूर्यात्मकतामुपवर्ण्य चतुर्थ्याऽनया मरुद्रूपतां समर्थयति । बिभ्राण इति – यस्त्वं ग्रीष्मे सूर्यात्मना अभिव्यज्यसे स एव प्रावृष्यागतायां मरुत इति यज्ञप्रसिद्धं नाम बिभ्राणस्सन् वृष्टिसम्पादनाय पर्जन्यस्य गर्भं प्राप्नोषि । तच्च पर्जन्यगर्भगमनं लब्धहव्यानुरोधेनैव । यदि जना यज्ञेषु बहुतरं हविस्तुभ्यं व्यतरन् तर्हि त्वं प्रभूतां वृष्टिं करोषि । विरलमेव हविर्लब्धं चेत् विरलामेव वृष्टिं ददासीति भावः । किञ्च विचित्रं ते चरित्रमिति विस्मयोऽपि व्यज्यते । तथा हि पूर्वस्यामृचि प्रतिपादितं त्वं सूर्यात्मना सायं सायं परेत्य प्रातः प्रातरुत्तिष्ठसीति । इदानीमुच्यते स एव त्वं ग्रीष्मे गते पर्जन्यस्य गर्भत्वं गच्छसीति । कथमेक एव पुरुषः एको क्षणे गर्भं गच्छति जायते परेति चेति विस्मयः । सायणाचार्यैस्त्वन्यथा मन्यते ॥

४. व्याख्या—अस्ति किञ्चिदुपाख्यानम् पणिभिरसुरैर्देवलोकात् गावोपहृता अन्धकारे प्रक्षिप्ताः ताश्चेन्द्रो मरुद्भिस्सहाजयदिति तदेतदत्रानुसन्धेयम् ॥

इन्द्रं यथैव नेतारं तथैव मरुतां गणम् ।
विश्रुतं वसुसम्पन्नमस्तुवन् देव वन्दितः ॥७॥
इन्द्रेण सङ्गच्छमानं पश्येम हि मरुद्गणम् ।
अभीरिन्द्रो नित्यहृष्ट उभयौ तुल्यवर्चसौ ॥८॥
अनवद्यैः सेवनीयैर्द्युचरैर्मरुतां गणैः ।
परीतमिन्द्रं सुभृशं मघोनः पूजयत्ययम् ॥९॥
दिवो वाप्यन्तरिक्षाद्वा सर्वव्यापिन्मरुद्गण ।
तदागच्छत्वगीयन्ते स्तोत्राण्यत्र मखे तव ॥१०॥
इतो वा पार्थिवाल्लोकात्ततो यद्वा द्युलोकतः ।
महतो वाथान्तरिक्षादिन्द्रं याचामहे वसु ॥११॥

॥ सूक्तम् ७ ऋष्यादि पूर्ववत् ॥

उद्गातारो बृहत्साम्ना ऋक्सूक्तैर्बह्वृचास्तथा ।
अध्वर्यवो यजुर्मन्त्रैरिन्द्रमेव स्तुवन्ति हि ॥१॥
सह योजयिता हर्योरिन्द्र एव तथा हितौ ।
युञ्जाते तस्य वाङ्मात्रादिन्द्रो वज्री हिरण्मयः ॥२॥
निरन्तरायं लोकानामालोकाय दिवस्थले ।
इन्द्र आरोहयत्सूर्यं जलायाभ्रं तथाभिनत् ॥३॥
गजाश्वकुलरूपस्य वसुनो लाभहेतुषु ।
इन्द्रयुद्धेषु पाह्यस्मानुग्र उग्राभिरूतिभिः ॥४॥
वयं महति संग्रामे तथा क्षुद्रे कलावपि ।
ह्वयामस्सहकृत्वानमिन्द्रं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥५॥
(क्रमशः)

५ ऊतिभिः = रक्षणैः, रक्षाप्रकारैः

॥ आवश्यकता वेदाङ्गाध्ययनस्य ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

वेदान्परमधीत्य वेदार्थमधिगन्तुमव्यवसायिनामन्तिकमपि तादृशं फलं ।या- याङ्क्षा नह्यायायात् प्रत्युत वयं वेदान्विद्म इत्यहंतापिशाचिकाग्रस्ताश्चेद्विपरीतं कर्म समाचरन्त स्वकीयं कर्म विजहतः नरकमेव प्राप्तुमर्हेयुरिति निश्चप्रचं। अतो वेदमध्येतुं योग्यतामापन्नानां द्विजन्मनां वेदाङ्गाध्ययनमावश्यकमिति विषये कारणमन्यादितोप्यन्वेषणीयमस्ति वा नहिनाहि ।

केचित्तु वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्यइत्यादिना वेदाभ्यासस्य खल्वावश्यकत्वं विहितमास्ते तदप्रतिपाद्य वेदाङ्गाध्ययनस्यावश्यकतां प्रतिपादयितुं कथंवायमारेभ इति संदिहीरन् । पश्यत । भुवने हि वेदाध्ययनं कर्तव्यमिति श्रुतिचोदितमर्थमनवगच्छन्तोप्यनवगच्छन्तोपि वा सर्वेपि द्विजातयः वेदान्परमध्येतुमुपक्रमन्ते । न तु तदर्थानवगन्तुं तदङ्गानि । अङ्गाध्ययनमन्तरा अङ्गिनं केवलमधीयानानां द्विजन्मनां पुरतोऽयमुपन्यासस्सफलस्स्यात् । यदि वेदमपि नाधीयते तर्हि तच्छ्रवसोः कथं वा निपतेदिदं वचनम् । सांप्रतं हि भुवने वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्यइत्यंशं परं सार्थयितुमभिलपन्तः स्मृत्युक्तेरविरुद्धमेव वनान्तमधीयानाः, सरहस्यो द्विजन्मना इत्यंशं सूक्ष्मीकृत्य अपश्यन्तो बहवो द्विजन्मानः पदक्रमघनान्परं पठन्ति । तथा परिश्रम्य वेदं कृत्स्नमपि मुखस्थीकुर्वन्तः अर्थमपि यदि च विदुः तर्हि तत् तेषां तदधिष्ठितभुवनानां च शिवमुद्भावयेदिति अल्पज्ञस्य मम धियो भासमानं विषयं किञ्चिदिव प्राचीकटं । वेदस्यानुपूर्वीं अनधीत्यैव ये वेदाङ्गादीनधीयते तेपि बुध्येरन् वेदार्थं। यथा उभयमप्यधीयाना महान्तः वेदार्थमवबुध्य सत्कर्मणि प्रभवेयुः न तथा वेदाङ्गाध्ययनमात्रपराणां प्रभुत्वं संभवेत् । तथाच वेदाध्ययनमावश्यकं द्विजन्मनामिति फलितम् । वेदाध्ययनस्यावश्यकतां सिद्धवत्कृत्य वेदं समग्रमधीत्यापि तदङ्गाध्ययने अप्रवर्तमानानां तदर्थानवबोधेन जायमानं महत्फलमालोच्य करगतमपि तादृशं फलं प्रच्यावयतामत्रएव निवेदयितुमुद्युंजिमविनयम् ।

पश्यत लौकिकोदाहरणान्यप्यपराणि यथाहि लोके । अचक्रो न गच्छति रथः अपादो न धावति तुरगः । अशाखो न शोभते तरुः । अनालंबं

न तिष्ठति मन्दिरम् । अरसो न रोचते पदार्थः, अपात्रो न पचति पुरुषः । तथा अनङ्गो न जीवति जन्तुः । अङ्गेष्वस्मदीयेषु विहतमेकं चेद्भवति विनाङ्गेन तेन वयं साङ्गैः पुरुषैः क्रियमाणं कर्म यत्तादृशं कर्तुं न शक्नुमः । अङ्गविकला इति जनैर्विगीता भवामः । अतोऽङ्गविहीनं वस्तु कस्मिन्कर्मण्युपयोगमर्हति । प्रत्युत अङ्गहीनः पुमान् कर्म स्वकीयमपि कर्तुं अशक्नुवन् परैषामप्यनुपकुर्वन्नुपकारमितरैः क्रियमाणं प्रतिपश्यन् पापायात्मानमुपयुङ्क्ते । स्वीयम् अङ्गं विना अधीतोऽपि वेदः अर्थज्ञानविहीनानां द्विजन्मनां तादृशप्रयोजनं न कदापि प्रापयेत् यादृशं जनयति फलं साङ्गमधीतो वेदः । किञ्च वेदाङ्गाध्ययनेन वेदार्थं विदन्तो जना अदृष्टं फलं केवलं न यान्ति । परं तु दृष्टान्यपि बहूनि फलान्यवाप्नुयुः । पश्यत । अर्थावबोधपूर्वकं स्वानि कृत्यान्यनुतिष्ठेयुः । तादृशानामेव सत्पुत्रप्राप्तिः धनधान्यपश्वादीनां विवृद्धिश्च भवेदिति नूनम् । स्वाधीतां विद्यामन्येभ्योऽपि वितरन्तः समुचिते काले तैः कृतां परिचर्यां लभेरन् । बहुभिरंतेवासिभिः परिवेष्टिताः कृत्यानि नित्यनैमित्तिकानि अनुपसञ्जातोपरोधं निर्वर्तयेयुः । इत्थं बहूनि विद्यन्ते फलानीति सर्वज्ञानामग्रतः किं वास्ति निवेदनीयम् । आतश्च प्राचीना आस्माकीना यादृशं पन्थानमनुवर्तमानाः प्राप्तपरमपदास्समभूवन् । तादृशमेव मार्गं चेद्वयमप्यनुसरामः तर्हि कालेन कतिपयेन महत्तायाः परां काष्ठामधिगच्छेमेति नियतम् । तेहि अङ्गाध्ययनेन साकमङ्गिनं वेदमभ्यस्यन्तः तदर्थं कात्स्न्र्येन जानन्त; परमं पदं प्रापन् । वयमपि तथैव कुर्वाणास्तादृशं पदमाप्नुयाम । अतो वेदाङ्गाध्ययनमावश्यकमिति विषयस्य साधयित्रीः युक्तीस्समालोच्य धिया पश्यतामस्माकम् मनस्यादर्शइव तदावश्यकता प्रस्फुरेदिति किञ्चिदज्ञोहं वेदशास्त्रपारदृश्वनां महतां धुरि न्यवेदयमिति विषये क्षमन्तां महान्त इति संप्रार्थयेतमामित्यस्तुतमां सर्वं शुभम् ।

॥ प ॥ गुरुचरणचरणयुगळीविरचितहृदयेन सांबशिवनाम्ना ।
गदितोयमुपन्यासो भवतु मुदे वेङ्कटाद्रिरमणस्य ॥

—:०:—

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

[पूर्वप्रकाशितात्परम्]

प्रमाणोपन्यासपुरस्सरं नमश्शेषित्वं प्रतिजानीते ।

देव त्वदेकविषयाणि नमांसि पुंसां
यस्मै नमश्श्रुतिबलादवधारयामः ।
देवान्तरेषु विहितान्यपि तान्यमूनि
स्रोतांसि सागर इव त्वयि संपतन्ति ॥ १० ॥

हे देव दीव्यतेः क्रीडार्त्थत्वाद्देवशब्देन लोकभर्तुः लीलाकैवल्यमित्यर्थःन्यायविषयो लक्ष्यते । तेन नित्यतृप्तस्यापि देवस्य सर्वजगन्निर्मातृत्वनियन्तृत्वादिकान्निरभिसन्धिकमेव लीलारूपमुपवर्णितं भवति । तथाच श्रूयते । कार्यं क्षित्यादि कर्तेश स्तत्कर्तुर्नोपयुज्यते । न स्वार्थमप्यचिद्भावात् नानर्त्थं कर्तृगौरवात् । पारिशेष्यात्परार्त्थन्तत् क्षेत्रज्ञस्सः परस्तयोः । ज्ञानमप्रतिमन्नित्यं वपुरत्यन्तनिर्मलं । ऐश्वर्यमप्रतिद्वन्द्वं सुखमात्यन्तिकं बलं । परिपूर्णस्य सर्गाद्यैर्नात्मनोऽस्ति प्रयोजनं । कृतकृत्यस्य तृप्तस्य किन्नाम क्रियते जनैः । इति । वायवीयसंहितायां । शिवस्य परिपूर्णस्य किन्नाम क्रियते जनैः इति शिवधर्मे । ईश्वरस्तु स्वतन्त्रत्वात् प्रपञ्चस्यास्य सर्वदा । सृष्टिस्थितिविनाशांश्च कुर्वन्नाभूतसंप्लवात् । एता लीला महेशस्य सर्गरक्षालयाः प्रभोः । इति । मार्कण्डेयपुराणे । भोगार्त्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्त्थमिति चापरे । देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्य का स्पृहा । इति । माण्डूक्योपनिषदि । यस्मै नमस्तस्मै त्वाजुष्टं नियुनज्मि यस्मै नम स्तच्छिरः । इति च श्रुतिबलात् पुंसान्नमांसि त्वदेकविषयाणि अनन्यविषयाण्यवधारयामः । निश्चिनुमः । ननु देवतान्तरविषयाण्यपि नमांसि क्रियन्व इति प्रतीयते । अत आह देवान्तरेष्विति । देवान्तरेषु ब्रह्मादिदेवान्तरेषु । विहितान्तप्यमूनि नमांसि स्रोतांसि जलप्रवाहा स्सागर इव त्वयि अवसानभूमौ संपतन्ति । अन्येषामनीश्वरत्वात् । तथा च द्रोणपर्वणि । रुद्रस्य च भविष्यामः पशव स्सर्वकर्मसु । निपातयिष्यते चैतानसुरान्भुवनेश्वरः । फलंयेन्ये प्रयच्छन्नि भक्तानान्त्रिदशाः क्वचित् । तेप्याराध्य महादेवं त्रिणबिन्दोऽन्यथा न हि । इति । ब्रह्मविष्ण्वादयो देवा ये केचित्स्थाणुजंगमाः । उमाधवस्य ते सर्वे बालक्रीडनका इमे । कालिकाखण्डेप्युक्तं सर्वा-

❊

नुग्राहकपरमेश्वरप्रसादं विना स्वभक्तफलदातृत्वमपि ब्रह्मादीनां देवतानान्नास्तीति लैङ्गयकाशिकाखण्डयोश्श्रूयेते । विष्णुरपि स्वभक्ताय ध्रुवाय ध्रुवपदमीश्वरप्रसादलब्धं दत्तवानिति तस्मात्तत्र पर्यवसितानि नमांसि तदन्तर्यामिणन्त्वामेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

अनयोः श्रुत्योरर्थमाह ॥

यस्मै नमश्श्रुतिरनूद्य नमस्विनन्त्वां
एका नियोजनमुवाच पशोः कपर्दिन् ।
अन्या च दिव्यशिशुमारशिरो भवन्तं
शक्यन्तदित्थमुभयेन नमो विधातुं ॥ ११ ॥

हे कपर्दिन् एका यस्मै नमः श्रुतिः यस्मै नम स्तस्मै त्वा जुष्टन्नियुनज्मि । इति श्रुतिः । नमस्विनन्त्वामनूद्य उद्दिश्य पशोर्नियोजनमुवाच । अन्या । यस्मै नमस्तच्छिरः । इतिश्रुतिः भवन्तं दिव्यशिशुमाराशिरः दिव्यशिशुमारशिरोरूपत्वेन निरूपितमाह उभयेन श्रुतिचयेन इत्थमुपपादितप्रकारेण नमो नमस्कारः विधातुं त्वच्छेषत्वेन तात्पर्यतः प्रतिपादयितुं शक्यं ॥ ११ ॥

श्रुतिद्वयेऽपि सर्वत्र नमोलक्षणः कश्चिदेव प्रतीयते नतु तल्लक्ष्यईश्वर इत्याशंक्य पौर्वापर्यपर्यालोचनया प्रतीयत इत्याह श्रुत्योरिति ।

श्रुत्यो र्द्वयो रपि नमस्विनमुच्यमानं
त्वामेव तन्तमनुसन्दधतः प्रदेशं ।
शंसन्ति मन्दमतयोऽपि किमापतन्तं
मध्यन्दिने हि सवितारमपन्हवीरन् ॥ १२ ॥

तं तं प्रदेशं श्रुत्योः पूर्वापरभागं अनुसन्दधतः पर्यालोचयन्तो विद्वांसः श्रुत्योर्द्वयोरपि त्वामेव नमस्विनमुच्यमानं शंसन्ति कथयन्ति श्रुतिद्वयपूर्वापरपर्यालोचनया नमोलक्षणमीश्वरं देवं निश्चिन्वन्तीत्यर्थः तथाहि मन्दमतयः जडधियोपि आपतन्तमागच्छन्तं मध्यन्दिने सवितारं किमपन्हुवीरन् किमपलपेयुः अतिस्फुटतया प्रतीयमानत्वकोप्यपलपतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

ईश्वरदेवताके शूलगवाख्ये कर्मणि पशुनियोजनमन्त्रस्य विनियोगात्

शूलगवाख्यकर्मपौर्वापर्यपर्यालोचनयापि तन्मन्त्रस्येश्वरप्रतिपादकत्वं स्फुटमवगम्यत इत्याह ।

कर्मैव शूलधर शूलगवन्त्वदीयं
मन्त्रा भवन्तमखिलाः प्रतिपादयन्ति ।
त्वामन्तरेण नमसा कृतलक्षणाय
कस्मै पशुं नियुनजानि नियोजय त्वं ॥ १३ ॥

हे शूलधर अथ शूलगवस्संवत्सरेसंवत्सरे मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामिति अथ शूलगवस्संवत्सरेसंवत्सरे शरदि वसन्ते वेत्यादितश्च साकल्येन पशुपतिदैवत्यं बोधायनेनाश्वलायनेनोक्तं शूलगवनामकं कर्म त्वदीयमेव शूलोस्यास्तीति शूलः अर्शादिभ्योऽच् शूलीत्यर्थः तद्व्रते रुद्राय यो गवा पशुना याग स्सशूलगव इति व्युत्पत्तिपर्यालोचनया त्वदीयं प्रतीयत इत्यर्थः मन्त्रलिङ्गादपि त्वदीयमित्याह मन्त्राइति बर्हिरादाय गामुपाकरोति ईशानाय त्वा जुष्टमुपाकरोमि ईशानाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ईशानस्थालीपाकं श्रपयन्ति अथ यदि गान्नलभते मेषमजं वा लभते ईशानस्थालीपाकं वा श्रपयन्ति तस्मादेतत्सर्वं करोति यद्गवा कार्यमिति यथाह चाश्वलायनः पशूनामुपताप एतमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेतेति देवशब्दश्च रुद्रपर्यायः । देवः पूज्यः पिनाकी । इति निघण्टुः । अष्टमीप्रदोषस्य कर्मणि देवस्यायतने प्रतिदिशं प्रद्योतयतीति बोधायनवचनाच्च देवमेवानुप्रविशति । इत्यथर्वशिरासि श्रवणाच्च एतं सर्वं रुद्रं यज्ञेष्वीशानमुपस्थानादिति चन्द्रमा इति बोधायनीये तावत् ईशानाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति सहस्राणि सहस्रशइति ईशानन्त्वा भुवनानामभिश्रियमिति भवाय देवाय स्वाहेत्यादयो भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहेत्यादयो भवस्य देवस्य सुताय स्वाहेत्यादयो नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यनुवाकयोरन्नाविचीयते स्थिताः आश्वलायनके च रुद्राय महादेवाय युष्टो वर्द्धस्वेति यस्मै नम स्तस्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति हराय कृशाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवाय उग्राय पशुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय स्वाहेति यास्ते रुद्र पूर्वस्यान्दिशि स्नोताभ्य एव नमः नमस्ते अस्तु मामाहिंसीरिति कद्रुद्राय

इमारुद्राय आतेपितरि इत्यादयश्चाखिलामन्त्रा भवन्तं प्रतिपादयन्ति तद्धि तेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन भाष्यते देवतासंगतिरिति मन्त्रलक्षणप्रमाणेन शूलगवस्येश्वरदेवताकत्वनिश्चयात् अतस्तन्मध्यपातीपशुनियोजनमन्त्रोऽपि पशुपतिमेवलक्षयतीति युक्तं अतस्त्वामन्तरेण नमसा कृतलक्षणाय कस्मै देवाय पशुन्नियुनजानि नियोजयितुमवकाशं लभेमहि स्वराद्यन्तोपसृष्टादितिवक्तव्यं इति निपूर्वाद्युजेरात्मनेपदेन भाव्यं नियुनजानीतिपरस्मैपदंमृग्यं त्वं वा नियोजय त्वयेश्वरेणापि अन्यथा नियोजयितुमशक्यमिति भावः ॥ १३ ॥

यस्मै नम स्तच्छिर इति श्रुतिरपि पौर्वापर्यपर्यालोचनया परिशेषप्रमाणेन त्वामेवावगमयतीत्याह । अङ्गान्तरेष्विति ।

अङ्गान्तरेषु विबुधान्तरसंस्तुतेषु
यच्छिशुमारशिरसः परिशिष्यसे त्वं ।
तस्मै नमो भवितुमीश्वर सांप्रतन्ते
देवान्तराय न कथञ्चिदनीश्वराय ॥ १४ ॥

तैत्तरीयकाः समामनन्ति भूःप्रपद्यइत्यादि तत्र कश्यपश्शिशुमारतया निरूप्यते । यस्मै नमस्तच्छिरो धर्मो मूर्द्धानं ब्रह्मोत्तराहनुर्यज्ञोधरा विष्णु र्हृदयं संवत्सरः प्रजाननमश्विनौ पूर्वपादावत्रि र्मध्यं मित्रावरुणावपरपादावग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं तत इन्द्र स्ततः प्रजापति रभयञ्चतुर्थं सवा एष दिव्यश्शाक्वर शिशुमार स्तं हय एवं वेदापपुनर्मृत्युञ्जयति जयति स्वर्गं लोकं नाध्वनि प्रमीयते नाप्सु प्रमीयते नाग्नौ प्रमीयते नानपत्यः प्रमीयते लघ्वान्नोभवति ध्रुवस्त्वमसि ध्रुवस्य क्षितिरसि त्वं भूतानामधिपतिरसि त्वं भूतानां श्रेष्ठासि त्वां भूतान्युपपर्यावर्तन्ते नमस्ते नम स्सर्वन्ते नमः । इति तत्र शिशुमारात्मतया निरूपितकश्यपस्याङ्गान्तरेषु शिरोव्यतिरिक्तावयवान्तरेषु मूर्द्धोत्तराहनुरधराहनुर्हृदयं प्रजोत्पादकेन्द्रियपूर्वापरपादपुच्छमध्यापरपादप्रथमकाण्डद्वितीयकाण्डतृतीयकाण्डचतुर्थकाण्डाख्येषु विबुधान्तरेषु संस्तुतेषु धर्मब्रह्मयज्ञविष्णुसंवत्सराश्विन्यत्रिमित्रावरुणाग्नीन्द्रप्रजापतिसंसारभयनिवर्तकब्रह्माख्यदेवतान्तरत्वेन संस्तुतेषु देवतात्मकतयाऽभिहितेषु शिशुमा-

राशिरसस्संस्तवाय यस्त्वं परिशिष्यसे परिशिष्टो भवसि यद्यपि सूर्यादयोऽपि बहवः परिशिष्टास्सन्ति तथापि स्तोमं वो अद्येति मन्त्रेण रुद्रस्यैव नमस्त्वामित्वस्य स्फुटावगमात् तस्यैवात्रापि परिशिष्टता न्याय्येति परिशिष्यसइत्युक्तं हे ईश्वर तस्मै ते नमो भवितुं सांप्रतं युक्तं अनीश्वराय देवान्तराय कथञ्चिद्भवितुन्नसांप्रतं अनीश्वर स्स्वत एव नमस्कारानर्हः किंपुनरीश्वरे तिष्ठतीत्यर्थः ईश्वर इत्यनेन ईश्वरत्वमेव नमस्स्वंभवन्धिकारणमित्युक्तं भवति तथाचेश्वरस्यैवेश्वरत्वं श्रूयते । सोऽयमात्मत्रयस्यात्र प्रकृतेः पुरुषस्य च । लीलाकृतजगत्सृष्टुरीश्वरत्वे व्यवस्थिता । यस्सर्वस्मात्परो नित्यो निर्मलः परमेश्वरः । इत्यादि पौनःपुन्यप्रतिपादकेश्वरत्वानीश्वरत्ववचनेन तावदलं तथाप्रतिपादनेऽपि दैवोपहतस्य पुरुषस्य नाश्वासो भवति । तथाचोक्तं । समुज्वलन्यायसहस्रसाधितोप्युपैति सिद्धिन्नविमूढचेतसां । महेश्वरः पाणितले स्थितोपि सन् पलायते दैवहतस्य सन्मणिः । इति । तथाच पाद्मेपुराणे । ईश्वरं प्रति विष्णुनमस्कारश्श्रूयते । नमस्ते देवदेवेश नमस्ते शाश्वताव्यय । न जानेऽहं भवन्तञ्च त्वं त्वां वेत्थ नमोनमः । शरणन्त्वां प्रपन्नोऽस्मि चक्षुर्मे दीयतां प्रभो । प्रणामं केवलं कर्तुं शक्तोस्मि नहि वेदितुं । इति अन्येषामनीश्वरत्वात्तवैवेश्वरत्वात् नमस्कारार्हता प्रतीयते ॥ १४ ॥

रङ्गोपजीविनोपि यतो नमस्कारमुद्रया भवन्तमभिनयन्ति अतो नमश्शेषित्वं तवैव युक्तमित्याह—

या वज्रिणी भवति शङ्कर शङ्खिनी या
मुद्रा च या कमलिनी भरतोपदिष्टा ।
ताभिर्भवन्त्यभिनया विबुधान्तराणां
मौलिस्पृशा करपुटाञ्जलिमुद्रया ते ॥ १५ ॥

हे शङ्कर भरतोपदिष्टा वज्रिणीति या मुद्रा भवति विद्यते शङ्खिनीति कमलिनीति च ताभि र्विबुधान्तराणां शक्रविष्णुब्रह्मणां क्रमेणाभिनया भवन्ति ते मौलिस्पृशा शिरस्यासीनया करपुटाञ्जलिमुद्रया नमस्कारमुद्रया अभिनयो भवति तथाचोक्तं भरतशास्त्रे । वज्रिण्या मुद्रया शक्रं पद्मिन्या दर्शयेद्विधिम् । शङ्खिन्या केशवं रुद्रं शिरस्यञ्जलिमुद्रया । इति इन्द्रादी-

नामायुधमुद्रया अभिनयेऽप्यस्यापि त्रिशूलाद्यायुधविशेषेणाभिनयितव्ये सति तद्विहाय नमस्कारमुद्रया अभिनयः कृतः इति यत् अतोपि तस्यैव नमस्कार इत्यतितरां स्फुटं भवति ॥ १५ ॥

एवमीश्वरैकलक्षणतया नमसां प्रमाणसिद्धे रन्ये देवा जनै र्दत्तान्यपि नमांसि स्वीयतया गृहीतुन्नशक्नुवन्तीत्याह ।

दत्तन्नमः किमुपशुश्रुम देवताभ्यः
त्वामन्तरेण नमसामवसानभूमिम् ।
ता स्तद्गृहीतुमनलन्न हि कश्चिदीष्टे
चोरोपनीतमिव धारयितुं किरीटम् ॥ १६ ॥

देवताभ्यः ब्रह्मादिभ्यः दत्तमपि नमः शुश्रुम नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि । इत्यादि श्रुतिभ्यो वयं श्रुतवन्तः नमसामवसानभूमिं त्वामन्तरेण त्वां विना देवता स्तन्नमो गृहीतुं स्वीकर्तुमनलमसमर्थाः हि यस्मात्कारणात्कश्चिदपि नमस्कारश्चोरोपनीतात्किरीटमिव सार्वभौमेन धार्यकिरीटन्धारयितुं स्वीकर्तुं क्षुद्रो यथा नेष्टे न प्रभवति अन्यमन्यमुपतिष्ठमानान्यपि नमांसि महेश्वर एव विश्राम्यन्ति न मध्ये फलं प्रयच्छन्ति तथा च मरुतः प्रस्तुत्य बह्वृचाः समामनन्ति । स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्वसे क्षयद्वीराय नमसादिदिष्टन । एभि शिवस्ववां एव यावभि र्दिवस्सिषक्ति स्वयशाः निकामभिरिति । हे मरुतः स्तोमं स्तोत्रं वः युष्माकं शिक्वसे शक्ताय निग्रहानुग्रहक्षमाय क्षयद्वीराय क्षयन्ति निवसन्ति वीरा वीरभद्रादयो गणा यमाश्रित्य क्षयनिवासगत्योरिति धातुः तस्मै रुद्राय नमसा नमस्कारेण सहार्थे तृतीया दिदिष्टन दिशत एभि स्तुतिनमस्कारैः एकवचनोपात्तयोरपि स्तुतिनमस्कारयो र्नानारूपत्वादेभिरिति बहुवचनं तैरसाधारणभूतैः स्ववान् स्वामी स्वयशाः अनन्यसाधारणयशाः एव यावभिः एतव्याः कामाः तेषु यावभिः आपतद्भिः कामेकामे समापतद्भिरित्यर्थः निकामभिः नितरां कामैः दीव्यन्तीति दिवः देवाःतान् युष्मान् सिषक्ति संयोजयति अयं भावः

हे मरुतः युष्मदुद्देशेनास्माभिः क्रियमाणानि स्तोत्राणि नमांसि च रुद्राय प्रयच्छत यैः स्तुतिनमस्कारैः स्ववानीश्वर स्तत्तदपेक्षितैः फलै र्देवान् भवादृशान् संयोजयति तस्मादन्यविषयाणामपि नमसामीश्वर एव पर्यवसानं एवमन्यविषयाणामपि स्तुतिजातानामीश्वरैकपर्यवसानता द्रष्टव्या स्तुतिनमस्कारयोरेकविषयत्वनियमात् । तथा चोक्तं सर्वज्ञकालिदासेन । अस्तोतु स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः । इत्यादि । स्वयमन्यस्य स्तोता न भवतीति अस्तोता तस्य किन्तु स्तूयमानस्य सर्वैस्तुत्यस्य वन्द्यस्य अनन्यवन्दिनः स्वयमन्यं न वन्दत इति अनन्यवन्दिनः इत्यादि । एतदभिप्रायेण कश्यपे भूताधिपतित्वेन संस्तुते । सर्वन्तेनमः । इति श्रुतिः तदिदमुक्तं नमसामवसानभूमिमिति । ननु आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरं । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति । इति केशवस्य नमस्कारपर्यवसानभूमितोक्ता सत्यं तथापि अस्य वचनस्य स्मृतित्वेन स्तोमं वः इत्यादि श्रुतिविरोधात् विरोधाधिकरणन्यायेन सर्वावेष्टनस्मृतिवदप्रामाण्यं वक्तव्यं तथा हि । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं । इति ज्योतिष्टोमे महावेद्यां सदो नामकस्य कस्यचिन्मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुंबरी शाखा निखन्यते तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते । औदुंबरी सर्वा वेष्टयितव्या इति स्मृतिः । औदुंबरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत् । इति श्रुतिः । तत्र संशयः । एषा स्मृतिः प्रमाणं न वेति । तत्र पूर्वाधिकरणे अष्टकाः कर्तव्या इत्यस्या स्मृतेर्मूलवेदानुमापकत्वेन प्रमाण्यमुक्तं तेनैव न्यायेन सर्वावेष्टनस्मृतेः प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः औदुंबरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते न च सर्वावेष्टने स्पर्शसंभवति अतो मूलवेदानुमापकस्याप्रामाण्यमुक्तं तेनैव न्यायेन कालात्ययापदिष्टं तस्माद्विप्रलम्भकवाक्यवन्निर्मूला सर्वावेष्टनस्मृतिरप्रमाणं तद्वत्केशवनमस्कारपर्यवसानस्मृतिरप्यप्रमाणमितीश्वरस्यैव स्तुतिनमस्कारपर्यवसानभूमिताऽङ्गीकार्येति सिद्धम् ॥ १६ ॥

ननु ईश्वरादन्येषां नमस्कारानर्हत्वात्तद्विषयो नमस्कारो व्यर्थ इत्यत आह ॥

तस्मै नमो भवतु यत्र निषीदसीति
सर्वं नमस्यमनया तु दिशा महेश ।
अप्योषधीः प्रति नमो वयमामनामो
देहीव देहमधितिष्ठसि येन सर्वं ॥ १७ ॥

यत्राधिष्ठाने त्वं निषीदसि तस्मै अधिष्ठानाय नमो भवतु अत्र श्रुतिः । नमस्ते अस्त्वायते नमो रुद्रपराय ते नमो यत्र निषीदासि । इति । यत्र निषीदसीत्येतत्तन्त्रोपात्तं द्रष्टव्यं । अनया दिशा अनेन न्यायेन तु सर्वं वस्तु नमस्यं नमस्कारार्हं तत्रोदाहरणमाह अपीति ओषधीरपि ओषधीः प्रति उद्दिश्य नमः नमस्कारं वयमामनामः ब्रूमः । नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्य इत्यादिश्रुतौ तत्तन्नमस्कारमधीमह इत्यर्थः । म्ना अभ्यास इत्यस्य पाघ्रादिसूत्रेण मनादेशः अत्र हेतुमाह देहीति देही देहमिव येन कारणेन विश्वमधितिष्ठसि अन्तर्यामितया विश्वस्मिन्वर्तसे तथा च बृहदारण्यके । यः प्रथिव्यां तिष्ठन्प्रथिव्यामन्तरोयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरोयमयति एषतआत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इति । यः कारणानि निखिलान तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः । यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः । इत्यादि । श्वेताश्वतरोपनिषदि । यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको येनेदं पूर्णं पञ्चविधञ्च सर्वं । अथर्वशिरस्यपि श्रूयते । शिवेनाधिष्ठितं सर्वं जगदेतच्चराचरं । सर्वरूपवरश्शर्वस्तथा ज्ञात्वा न मुह्यति । मूर्त्यात्मभिस्ततं विश्वं जगदेतच्चराचरं । स शिवस्सर्वमेवेदं स्वकीयाभिश्च मूर्तिभिः । अधितिष्ठत्यमेयात्मा तस्मात्सर्वतनुस्स्मृतः । अष्टमूर्त्यात्मना विश्वमावष्ठाय स्थितश्शिवः । भजस्व सर्वभावेन रुद्रं परमकारणं । शिवेनाधिष्ठितं तस्माज्जगत्स्थावरजंगमं । एवं रूपस्मृतश्शंभुस्तथा ज्ञात्वा न मुह्यति । अधिष्ठाता ततो नित्यो विज्ञेयो जगतश्शिवः । इत्यादि । वायवीयसंहितायां । तस्मात्सर्वजगदधिष्ठातृत्वात्तदधिष्ठानभूतं सर्वमपि नमस्यमिति सिद्धं भवति ॥

अनेनैव न्यायेनात्यन्तं निकृष्टा श्वादयोपि नमस्यतया श्रुता इत्याह ॥

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

सर्वं त्वया जगदधिष्ठितमेव मत्वा
श्वानश्श्रुतौ नमसिताः पतयश्च तेषाम् ।
लोके पुनस्त्व महेश्वर भक्तियोगा
दारोपिता अपि वयं बहुमानपात्रम् ॥ १८ ॥

सर्वं जगत् त्वयाऽधिष्ठितंमत्वा श्वानः तेषां पतयश्च श्रुतौ नमसिताः नमोविषयाश्श्रुता इति शेषः । नमश्शब्दान्नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् निष्ठायां इटि कृते अतो लोपे। यस्य हलः । इति यलोपे रूपम् । श्वभ्यश्श्वपतिभ्यश्च वो नमः । इति श्रुतिः । तथाचोक्तं । मूर्त्यष्टकमधिष्ठाय बिभर्तीदञ्चराचरं । आत्मत्रयमधिष्ठाय सृष्ट्यादि च करोति सः । अतोवै श्वरूपेण स्तुत्वा तमेव नमस्यं दर्शयति । इति श्रीरुद्रभाष्ये प्युक्तं । एकद्वित्रिमलान्सर्वान् शिव एकोऽधितिष्ठति । अशिवात्मकमप्येतत् शिवेनाधिष्ठितं यथा । अरुद्रात्मकमप्येतद्रुद्रैर्जगदधिष्ठितम् । अण्वान्ता हि महाभूमिश्शत-रुद्राद्यधिष्ठिता । इति । वायवीयसंहितायां । तस्मात्सर्वजगदधिष्ठातृत्वमेवेश्वरस्य सर्वश्रुतिपुराणेषु प्रसिद्धम् । ननु ईश्वरस्य सर्वजगदधिष्ठातृत्वं साक्षाद्वा परंपरया वा । नाद्यः । सर्वजगतां शरीरत्वप्रसङ्गात् यत्साक्षात् प्रयत्नवदधिष्ठेयं तदेव हि शरीरं । नापि द्वितीयः । साक्षादधिष्ठानद्वारा खलु परंपरयाधिष्ठानं तस्यैवाभावात् तदभावात् तदभाव इति चेन्न साक्षादधिष्ठेयत्वे यदिदं शरीरत्वमापद्यते तत्किन्नाम साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वञ्चेत्तदिष्य-तएव । अतोऽन्यं न प्रसञ्जकम् । इन्द्रियात्वर्थत्वञ्चेत्तदप्यसारं । तदवच्छिन्नप्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नप्रतिहेतुद्वाराहीन्द्रियाणामुपयोगः नह्यनवच्छिन्नप्रयत्ने इयं नियमविशेषकल्पनेति सर्वमतिसुन्दरम् । ननु यत्र नमस्संबन्धे श्रुतिरस्ति तत्र तथाऽस्तु यत्र न सा तत्र कथं नमस्यत्वमिति अत आह ।

लोकइति हे महेश्वर वयमपि तव भक्तियोगात् भजनसंबधात् लोके बहुमानपात्रं नमस्कारपूजापात्रं आरोपिताः प्रापिताः अस्मादृशानान्तु नमस्यत्वे भक्तिरेव कारणमित्यर्थः । तथा च शिवतत्वनिरूपणे । भक्तः प्रियो मे सतं तं यथार्थं क्रौञ्चसूदन । तस्य संपूजनाद्वत्स पूजितोऽहं न संशयः । भक्तिरष्टविधा स्कन्द यस्मिन्म्लेच्छेऽपि वर्तते । तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो ह्यथा ह्यहं । इति । आदित्यपुराणे । शृणु ब्रह्मन् महाविष्णो कुलिशिन् सुरसत्तम । तथ्यं हितं वचः पथ्यं मत्प्रीतिजनकं शुभम् । प्रजापते त्वं विष्णुर्वा शक्रो वाऽन्ये सुरादयः । अज्ञानादथवा ज्ञानान्मद्भक्तेषु महात्मसु । कुर्युश्चेदपराधं ते दण्ड्या वध्याश्च नित्यशः । मद्भक्तं द्वेष्टि यो मोहादपराध्यति वाऽधमः । न सहे ऽहन्दुरात्मानं सहे मय्यपराधिनं । मद्भक्तरक्षणायैव मम सर्वं हि चेष्टितम् । इति जानीत मद्भक्तान्प्राणेभ्यो ऽपि गरीयसः । इति श्रुत्वा वचश्शंभोः ब्रह्माद्याः प्रणतिं गताः । इति । वायवीयसंहितायामपि । अन्त्यजो ऽवा धमो वा ऽपि मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा शिवं प्रपन्नश्चेत्कृष्ण पूज्यस्सर्वसुरासुरैः । इति ॥ १८ ॥

सर्वेषामपि नमसां प्रयोजकद्वैविध्याद्वैविध्यमेवेत्याह—

द्वेधा नमो विमृशतः प्रतिभाति लोके
वेदेषु वा विषमलोचन नान्यरूपम् ।
यत्तन्नमस्त्वयि तदीश्वरताप्रयुक्तं
त्वत्सन्निकर्षविहितं यदनीश्वरेषु ॥ १९ ॥

हे विषमलोचन विमृशतः पर्यालोचयतः पुरुषस्य लोके पुराणे वेदेषु वा नमो द्वेधा प्रतिभाति । अन्यरूपं अन्यत् रूपं प्रकारो यस्य तत् प्रकारान्तरं युक्तं न भवति द्वैविध्यमेवाह— यदिति त्वयि विषये यन्नमः तत् ईश्वरताप्रयुक्तं नमस्स्वामितया प्रवर्तितं अनीश्वरेषु ईश्वरादन्येषु यन्नमस्तत् त्वत्सन्निकर्षविहितं त्वत्सम्बन्धप्रवर्तितमिति ॥ १९ ॥

ननु नमस्कृत्य हि वसीयांसमुपचरन्तीति श्रुत्या वसीयस्त्वमपि नमोविषये प्रयोजकं प्रति यत इत्याह—

त्वत्सन्निकर्षकृत एव नमःप्रयोगः
प्रायो वसीयसि यवीयसि दृश्यमानः ।
श्रैष्ठ्यप्रयुक्त इति कल्पयितुन्नशक्य-
मश्रेयसामपि नमांसि निदर्शितानि ॥ २० ॥

त्वत्सन्निकर्षकृत एव नमःप्रयोगः प्रायः वसीयसि श्रेष्ठे ब्राह्मणादिषु यवीयसि अश्रेष्ठे श्वादौ च दृश्यमानस्सन् श्रैष्ठ्यप्रयुक्त इति कल्पयितुन्नशक्यं यतोऽश्रेयसामपकृष्टानां श्वादीनामपि नमांसि निदर्शितानि उदाहृतानि तस्मात्त्वत्सन्निकर्ष एव नमस्यत्वेऽप्रयोजकश्श्रैष्ठ्यभाव इति भावः । नमस्कृत्येति श्रुतिस्तु सन्निकर्षप्राप्तानुवादः ॥ २० ॥

तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनास्तु श्रैष्ठ्यं नमस्यत्वे प्रयोजकं तथापि भवतो नमोलक्षणत्वे का हानिरित्याह—

श्रैष्ठ्यप्रयुक्तमपि नाम नमस्त्वदीयं
श्रेष्ठो ऽसि यः क्रतुभुजां पतिरघ्नियानाम् ।
श्रेष्ठश्श्रुतोसि भगवन्नविशेषतस्त्वं
मन्त्रेषु कृच्छ्रपठितेषु च सामगानाम् ॥ २१ ॥

श्रैष्ठ्यप्रयुक्तमपि नमः त्वदीयं नाम त्वत्सम्बन्धि खलु अघ्नियानां पशूनां पतिर्यस्त्वं क्रतुभुजान्देवानांमध्ये श्रेष्ठो ऽसि तथाच नक्षत्रे अष्टौ मन्त्राः आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति श्रेष्ठो देवानां पतिरघ्नियानां । इति अघ्नियानां पशूनां पतिः । अर्जुन्यघ्ना रोहिणी । इति । पशुपर्यायेष्वमरः । अघ्नियानां । इति पदस्य श्रुत्यनुकरणात्साधुत्वं किञ्च हे भगवन् सामगानां कृच्छ्रग्रन्थपठितेषु मन्त्रेषु अविशेषतः सामान्येन श्रेष्ठश्श्रुतोसि । नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय । इति कृच्छ्राधिकरणे सामगाः पठन्ति ॥ २१ ॥

एवन्त्रयोदशश्लोकैरुपपत्तिपुरस्सरं नमोलक्षणमीशस्य सप्रपञ्चन्निरूपितम् । देवान्तरैः सह नमस्तुत्याह्वानान्यपि श्रुतिः सहतेनेश्वरस्येति तत्प्रसङ्गादथोच्यते ॥

अथ नमोलक्षणत्वप्रतिपादनान्तरं देवान्तरैस्सह नमस्तुत्यसहं मन्त्रार्थं श्लोकरूपेणाह —

देवान्तरैस्सह नमस्स्तुतिहूतयस्ते
तोषाय नालमलमेव विपर्ययाय ।
पुत्रार्थिनश्चरुविधौ सह चन्द्रमौळे
सोमेन हूतमनुशुश्रुम रुद्रमग्निम् ॥ २२ ॥

देवान्तरैरिति । देवान्तरैस्सह नमस्तोत्राह्वानानि ते तोषाय सन्तोषाय नालं न समर्थानि किन्तु विपर्ययाय क्रोधायैवालं तथाच वेदेषु श्रूयते । मात्वा रुद्र चुक्रुधामानमोभिर्मादुष्टुतीवृषभमासहूतीउन्नोवीरा अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमंत्वा भिषजां शृणोमीति । अस्यार्थः । हेरुद्र नमोभिः देवान्तरैस्सह नमस्कारैः दुष्टुती दुष्टुत्या देवान्तरसदृशस्तुत्या सहूति सहूत्या सहाह्वानेन मा चुक्रुधाम न कोपयाम । नैरुक्ताव्याचक्षते च । किञ्च तुल्यनमस्कारैर्दैवतान्तरगामिभिः । दुष्टुत्या सदृशस्तुत्या समानाह्वानकर्मणा । न वयं चुक्रुधाम त्वां सर्वदेवनमस्कृतम् । इति । शिवतत्वनिरूपणे च । यो महादेवमन्येन हीनदेवेन दुर्मतिः । सकृत्साधारणं ब्रूयात्सोन्त्यजो नान्त्यजोऽन्त्यजः । इति । आदित्यपुराणेपि । विश्वेश्वरमुमाकान्तं विश्वान्तर्यामिणं विभुं । न ब्रह्माद्यैस्समं ब्रूयात् शक्तिभिर्नैव पार्वतीं । ब्रूयाद्यदि समं शम्भुं ब्रह्मविष्ण्वादिभिस्सुरैः । यः कश्चित्तमसाविष्टः कदाचिन्नैव तं स्पृशेत् । इति । तथा पराशरपुराणेपि । महादेवसमं विष्णुं मनुते यस्तु मानवः । तस्य वंशस्य साङ्कर्यमनुमेयं विपश्चिता । इति । तथाच स्कान्दे सूतसंहितायां । खद्योतो यदिचण्डभानुसदृशस्तुल्यो हरिश्शम्भुना निंपाको यदि चन्दनेन सदृशः । इत्यादि । तथा

च भागवते तृतीयस्कन्धे । यत्पानवद्यचरितं मनीषिणो गृणन्त्यविद्यापटलं बिभित्सवः । निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यस्स्वयं पिशाचचर्यामचरत्सतां गतिः । इति । चतुर्थस्कन्धेऽपि । नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये ये देवभाजो मुनयश्च तत्वं । विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा तस्यात्मतन्त्रस्य क उद्विधित्सेत् । इति । अष्टमस्कन्धेपि । निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं महोल्बणं हालहलाख्यमग्रतः । तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति । भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्ग सेश्वरा अरक्ष्यमाणाश्शरणं सदाशिवं । इत्यादि । ननु । सोमारौद्रञ्चरुन्निर्वपेत्प्रजाकामस्सोम इत्येतस्मिन् पुत्रकामचरुविधिवाक्ये सोमेन सह रुद्रस्य निर्देशात् तत्र विनियुक्तेषु याज्यापुरोनुवाक्यादिषु मन्त्रेषु सोमेन सहाह्वानं रुद्रस्याङ्गीकार्यमित्यत आह । पुत्रार्थिन इति पुत्रार्थिनः पुत्रकामस्य चरुविधौ । सोमारौद्रञ्चरुन्निर्वपेत्प्रजाकामः । इति । चरुविधायकवाक्ये सोमेन सह हुतं निर्दिष्टं रुद्रं रुद्रशब्दवाच्यं दैवतं अग्निमनुशुश्रुम तदनन्तरादर्थवादवाक्यद्वयान्निश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एतमेवार्थमुत्तरश्लोकेन दर्शयति ।

अग्निं प्रकृत्य खलु रुद्रपदं प्रयुङ्क्ते
तद्ब्राह्मणं भवति यत्र तयोस्सहूतिः ।
आह्वानमत्र भवतः पृथगेव दृष्टं
यत्प्रातरग्निमिति सूक्तविदः पठन्ति ॥ २३ ॥

अत्र ब्राह्मणशब्दः विधिपरः । शेषेब्राह्मणशब्दः इति जैमुनिसूत्रेण मन्त्रव्यतिरिक्तविध्यर्थवादेषु ब्राह्मणशब्दइत्युक्तत्वात् यत्र सोमारौद्रञ्चरुन्निर्वपेत्प्रजाकामइति सोमरुद्रदेवताकचरुविधानानन्तरं सोमो वै रेतोध अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतोदधात्याग्निः प्रजाः प्रजनयति इति । विधिविशेषतदर्थवादवाक्ये अग्नेः प्रशंसनादविहितस्य प्रशंसायोगा वीर्धवाक्येऽपि रुद्रशब्देनाग्निर्विवक्षितइति संदिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्य

येन निश्चीयते संदिग्धे तु वाक्यशेषात् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् तेजो घृतमित्यत्र संशयः किं घृततैलपयसामन्यतमेन येन केनचिदञ्जनं कार्यं उत घृतेनैवेति तत्र प्रधानं विधिरर्थवादोऽङ्गं नचाङ्गेन प्रधानं बाधितुं शक्यं विधिश्चापूर्वविषयत्वाद्यथाश्रितएव नेतव्यः अर्थवादस्त्वनुवादवाक्यत्वाल्लक्षणया विनीयमानो नातीव दुष्यति । तस्माद्येनकेन चिदञ्जनमिति पूर्वः पक्षः निर्विशेषेण सामान्येन व्यवहाराभावाद्यःकश्चिद्विशेष उपादेयः असति विशेषप्रमाणे अक्ताइत्यत्र घृतग्रहणे प्रमाणमर्थवादः सहि घृतंस्तुवन्नविधेयस्य स्तुत्ययोगात् इति विधेयत्वं गमयति तस्मात् घृतेनाञ्जनमिति सिद्धान्तः एवमर्थवादवशाद्विधिवाक्येषु रुद्रशब्दोऽग्निवाचकइति । यत्रेश्वरस्याह्वानं तत्र पृथगेवेत्याह आह्वानमिति सूक्तविदः प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहइति यन्मन्त्रवाक्यं पठन्ति तत्र मन्त्रवाक्ये भवत आह्वानं पृथगेव द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

एतस्य मन्त्रस्य तात्पर्यमाह ।

अग्न्यादिभिस्तव महेश्वर हूतिशङ्का
माभूदिति प्रकृतमप्यनुषङ्गयोग्यम् ।
मन्त्रः क्रियापदमपास्य पदान्तरेण
त्वामाह्वयन्नुतपदेन भिनत्ति रीतिम् ॥ २४ ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातस्सोममुत रुद्रं हुवेम इति मन्त्रः तव अग्न्यादिभिर्देवैस्सह हूतिशङ्का आह्वानशङ्का माभूदिति मत्वा प्रकृतं प्रस्तुतं अनुषङ्गयोग्यमनुवृत्तियोग्यमपि हवामहे इति क्रियापदमपास्य परित्यज्य पदान्तरेण क्रियापदान्तरेण त्वामाह्वयन् उतशब्देन अप्यर्थेन रीतिं त्वदाह्वानस्य देवतान्तराह्वानसादृश्यं भिनत्ति निराचष्टे रुद्रमुत रुद्रमप्याह्वातुं लभेमहीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु, कथमग्नौ रुद्रशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्याग्नौ रुद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं

वदन् तत्प्रसङ्गादन्यानपि रुद्रशब्दवाच्यार्थान् प्रवृत्तिनिमित्तैस्सह श्लोकत्रयेण प्रतिपादयति ॥

न्यासीकृतं वसु बलादमरैरवाप्तु-
मन्वागतो रुदितवानिति रुद्रमग्निम् ।
रुद्रांस्त्वदुद्भवतया मरुतो गणान्वा
रुद्रावणेन च भवन्तमवैमि रुद्रम् ॥ २५ ॥

अमरैर्न्यासीकृतं निक्षिप्तं वसु तैर्बलादवाप्तुमन्वागतो रुदितवान् रुदिरत्रान्तर्भावितणिच्कः रोदितवानित्यर्थः इति हेतोरग्निं रुद्रशब्दवाच्यमवैमि तथाच श्रुतिः । देवासुरास्संयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सन्न्यदधते इदमुनो भविष्यति यदि नो जेष्यन्तीति तदग्निर्न्यकामयैत तेनापाक्रामत् तद्देवा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसा दित्सन्त सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् । इति । अस्यार्थः देवासुरा युद्धाय संयत्तास्सन्नद्धा आसन् ते देवा विजयमुपयन्तः विजेतुं गच्छन्तः अग्नौ वामं श्रेष्ठं वसु सन्न्यदधते सम्यङ्निहितवन्तः तत्र हेतुमाह इदमिति असुरा नोऽस्मान्यदि जेष्यन्ति तदा अन्यस्मिन्वसुनि निहिते सति सर्वमन्यद्वस्तु तैरपहृतमपि इदं नः अस्माकमापद्धनं भविष्यतीति मत्वा निहितवन्त तद्वसु अग्निर्न्यकामयत गृहीतुमैच्छत् तेन धनेन सहापाक्रामत् अन्यत्र गतवान् देवा असुरान्विजित्य अग्निं तद्धनमवरुरुत्समाना अवरोद्धुमिच्छन्तः तमग्निमन्वायन् अन्वगच्छन् अस्याग्नेर्हस्तस्थितं तद्वसु सहसा बलेनादित्सन्त आदातुमैच्छन् अग्निस्तु तद्वसु नाददत् अरोदीत रोदयति स्म तस्मादग्नेरुद्रत्वमिति । ण्यन्ताद्रुदिर् अश्रुविमोचने इति धातोः रण्प्रत्यये णिलोपे च कृते रुद्रशब्दो निष्पन्न इति । एतद्रुद्रशब्दं मन्दाः पिनाकिनि प्रयुञ्जते तदसङ्गतं राणकाचार्यैरप्युक्तं एतद्रुद्रशब्दं पिनाकिनि प्रयुञ्जानानामभिप्रायन्नविद्म इति मरुतः मरुन्नामकान्देवगणान् पारिषदांश्च त्वदुद्भवतया रुद्रान्नवैमि आत्मा वै पुत्रनामासीत्यादौ पित्र-

पुत्रयोरभेदश्रवणात् त्वद्वाचको रुद्रशब्दः त्वत्पुत्रेषु त्वदभिन्नेषु मरुत्सु गणेषु च वर्तत इति भावः मरुतां पितृत्वे महेश्वरस्य बहवो मन्त्रास्सन्ति। आतेपितर्मरुतां सुम्नमेतुययापितास्वपारुद्र एषां। मरुतां पितस्तदहं गृणामीत्यादयः । मरुतां रुद्रशब्दाभिधाने मन्त्राः । आरुद्रास इन्द्रवन्तस्सजोषसो हिरण्यरथास्सुवितायागन्तनेति । आरुद्रासः हेरुद्राः मरुतः इन्द्रवन्तः नोऽस्माकं सजोषसः प्रीतियुक्ताः हिरण्यरथाः सहिरण्मयरथाः सुविताय कल्याणाय आगन्तन आगच्छेत्यर्थः । इति । गणानामीश्वरादुत्पत्तिः आदित्यपुराणे श्रूयते । प्रजास्सृजेति निर्दिष्टश्चन्द्रमौळिर्विरिञ्चिना। समर्ज मनसा रुद्रानात्मतुल्यान्महेश्वरः । नीलकण्ठांस्त्रिणेत्रांश्च जटामकुटमण्डितान् । इति । पारिषदानां रुद्रशब्दाभिधाने श्रुतिः । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्यां। इति । रुद्द्रावणेन भक्तानां रुदः दुःखस्य दुःखहेतोर्वा द्रावणेन अपसारणेन प्रवृत्तिनिमित्तेन भवन्तं रुद्रमवैमि । तथाच पुराणवचनम् । रुद्दुःखं दुःखहेतुर्वा तद्द्रावयति यः प्रभुः । रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणं । इति । अथवा रुता नादेन सकलं जगदिदं द्रावयति रञ्जयतीति नादात्मकत्वादिति रुद्रः । अथवा रुता शब्देन प्रणवरूपेण वेदरूपेण वा द्रावयतीष्टमर्थं गमयतीति रुद्रः । अथवा संसारचक्रपरिवर्तिनः तत्क्लेशपरम्परामनुभवतः प्राणिनः दृष्ट्वा कृपयाविष्टो रोदितीति रुद्रः । अथवा सर्वाणि भूतान्यन्तकाले रोदयतीति रुद्रः । अथवा रोरूयमाणो द्रावयति प्रविरमति मर्त्यानिति वा रुद्रः । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । महोदेवो मर्त्यां आविवेश । इति । यद्वा रोधिका मोहिकावर्द्धिका या शक्तिः रुत् तद्वान् तस्य द्रावयिता वा । भक्तेभ्यो रुदं संसारदुःखं द्रावयतीति वा रुद्रः । अशुभद्रावको रुद्रः जहार च पुनर्भवं । इति । रुतिं शब्दं वेदात्मानं ब्रह्मणे ददाति कल्पादाविति वा रुद्रः । यथा यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । इति । च शब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादेतान्यपि प्रवृत्तिनिमित्तान्याचार्येण विवक्षितानि ॥ २७ ॥

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

यज्ञे ऽपि रुद्रपदमारुणकेतुकोक्तं
तच्छब्दमीश्वर तदीयमपि स्मरन्ति ।
यत्तत्प्रदेशगतयज्ञपदावकाशे
यज्ञस्य शब्दमनुशुश्रुम सामगेभ्यः ॥ २६ ॥

रुद्रपदं यज्ञे ऽपि यागे ऽपि आरुणकेतुकोक्तं आरुणकेतुकाख्ययजुर्वेदारण्यभाग उक्तं । एतद्वुद्रस्य धनुः रुद्रस्यत्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेष सप्रवर्ग्योऽभवत् तस्माद्यस्सप्रवर्ग्येण यज्ञेन यजते । रुद्रस्य स शिरः प्रतिदधाति । इति । तस्माद्यज्ञे कथं रुद्रशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य रुद्रसम्बन्धित्वादित्याह तच्छब्दमिति तदीयमपि तत्सम्बन्ध्यपि वस्तुतस्तच्छब्दं स्वस्वामिवाचको यस्य तच्छब्दं स्मरन्तीति यथा राजकीयो राजशब्दवान् तथा रुद्रशब्दो यज्ञे वर्तते तद्राजकत्वात् । आवोराजानमध्वरस्य रुद्रमिति मन्त्रः । अत एव रुद्रसम्बन्धी यज्ञोऽपि रुद्रशब्दवानिति भावः अनेन तदीयत्वमपि तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् । आरुणकेतुके प्रवर्ग्यासाधारणे ब्राह्मणे । देवा वै सत्रमासत । इत्यादौ यज्ञात्मा पुरुषः स देवस्साधारणं वैष्णवं यशस्स्वयं तदात्मतया स्वकीयमिति मत्वा समादायापक्रामत् तदा दशभिर्देवैरनुगतस्सेषुधन्वा तैरभिभवितुमशक्तस्सन् एकोहमेभिरनेकैरनभिभवनीयोऽस्मीति स्मयमानस्स्वत एवापक्रान्ततेजा धनुरवष्टभ्यातिष्ठत ततो दशभिर्देवैर्दत्तस्वाभिमतवरलाभतोषितवम्रिकामुखविलूनमौर्वीकं तदेवधनुरुत्प्लवमानं स्वयमध्वरात्मनश्शिरस्सरभसमपजहार तत्प्रवर्ग्यत्वमभजत ते देवा अश्विनावब्रुवन् भिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रह एवनावत्रापि गृह्यतामिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तावेतद्यज्ञस्य शिरः

प्रत्यवत्तां यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधातीति । प्रदेशान्तरे च । यज्ञो वै मखः तस्यैतच्छिरः यत्प्रवर्ग्य इति । वाजसनेयिनश्च । विष्णोश्शिरः प्रचिच्छिदतु यत्प्राञ्जिति पपात तत् घर्मस्य घर्मत्वमिति । तत्र विष्णुशब्दो यज्ञवचनः तदात्मकत्वात् । यज्ञो वै विष्णुः । इति श्रुतिः एवं सर्वत्र यज्ञशिरस एव प्रवर्ग्यत्वमिति तदुक्तं यज्ञेऽपीति आरुणकेतुकोक्तस्य रुद्रशब्दस्य यज्ञवाचित्वं तत्समानार्थश्रुत्यन्तरोदाहरणेन स्पष्टयति । यत्तदिति यद्यस्मात्कारणात् तत्प्रदेशगतरुद्रपदावकाशे तदारुणकेतुकाख्ययजुर्वेदारण्यभागगतरुद्रपदस्थाने सामगेभ्यः यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधातीति श्रुतेः यज्ञस्येति शब्दमनुशुश्रुम आरुणकेतुकश्रुतिसमानार्थायां यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति इत्यस्यां श्रुतौ रुद्रशब्दस्य स्थाने यज्ञशब्दश्रवणात् गतिसामान्यादितिन्यायेनारुणकेतुकेऽपि रुद्रशब्दो यज्ञशब्दवाचीत्यवगन्तव्य इति भावः ॥ २६ ॥

सन्ताप्य रोदयितरि प्रसभं जनाना-
माहुर्ज्वरेऽपि विषमेक्षण रुद्रशब्दम् ।
रौद्रश्च तत्प्रकृतिकं प्रतिरूपकं वा
शब्दान्तरं भवति वायसशब्दकल्पम् ॥ २७ ॥

सन्ताप्य सन्तापमुत्पाद्य प्रसभं बलात्कारेण जनानां रोदयितरि ज्वरेऽपि रुद्रशब्दमाहुः । तत्र श्रुतिः । रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिर्यदहुत्वा वास्तोष्पतीयं प्रयायाद्रुद्र एनं भूत्वाग्निरनुत्थाय हन्याद्वास्तोष्पतीयं जुहोतीति तत्र तत्र रुद्रो महेश्वरो वास्तोष्पतिः । नमो रुद्राय वास्तोष्पतय इति दर्शनात् वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पतिसम्बन्धिनं गार्हपत्यं हुत्वा प्रयायात् देशान्तरं गच्छेत् एनमजुह्वन्तं रुद्रो ज्वरो भूत्वा हन्यादिति भावः । अत्र रुद्रशब्दो ज्वरवचनः हननश्रुतेः अयं सङ्ग्रहः रोदनादग्नौ रुद्रशब्द रुत्पर्यायदुःखद्रावणत्वेन महेश्वरे रुद्रोद्भवतया मरुत्सु पारिषदेषु च रुद्रसाधारण्याभित्वेन यज्ञे रोदयतीति रोदयितृत्वमेव रुद्रशब्दस्य ज्वरे प्रवृत्तिनिमि-

त्तम् । क्रूरशब्दपर्यायत्वेन प्रयुज्यमानस्य अण्प्रत्ययान्तस्य रौद्रशब्दस्य प्रकृतिर्ज्वरवाचक एव रुद्रशब्द इत्याह । रौद्रमिति पदं तत्प्रकृतिकं ज्वरवाचकरुद्रशब्दप्रकृतिकं ज्वरवाचिनो रुद्रशब्दात् तस्येदमित्याणि सति रौद्रशब्दो निष्पन्न इति भावः । अथवा वायसशब्दवत्तद्धितान्तप्रतिरूपकं शब्दान्तरं भवति यथा वयश्शब्दात्तद्धिते सति न वायसशब्दः किंतु तद्धितान्तप्रतिरूपकं शब्दान्तरं तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥

वायसशब्द एक एव तद्धितान्तप्रतिरूपकशब्दो नान्यः कश्चिदस्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं तेषां बहुत्वमाह —

सन्त्येव तद्धितपदप्रतिरूपकाणि
भूरीणि भागवतसात्वतसन्निभानि ।
स्यात्तादृगेव भगवानिति शब्दरूपं
षाड्गुण्यहेतुकमपि त्वदुपैति नान्यम् ॥ २८ ॥

सन्त्येवेति । भागवतसात्वतसन्निभानि तद्धितान्तप्रतिरूपकाणि मैत्रादिपदानि भूरीणि बहूनि । यदाहुः । वैश्यायां जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च । भारुषश्च द्विजन्मा च मैत्रस्सात्वत एव च । षष्ठश्च सात्वतो नाम विष्णोरायतनानि च । पूजयेदाज्ञया राज्ञस्सतु भागवतस्मृतः । इति । भागवतशब्दप्रकृतितया शङ्क्यमानं भगवच्छब्दरूपमपि तद्धितान्तप्रतिरूपकमित्याह । स्यादिति । भगवानिति शब्दरूपं तादृगेव तद्धितान्तपदप्रतिरूपकमेव भगवच्छब्दस्य भवदादिशब्दवत पूज्यमात्रे रूढत्वात् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ इति वचनादैश्वर्यादिषाड्गुण्यवाची भगशब्दः तस्मान्मतुपि सति निष्पन्नो भगवच्छब्दस्तद्गुणके परमपुरुषे वर्तत इत्याह । षाड्गुण्येति षड्गुणा एव षाड्गुण्यं यथा चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसङ्ख्यानमिति स्वार्थे ष्यञ् तद्धितप्रवृत्तिनिमित्तं यस्य तद्भगवच्छब्दरूपं त्वदन्यं नोपैति नाभिधत्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

सक्तानुषक्तभगवन्निरूपणमुखेन सः । एतत्पदादिकैष्षड्भिः श्लोकैः श्लोकार्धसंयुतैः ॥ ऐश्वर्यप्रमुखाशेषगुणकत्वन्तु लक्षणं । प्रतिपादयतीशस्य श्रुतिन्यायपुरस्सरम् ॥

ऐश्वर्यमग्र्यमनुपाधिमती च लक्ष्मी-
ज्ञानञ्च वीर्ययशसी च विरागता च ।
एते गुणाष्षडपि ते भगसंज्ञयोक्ता-
स्सन्तीत्यनेन भगवन् भगवानसि त्वम् ॥ २९ ॥

अग्र्यं श्रेष्ठं ऐश्वर्यं अनुपाधिमती निरुपाधिका लक्ष्मीः ज्ञानं वीर्ययशसी च बलकीर्ती विरागता वैराग्यं इत्येते भगसंज्ञया भगशब्देनोक्ताः षड्गुणा अपि ते सन्तीत्यनेन हेतुना त्वं भगवानसि ॥ २९ ॥

ऐश्वर्यादिगुणसद्भावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य ईश्वरादिपदश्रुतिरेव प्रमाणमित्याह—

ऐश्वर्यमीश्वरपदश्रुतिरुग्रशब्दो
वीर्यं यशश्शिवपदश्च तवाभिधत्ते ।
सर्वज्ञकामरिपुशब्दसमर्थितौ च
सार्वज्ञरागविरहौ भवतः पुरारे ॥ ३० ॥

ऐश्वर्यमिति ईश्वरपदश्रुतिः ईश्वरपदमिति श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थमपि विप्रकर्षादिति जैमिनिसूत्रोक्तं प्रमाणं पदान्तरनिरपेक्षश्शब्द इति श्रुतेर्लक्षणं यश्शब्दश्रवणादेव विनियोगः प्रतीयते स श्रौत इति वचनादीश्वरशब्दश्श्रुतमात्र एव ऐश्वर्यवद्वस्तुवाच्यतयाऽभिधत्ते बोधयतीति ईश्वरपदश्रुतिरैश्वर्यसद्भावे प्रमाणमित्युक्तं अविशेषतया स्वव्यतिरिक्तमखिलमीशितव्यत्वेन गृह्णातीति वा ईश्वरः उग्रशब्दो वीर्यमभिधत्ते नायमुग्रशब्दः क्रूरवचनः वीर्यवचनत्वात् यथैतमभीमहे तथैव हि प्रार्थनीयः उग्रोऽस्युग्रोऽहं सजातेषु भूयासं इति उग्रेभ्यः कश्चिदोजीयानिति च ओजीयान् बलवानित्यर्थः । अयं भावः । उग्रत्वमनभिभवनीयत्वं तच्च वीर्यं बलमन्तरेणानुपपन्नं सद्वीर्यं बोधयतीत्यर्थान्तराविनाभावश्रुतिसामर्थ्यलक्षणमुग्रत्वलिङ्गं वीर्यमभिधत्त इति उग्रशब्द इत्यनेन यद्यप्यत्रापि श्रौतो विनियोगः प्रतीयते तथापि लिङ्गस्यापि श्रुतिकल्पनयैव विनियोजकत्वाङ्गीकारादुग्रशब्द इत्युक्तं । शिवपदं यशोऽभिधत्ते निश्शेषनिरतिशयसकलकल्याणगुणगणाधारत्वं हि शिवत्वं । अथवा अशेषकल्याणगुणैकघन ईश्वरः । शिव इत्युच्यते सद्भिश्शिवतत्वार्थवेदिभिः ॥ इति पुराणवचनात् अतस्सकलकल्याणगुणगणवाचि शिवपदं कल्याणगुणगणतया तदन्तर्भूतं यशोऽप्यभिधत्ते इति भावः । भवतस्सार्वज्ञविरागविरहौ यथाक्रमेण सर्वज्ञकामरिपुशब्दाभ्यां समर्थितौ अभिहितौ । नन्वीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं किन्नामेति चेदुच्यते । इन्द्रियादिनिरुपेक्षेण सर्वार्थज्ञानं सर्वज्ञत्वं तदुक्तं वायवीयसंहितायां । दशार्थज्ञानसिद्ध्यर्थमिन्द्रियेष्वेषु सत्स्वपि । त्रिकालभाविनो भावान् स्थूलान् सूक्ष्मानशेषतः । अणवो नैव जायन्ति मलमायावृताघमाः । असत्स्वपि च सर्वेषु सर्वार्थज्ञानहेतुषु । यद्यथावस्थितं वस्तु तत्तथैव सदाशिवः । अयत्नेनैव जानाति तस्मात्सर्वज्ञ उच्यते ॥ तच्चेश्वरस्य सर्वविषयं ज्ञानं प्रतिशून्यत्वान्नव्यञ्जकमपेक्षते सांशयिकमपि न भवति न जातु विपरीतन्तत् । अनीश्वराणां ज्ञानन्तु मलमायादिभिरावृतत्वाद्व्यञ्जकमपेक्षते सांशयिकमपि भवति व्याहतमपि भवति । ईश्वरज्ञानं तु नाध्यक्षं नापि लैङ्गं नापि शाब्दं तज्ज्ञानं सर्वदा सर्ववस्तुषु निर्मलत्वाद्विभाति । तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनाचार्यैः । साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्ष्य स्थितौ भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्तारिवस्तुक्रमः । लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषश्शङ्कोन्मेषकळङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ इति । ऐहिक

विषयाभिलाषवमुख्यं कामरिपुत्वं । अत एतौ सर्वज्ञकामरिपुशब्दौ ज्ञानवैराग्येऽभिदधाते इति भावः ॥ ३० ॥

ननु श्रीनामगुणसद्भावे न किञ्चिदुपन्यस्तमित्याशङ्क्य स्वानन्दतृप्तत्वेन विषयविमुखस्य शिवस्य साक्षात् श्रीमानिति पदश्रुतेरभावेऽपि श्रिया श्रैष्ठ्यस्य स्वान्येषां श्रीप्रदानस्य च श्रुतिष्वभिहितत्वाच्छ्रीमत्त्वमाह—

अर्थश्श्रिया शिव न कोऽपि विरज्यतस्ते
श्रेष्ठस्तया त्वमासि दाशतयीभिरुक्तः ।
लब्धश्रियं जनिम चारुविचित्ररूप
मभ्यर्थितं तव मरुद्भिरुदाहरन्ति ॥ ३१ ॥

हे शिव विरज्यतो विरक्तस्य ते रञ्जरागे इत्यस्य शत्रन्तस्य रूपं ते श्रिया संपदा न कोऽप्यर्थः प्रयोजनन्नास्ति दाशतयीभिः दशावयवा मण्डला उपाख्या अस्या इति दशतयी ऋक् संहिता तत्सम्बन्धिनीभिः तत्पठिताभिरित्यर्थः । श्रेष्ठो जातस्येत्यादि ऋग्भिः तया श्रिया त्वं श्रेष्ठः श्रुतोऽसि । श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तपस्तमस्तपसां वज्रबाहो । इति । अस्यार्थः हे वज्रबाहो वज्रबाहुमूर्तिमास्थाय जातस्य व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी जातस्सन् इन्द्ररूपेण प्रादुर्भूतस्सन् तपसां तपस्तमस्तुत्यानां स्तुत्यतमः त्वं श्रिया श्रेष्ठोऽसीति श्रियं संपदं लब्धुं चारु शोभनं विचित्ररूपं तव जनिं महालिङ्गाकृतिप्रादुर्भावं मरुद्भिरर्चितमुदाहरन्ति । तथा च श्रुतिः । तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् । पदं यद्विष्णोरुपमन्निधायि तेन पासि गुह्यन्नाम गोनां । इति । हे रुद्र चारु शोभनं चित्रं चित्ररूपं यत्ते जनिम महालिङ्गाकृतिप्रादुर्भावोऽस्ति तव तज्जानिम श्रिये श्रियं लब्धुं मरुतो मर्जयन्त अभिषेकादिना महालिङ्गार्चनं कुर्वन्त इत्यर्थः पदं यद्विष्णोरित्यत्र विष्णोः परमं पदं लिङ्गमिति सनत्कुमारसंहितायां विष्णुवचनं । तत्पदं लिङ्गमाख्यातं शिवो येनैव दृश्यते । इति । ब्रह्माण्डपुराणे । तल्लिङ्गस्यापि

माहात्म्यं युवां द्रष्टुं न हि क्षमौ । सूरयो यत्प्रपश्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ३१ ॥

एवं भगवच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य षाड्गुण्यस्येश्वरैकाश्रयत्वमुपपाद्यान्येषामपि सत्यादिगुणानान्तदेकाश्रयत्वमाह—

सत्यं क्षमा धृतिरधिष्ठितिरात्मबोध-
स्सृष्टिर्विरागतपसी मतिरीश्वरत्वम् ।
नत्वाद्रियन्ति न कदाचिदपैति धर्मः
किन्तन्नयद्भवति ते गुणसम्मतेषु ॥ ३२ ॥

सति धर्मे साधु सत्यं वेदवाक्यं तत्कर्तृकत्वात् तद्गुण इत्युच्यते क्षमा भक्तकृतापराधसहिष्णुत्वं धृतिः अप्रयत्ने भूधरादिधारणं अधिष्ठितिस्सर्वान्तर्यामितयावस्थानं आत्मबोधः स्वसमवेतानित्यज्ञानेन स्वस्वरूपज्ञानं ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेनाफलत्वान्नप्रमात एव प्रमाणन्नभवति अकरणत्वात् अत एव तदाश्रय ईश्वरो न प्रमातेति चेत् न समीचीनानुभवत्वेनेश्वरज्ञानस्य प्रमात्वं व्यवस्थितं प्रमाकरणन्तु न भवति प्रमायास्सम्बन्धभावात् तदाश्रयस्येश्वरस्य प्रमातृत्वे न काचित् क्षतिः एवन्तर्हीश्वरस्य तदाश्रयत्वेन प्रमातृत्वमेव न प्रमाणमिति चेत् न प्रमाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धस्य विद्यमानात् प्रमाणं प्रमा नित्या वानित्या वा भवतु तर्हि प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं प्रमिणोतीति प्रमाता इति कारशब्दत्वमनयोः कथमिति चेत् न एतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् अन्यथाऽस्मदादिष्वपि सर्वत्र स्वातन्त्र्याभावात् प्रमातृत्वव्यवहारो न स्यादित्यलमतिविस्तरेण । सृष्टिः जगन्निर्मातृत्वं ननु सृष्टिः विधातुः कृत्यमिति चेन्न विधातुरपि साक्षाद्विधाता स एव । तथा च महोपनिषदि श्रूयते । ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः । इति । विरागो वैराग्यं तपो जगन्निर्माणे अव्याहतसङ्कल्पं इति तदुक्तं वायवीयसंहितायां । प्रकृत्यवस्थापि च कारणानां या च स्थितिर्या च पुनः प्रवृत्तिः । तत्सर्वं

प्राकृतवैभवस्य सङ्कल्पमात्रेण महेश्वरस्य ॥ इति । अत एवैतदपि निरस्तं । कर्ता चेत्तत्प्रवृत्त्यर्थं विकारीत्यादिदूषणम् । कर्तृत्वं द्विविधं प्रोक्तं सङ्कल्पात्कारणादपि । न हि सङ्कल्पमात्रेण कुलालैः क्रियते घटः । शिवस्सङ्कल्पमात्रेण करोति सकलं जगत् । इत्यादि । समस्तोपाधिशून्यान्निर्मलत्वाद्विकारादिदोषो नास्ति निरुपाधिकत्वात्तस्य कर्तृत्वन्नेष्यत इति चेत् न कर्तृत्वप्रतिबन्धकाद्युपाधेरभावात् प्रत्युत कर्तृत्वमेवेति सर्वमनवद्यं । मतिः कार्यालोचनं ईश्वरत्वमीशिता च इति एतानि त्वत्तो न वियन्ति न गच्छन्ति । धर्म इत्यणिमाद्यष्टकं कदाचिदपि त्वत्तो नापैति न वियुज्यते गुणसम्मतेषु गुणत्वेन सम्मतेषु यत्ते न भवति नास्ति किन्तत्सर्वे गुणास्त्वय्येव सन्तीत्यर्थः । तथापि पुराणवचनम् । नास्ति यद्यदकल्याणं तत्तदस्य कदा चन कल्याणसकलश्चास्ति परमात्मा शिवो यतः ॥ इति । अत्र श्लोके विरागशब्देनामुष्मिकविषयवैमुख्यमुच्यते पूर्वश्लोके तु रागविरहशब्देनैहिकविषयवैमुख्यमुच्यते । अतो न पौनरुक्त्यमिति सत्यादिमगुणानामीश्वराविषयत्वं वाचस्पतिमिश्रैरप्युक्तम् । षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि । शाश्वताय नमस्कुर्मः वेदाय च भवाय च ॥ इति । वेदस्य षडङ्गानि शीक्षादीनि प्रसिद्धानि ईश्वरस्य । सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधस्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाष्षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य । इति । ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपस्सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे । इति । अव्ययानि गुणानि पुराणेषु प्रसिद्धानि तस्मात्सर्वगुणरत्नानां शिव एव रत्नाकरः । तदुक्तम् । औदार्यवीर्यगाम्भीर्यमाधुर्यमकरालयः । इति ॥ ३२ ॥

ज्ञानवैराग्यसम्बन्ध एव भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न षाड्गुण्यमिति येवदन्ति तेषांमतेऽपि ज्ञानवैराग्याधारे त्वय्यपि भगवच्छब्दो वर्तत एवेत्याह—

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

उदैक्षत महाबाहुस्स्मितमीषच्चकार च । तस्मिन्नवसरे विष्णुर्ग्रस्तस्तेन महात्मना । सृष्टश्च ब्रह्मणा सद्यो भ्रुवोर्मध्यादयन्नतः । तस्मिन्नवसरे साक्षाद्भगवानिन्दुभूषणः । शक्तिं तयोरपि द्रष्टुमरूपो रूपमास्थितः । प्रसादमतुलं कर्तुं पुरा दत्तवरस्तयोः । अगच्छत्तत्र यत्रेमौ ब्रह्मनारायणौ स्थितौ । अथ तुष्टुवतुर्देवं प्रीतौ भीतौ च कौतुकात् । प्रणेमतुश्च बहुशो बहुमानेन दूरतः । भवोऽपि भगवानेतावनुग्रह्य पिनाकधृक् । सादरं पश्यतोरेव तयोरन्तरधीयत । इति । अथापि ब्रह्माणं नारायणाभिजनं नारायण अभिजनो जन्मभूमिर्यस्य तं । कुलेभ्यभिजनो जन्मभूम्यामपि । इत्यमरः । कतिचिन्मन्दाः स्वल्पज्ञाः । मन्दास्सरोगनिर्भाग्यस्वल्पज्ञाः परसूर्यजाः । इति यादवः । तत्र ब्रह्माणि भवतः प्रसूतिं शंसन्ति । प्रविश्य ब्रह्मणो रूपन्तत्र तत्र ददर्श सः । विस्मितः कमलाकान्तो निर्जगाम विधेर्मुखात् । सहस्रशीर्षापुरुषः पुनर्ब्रह्माणमब्रवीत् । विधे त्वमपि मद्देहं प्रविश्याशु विलोकय । चराचरात्मकान्सर्वान्सदेवासुरमानुषान् । ततो विरिञ्चिर्भगवानुदरं कमलापतेः । प्रविश्य सकलान्लोकान्दृष्ट्वा भूयिस्मितो विधिः । नापश्यन्निर्गमद्वारं पिहितं चक्रपाणिना । ततोऽसौ नाभिचक्रस्य नाळमार्गमविन्दत । निर्गतस्तेन मार्गेण ब्रह्माब्रह्मविदां वरः । तपस्तताप परमं न किञ्चित्प्रत्यपद्यत । गते बहुतिथे काले समभूत्क्षोभमूर्च्छितः । प्राणात्मकस्समुद्भूतो ललाटाद्ब्रह्मणो हरः । इत्यादि पुराणवचनार्थमजानन्तः नारायणनाभिकमलनिर्गममात्रेण ब्रह्मणो नारायणादुत्पात्तिं भवतो ब्रह्मणो ललाटप्रादुर्भावमात्रेण त्वदुत्पात्तिञ्च भ्रान्त्या शंसन्ति यद्येतावता तज्जन्यत्वं स्यात्तदा ब्रह्मणः पद्मज इतिवद्विष्णोरक्षज इतिवदीश्वरस्य ललाटजत्वं रूढं स्यात् तत्तु न दृश्यते । पुत्रशब्दो गौण्या वृत्या ब्रह्मणः प्रशंसार्थे रुद्रे वर्तत इति भावः ॥ ५१ ॥

प्राणात्मकस्समुद्भूतो ललाटाद्ब्रह्मणो हरः । सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो ललाटादुदभूत्प्रभुः । इत्येवमादिभिराशङ्कितामीश्वरस्य हिरण्यगर्भादुत्पत्तिं प्रत्याचष्टे —

मध्ये ललाटमरविन्दभुवः क्षणेन
दृष्टो भवानिति क एष निकर्षवादः ।
योगाधिरूढमनसश्शिव मादृशोऽपि
स्थानेषु पञ्चसु न कस्य तवोपलम्भः ॥ ५२ ॥

अरविन्दभुवो ब्रह्मणो मध्येललाटं फालमध्ये । पारे मध्ये षष्ठ्या वा । इति षष्ठ्यर्थेऽव्ययीभावः । ललाटमध्ये भवान् क्षणेन दृष्ट इत्येष भवतः को निकर्षवादः निकृष्टवचनन्नभवतीत्यर्थः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे । सृष्ट्यर्थं जगतः पूर्वं शङ्करं नीललोहितं । ललाटे चिन्तयन् ब्रह्मा तपस्युग्रे व्यवस्थितः । तल्ललाटादभूच्छम्भुस्सृष्ट्यर्थं तन्नदूषणं । इति कथन्नभवतीत्याशङ्क्य एवंविधप्रादुर्भावस्य भवतस्सर्वत्र सम्भवादित्याह । योगेति योगाधिरूढमनसो मादृशो मनुष्यमात्रस्यापि कस्य हृत्पद्मकर्णब्रह्मरन्ध्रतालुभ्रूमध्याख्येषु पञ्चसु त्वदभिव्यक्तिस्थानेषु तवोतलम्भो न सर्वस्यापि योगसमाहितमनसस्तवोपलम्भो न विद्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एतद्वै महोपषिदं वेदानां गुह्यमिति श्रुतिवाक्येनास्य नारायणोपनिषदो महत्वमुक्तं तत्र कारणमाह—

ब्रह्माणि पञ्च तनवश्शिवमन्द्ररूपा-
जीवातवः पशुपते शिवसंहितानाम् ।
रुद्रेषु पुण्यमिव पञ्चकमक्षराणा-
मस्यां महोपनिषदीति महत्ववादः ॥ ५३ ॥

शिवसंहितानां जीवातवः जीवनहेतवः प्राणभूता इत्यर्थः । सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः । इत्यादि सदाशिवोमित्यन्तं पञ्चब्रह्माण्येव शिवमन्त्ररूपास्तनवः तथा च लैङ्गे । ईशानमीशमकुटं पुरुषास्यं पुरातनं । अघोरहृदयं विद्याद्वामगुह्यं सदाशिवं । सद्यःपादं महादेवं महायोगीन्द्रभूष-

णं । इति । तथाच वायवीयसंहितायां । ईशानमकुटं देवं पुरुषास्यं पुरातनं । अघोरहृदयं तद्वद्वामगुह्यं महेश्वरम् । सद्यःपादञ्च तन्मूर्तिमष्टात्रिंशत्कलामयं । इत्यादि । अस्यां महोपनिषदि रुद्रानुवाकेषु । पुण्यमक्षराणां पञ्चकमिव पञ्चाक्षरमन्त्र इवानुप्रविष्टा इति महत्ववादः । पञ्चाक्षरीमन्त्रानुप्रवेशादेव रुद्रैकादशिन्याः पावनत्वं तथा पौराणिकाः । तस्मात्पञ्चाक्षरी विद्या तत्ररुद्रीयमध्यगा । पावनी सर्वपापानां रुद्रैकादशिनी ततः । इति महेश्वर महाराजसम्बन्धित्वद्योतनार्थं यथा श्रीरुद्रत्वं नाम पञ्चाक्षराणि निहितानि तद्वत्तदीयत्वद्योतनार्थं तन्नामरूपाणि पञ्चब्रह्माण्यस्याश्शिरसि विधात्रा लिखितानि तस्मादेषा महोपनिषद्देवतान्तरप्रतिपादनपरेति सम्भावनापि कर्तुं न शक्यत इति भावः ॥ ९३ ॥

ईशानस्सर्वविद्यानामिति पञ्चब्रह्ममन्त्रगतेन ब्रह्माधिपतिरित्यनेन ब्रह्म चासावधिपतिश्चेति निषादस्थपतिवत्कर्मधारयसमाश्रयणेनेश्वरस्य ब्राह्मणाधिपत्यप्रतिपादनेन सर्वेषां ब्राह्मणानां कूटस्थत्वात् ब्रह्मणोधिपतेरीश्वरादेव ब्राह्मणस्यात्मनो जन्मेति समुत्पन्नहर्षः पञ्चमब्रह्मार्थमन्त्रमाह—

विद्येश्वरस्त्वमसि भूतपतिस्त्वमेक-
स्स्रष्टुर्भवानधिपतिस्सृजति प्रपञ्चम् ।
यद्ब्राह्मणान्प्रति तव श्रुतमाधिपत्यं
तद्ब्रह्मणो मम सदाशिव जन्मलाभः ॥ ५४ ॥

त्वं विद्येश्वरोऽसि अष्टादशानां विद्यानां कर्ताऽसि तथाच पुराणवचनं । अष्टादशानामेतासां विद्यानां भिन्नवर्त्मनां । आदिकर्ता कविस्साक्षाच्छूलपाणिर्महेश्वरः । एकस्त्वं भूतपतिरसि स्रष्टुः ब्रह्मणोऽधिपतिर्भवान् प्रपञ्चं सृजति यस्मात्कारणात् ब्राह्मणान् प्रति ब्राह्मणस्य तवाधिपत्यं श्रूयते ब्रह्माधिपतिरिति पदेन ब्रह्म चासावधिपतिरिति कर्मधारयसमासाश्रयणेनेश्वरस्य ब्राह्मण्यब्राह्मणाधिपत्यप्रतिपादनात् हे सदाशिव भवतो मम जन्मलाभः जन्मसिद्धिः ॥ ९४ ॥

ननु वेदस्तत्वं ब्रह्मेत्यमरसिंहवचनात् ब्रह्मणो वेदस्याधिपतिरित्यर्थसम्भवात्कथं ब्रह्माधिपतिरित्यनेनेश्वरस्य ब्राह्मण्यतदाधिपत्यनिश्चय इत्यत आह —

विद्येस्वरत्वपुनरुक्ततया न वाच्यं
वेदाधिपत्यमयमेव महेश देवः ।
विद्या भवन्ति शतशः प्रविभज्यमाना-
स्स्रोतांसि किन्न सरितेव पृथक्कृतानि ॥ ५५ ॥

विद्येश्वरत्वपुनरुक्ततया ईशानस्सर्वविद्यानामित्येतदुक्तविद्येश्वरत्वपौनरुक्त्यप्रसङ्गाद्ब्रह्माधिपतिरित्यनेत वेदाधिपत्यं न वाच्यं ननु विद्याधिपत्यवेदाधिपत्ययोः कथं पौनरुक्त्यमित्यत आह । अयमिति हे महेश वेदाः शतशः प्रविभज्यमानाः पृथक्क्रियमाणा विद्याः अयमेव भवति वेद एव भवति तथा हि सरिता पृथक्कृतानि स्रोतांसि सरिन्नभवति किं भवत्येवेत्यर्थः ब्रह्म शब्दः परब्रह्माणि कमलासने वेदे ब्राह्मणेषु च वर्तते ब्राह्मणोधिपतिरित्यनेन कमलासनाधिपतित्वमुक्तं विद्याधिपतिरित्यनेन वेदाधिपतित्वमुक्तं ब्रह्म स्वयमेव स्वस्याधिपतिर्नभवति तस्मात्परब्रह्मणो ऽधिपतिरन्यः कश्चन वक्तुं न शक्यं तस्मात्परन्नास्तीति श्रुतौ श्रूयते । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । इति । ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं । परमेश्वरादधिकं वस्तु नास्तीति वायवीयसंहितायां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां निश्चीयते । मुनयः । भगवन्नन्धकारेण महता वयमावृताः । खिन्ना विवदमानाश्च न पश्यामोऽत्र यत्परं । त्वं हि सर्वजगद्धाता सर्वकारणकारणं । त्वया ह्यविदितं नाथ नेह किञ्चिन्न विद्यते । कः पुमान्सर्वतत्वेभ्यः पराणामपरः परः । विशुद्धः परिपूज्यश्च शाश्वतः परमेश्वरः । केनवा चित्रकृत्येन प्रथमं सृज्यते जगत् । अन्तकाले पुनस्सर्वं कस्मिन्प्रलयमेष्यति । कस्य वश्यानि भूतानि कस्सर्वस्य नियोजकः । कथं स पुरुषश्शक्यो द्रष्टुमस्माभिरीश्वरः । एवं पृष्टस्तदा ब्रह्मा विस्मयस्मेरवीक्षणैः । देवानां दानवानां च मुनीनाञ्चैव सन्निधौ । उत्थाय सुचिरं ध्यात्वा रुद्र इत्युच्चमुच्चरन् । आनन्दक्लिन्नसर्वाङ्गः

कृताञ्जलिरभाषत । ब्रह्मा । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसाऽपि च । आनन्दं यस्य वै विद्वान्नबिभेति कुतश्चन । यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रपूर्वकं । सह भूतेन्द्रियैस्सर्वैः प्रथमं संप्रसूयते । कारणानां च यो धाता भर्ता परमकारणं । न संप्रसूयते तस्मात्कुतश्चन कदाचन । सर्वैश्वर्येण संपन्नो नाम्ना सर्वेश्वरस्स्वयं । सर्वैर्मुमुक्षुभिर्ध्येयश्शम्भुराकाशमध्यगः । यो अग्रे मां विदधे पुत्रं ज्ञानञ्च प्रहिणोति मे । यत्प्रसादान्मया लब्धं प्राजापत्यमिदं पदं । ईशो वृक्ष इवस्तब्धो य एको दिवि तिष्ठति । तेनेदमखिलं पूर्णं पुरुषेण महात्मना । एको बहूनां जन्तूनां निष्क्रियाणाञ्च सत्क्रियः । य एकं बहुधा बीजं करोति स महेश्वरः । जीवैरेभिरिमान्लोकान्सर्वानीशो य ईशते । य एको भगवान्रुद्रो न द्वितीयो ऽस्ति कश्चन । सदा जनानां हृदये सन्निविष्टोऽपि यः परैः । आलक्ष्यो लक्षयेद्विश्वमधितिष्ठति सर्वदा । यस्तु कालात्मयुक्तानि कारणान्यखिलान्यपि । अनन्तशक्तिरेको वै भगवानधितिष्ठति । केवलं शिव एको वै यस्मात्प्रज्ञा विनिस्सृता । यस्य पुंसः परा शक्तिर्भावगम्या मनोहरा । निर्गुणस्स्वगुणैरेव निगूढा निष्कळा सती । न यस्य कार्यकरणे न समो ना न चाधिकः । स्वाभाविकी परा नित्या बलज्ञानक्रिये अपि । यच्चेदं क्षरमव्यक्तं यदप्यमृतमक्षरम् । तावुभावक्षरात्मासावेको देवस्स्वयं हरः । ईशते तमभिध्यानाद्योजनात्यन्तभावतः । भूयो ह्यस्मात्पशोरन्ते विश्वमाया विवर्तते । यस्मान्न भासते विद्युन्न सूर्यो न च चन्द्रमाः । यस्य भासा विभातीति इत्येषा शाश्वती श्रुतिः । एष देवो महादेवो विज्ञेयस्तु महेश्वरः । न तस्य परमं किञ्चित् पदं समधिगम्यते । अयमादिरनाद्यन्तस्वभावादेव निर्मलः । स्वतन्त्रः परिपूर्णश्च स्वेच्छाधीनश्चराचरः । अप्राकृतवपुश्श्रीमान् लक्ष्यलक्षणवर्जितः । अमुक्तमोचकश्चायं कालः कालप्रचोदकः । सर्वोपरिगतावासः सर्वावासश्च सर्ववित् । षड्विधाध्वमयस्यास्य सर्वस्य जगतः प्रभुः । उत्तरोत्तरभूतानामुत्तरश्च निरुत्तरः । अशेषविषयामोघशुद्धबुद्धिविजृम्भणः । आत्मशक्त्यमृतास्वादप्रमोदरसिको युवा । अनन्तानन्दसन्दोहमकरन्दमधुव्रतः । अखण्डजगदण्डानां पिण्डीकरणपण्डितः । औदार्यवीर्यगा-

म्भीर्यमाधुर्यमकरालयः । नैवास्य सदृशं वस्तु नाधिकश्चापि कश्चन । अमलस्सर्वभूतानां राजराजस्सतिष्ठति । इति तस्माद्ब्रह्माधिपतिरित्यनेन परिशेषाद्ब्राह्मणपतित्वमेव सिद्धं तस्माद्ब्राह्मणैर्विशेषतः परमेश्वर एवोपासनीयः । तदुक्तं कूर्मपुराणे । विशेषाद्ब्राह्मणो रुद्रमीशानं शरणं व्रजेत् । इति ॥९१॥

इति विंशतिसङ्ख्याकैश्श्लोकैरीशस्य लक्षणं । याज्ञिक्योपनिषत्प्रोक्तोपास्यत्वप्रतिपादकं । गायत्रीवाच्यतोवायमुपोद्घाततया ततः । आदित्योपनिषद्वाचां तात्पर्यं वक्ष्यतः परम् ॥

आदित्यमृग्यजुषसामनिधानकोशे
विम्बे निविष्टमधितिष्ठति पूरुषो यः ।
एषा तमेष इति साभिनया भवन्तं
भूताधिपत्यवचनेन शशंस नाम्ना ॥ ८६ ॥

ऋग्यजुषसामनिधानकोशे ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषं । अचतुरेत्यादिसूत्रेणाच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितं तच्च साम च ऋग्यजुषसामानि तान्येव निधानं निधिः तस्य कोशे भाण्डे बिम्बे मण्डले निविष्टं स्थितमादित्यं यः पूरुष अधितिष्ठति । पाघ्रादिसूत्रेण तिष्ठादेशः । अधिशीङ्स्थासां कर्म । इति कर्मत्वं । आदित्यो वा एत एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचस्तदृचा मण्डलं स ऋचां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले ऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले अर्चिषि पुरुषस्तानि यजूंपि स यजुषा मण्डलं स यजुषां लोकस्सैषा त्रय्येव विद्या तपति स एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः । इति । एष भूतानामधिपतिरित्येषोपनिषत् एष इत्येतच्छब्देन साभिनया अभिनयसहिता अभिनयोऽत्र प्रत्यक्षवन्निर्देशः पुरोवस्थितं हस्ताद्दर्शयन्तीव भूताधिपत्यवचनेन भूताधिपतित्वप्रतिपादकेन नाम्ना भूताधिपतिसंज्ञया शशंस उवाच तुष्टावेति वा । ननु । ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः । इत्यनेन सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायण एव प्रतीयत इति चेन्न । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति श्रुतिः । औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिः । तत्र श्रुतिविरोधेन सर्वावेष्टनस्मृतेर्बाधः तद्वद्विरोधाधिकरणन्यायेन एष भूतानामधिपतिरिति सवितृमण्डलमध्यवर्ती परमेश्वर इति प्रतिपादकश्रुतिविरोधन्यायेन नारायणस्य सवितृमण्डलमध्यवर्तित्वप्रतिपादकस्मृतेर्बाधोपपत्तेः । तस्मात्सवितृमण्डलमध्यवर्ती परमेश्वर एवेति सिद्धं अत एव सौरमण्डलमध्यस्थं साम्बं संसारभेषजं । नीलग्रीवं विरूपाक्षं नमामि शिवमव्ययम् । इदमपि सङ्गच्छते ॥ ९६ ॥

तत्प्रसङ्गान्नमो हिरण्यबाहव इति वाक्यस्यार्थमाह—

उक्तो हिरण्यपतिरेषहिरण्यबाहु-
रुक्तो ऽम्बिकापतिरुमापतिरेष उक्तः ।
आहुर्भवन्तमधिदैवतमुष्णरश्म-
रातस्तदर्चनविधौ भगवन्नभिज्ञाः ॥८७ ॥

एष ईश्वरो हिरण्यपतिरुक्तः । तत्र श्रुतिः । हिरण्यपतये । इति । हिरण्यपतित्वमीश्वरस्यैव सम्भवति । यस्य रेतसा परस्सहस्रं गिरयस्सह मेरुणा हिरण्मया बभूवुः । इति । यस्य वीर्यादण्डमपि हिरण्मयं । तथाच वायवीयसंहितायां । रञ्जयित्वा गिरीन्सर्वान्काञ्चनीकृत्य मेरुणा । ततश्चिरेण कालेन सञ्जज्ञे तत्र तेजसि । इति । आदित्यपुराणे । नारायणं पुरस्कृत्य प्रसूताः सर्वदेवताः । गर्भशल्यविनिर्मुक्ता जातास्ते सुखिनो जनाः । शार्वेण तेजसा तेन रञ्जितो मेरुपर्वतः । ततः काञ्चनतां प्राप्तस्सशैलस्सवनो महान् । शार्वं तेजो धृतं यस्माद्देवैश्शुक्रपुरोगमैः । तस्माज्जरादिनिर्मुक्ता अमराश्च सुरोत्तमाः । सिद्धाश्च मुनयश्चैव ये केचित्तत्र संस्थिताः । तृणगुल्मलताश्चैव जलस्थलरुहाश्च ये । सर्वे काञ्चनसङ्काशास्सञ्जातास्तत्प्रसादतः । इति । सनत्कुमारसंहितायामपि विष्णुवचनं । विष्णुः । महेश्वरस्य यद्रेतः पवित्रं शुभशमुत्तमं । समाकृष्टं पुरा गौर्या दुराधर्षमतोन्यतः । देवतानां हितार्थाय तद्वह्नौ प्राक्षिपत्परम् । मुखेनैवापिबद्वह्नी रेतश्शुक्लं पिनाकिनः । ततो ज्वलति वै वह्निः काष्ठमध्ये स्थितं यतः । तदोष्णेन परीतप्ता गङ्गायां प्राक्षि-

पत्पुनः । कथिताथ पुनर्गङ्गा ससमुद्रसरिद्गणा । भूम्यां निपातयामास पर्वतेष्वभ्यपातयत् । तप्तायःपिण्डवद्भामिस्सद्वीपकुलपर्वता । ततस्तदीश्वरेच्छातः स्त्रीसरेणु प्रमाणकं । गम्ध्वा समस्तभुवनं यातं शरवणं प्रति । ततस्स्कन्दस्समभवत्काशं संपर्कयन्ज्वलन् । तत्स्वच्छस्वर्णमभवाद्विप्रषो या स्समुत्थिताः । तास्वेका न्यपतन्मेरौ वायुनात्यन्तसंयुता । वृक्षगुल्मलतागुप्तो मेरुः परमकाञ्चनः । स देवधिष्ण्यनगरं प्रान्ते जम्बूः काचिद्गिरेः । तस्य मूलेन संप्राप्तो न्यवर्तत महातरुः । यथा मेरुस्तथा जम्बूर्यथा जम्बूस्तथा गिरिः । तस्य पर्वतमात्राणि फलानि लघुबीजिनः । महारसानि न्यपतन्सर्वर्तुष्वविशेषतः । ईशितुर्हृदयाज्जातं भोक्तॄणाञ्च प्रियं नवं । महत्प्रजायते हेम्नश्शिवो निष्कं हि निष्कळः । स्त्रियस्सर्वा महादेवी साक्षाद्धेम सहेश्वरः । शिवलिङ्गादभूदण्डं हिरण्मयमजोद्भवं । यद्यद्धिरण्यं तत्सर्वं शिवरेतो न संशयः । इति । तथा च रामायणेपि । श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरं । उत्ससर्ज तदा तेजस्स्रोतोभ्यो हि तदानघम् । तदस्यान्निर्गतस्तस्मात्तप्तजाम्बूनदप्रभं । काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभं । इति । एष हिरण्यबाहुः । तत्र श्रुतिः । नमो हिरण्यबाहवे । इति । बाहुशब्दोऽङ्गान्तराणामप्युपलक्षणं । हिरण्मयसर्वावयवः । तत्र श्रुतिः । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः । इति । छान्दोग्येच । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः दृश्यते स हिरण्यश्मश्रू हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्वएव सुवर्णस्तस्य । इति । पुण्डरीकमेव अक्षिणीति त्रिलोचनस्य परमेश्वरस्य लोचनद्वयग्रहणं पुण्डरीकसादृश्यकथनार्थं न तृतीयलोचनाभावपरं । तथाहि । पुत्रत्रयवन्तं ब्राह्मणं प्रति द्वौ पुत्रावग्निकल्पावित्युक्ते द्विसङ्ख्याग्रहणं न तृतीयपुत्रनिषेधपरं किन्तु पुत्रद्वयस्याग्निसादृश्यद्योतनपरं तद्वदत्रापि कमुदकं रश्मिभिः पिबतीति कपिरादित्यः तेनासितं विकसितं पुण्डरीकं यथा स्फुरति तथा परमेश्वरस्य लोचनद्वयं तृतीयलोचनं तु मुकुळितपुण्डरीकसममित्यभिप्रायः तथा च काळिदासवाक्यं । दग्धं यदा मदनमेकमनेकधा ते मुग्धः कटाक्षविधिरंकुरयां चकार । धत्ते तदाप्रभृति देवि ललाटनेत्रं सत्यं

ह्रियैव मुकुळीकृतमिन्दुमौळेः । इति । एषो अम्बिकापतिरुक्तः । अम्बिकापतये । इति श्रुतिः । उमापतये इति तथा च पुराणवचनं । हिरण्यबाहुर्भगवान्हिरण्यपतिरीश्वरः । अम्बिकापतिरीशानः पिनाकी वृषवाहनः । एको रुद्रः परं ब्रह्म पुरुषः कृष्णपिङ्गळः । वालाग्रमात्रे हृन्मध्ये विचिन्त्यो दहरान्तरे । हिरण्यकेशः पद्माक्षो ह्यरुणस्ताम्र एव च । यो ऽवसर्पत्यसौ देवो नीलग्रीवो हिरण्मयः । इति । एवंविधं त्वां भास्करस्येश्वरो देवतामिति कल्पविद आहुरित्याह । आहुरिति उष्णरश्मेस्सूर्यस्याधिदैवतमधिष्ठातारमाहुः हे भगवान् आतः अतः तदर्चनविधौ सूर्यपूजाकरणे वयमभिज्ञाः सूर्यस्याधिष्ठाता परमेश्वर इति बोधायनेनाप्युक्तं । ईश्वरं भास्करं विद्यात् स्कन्दमङ्गारकन्तथा । शुक्रं शचीपतिं विद्यादुमां चैव निशाकरं । इत्यादि तथा च लैङ्गे ऽप्युक्तं । देवर्षयः । भगवन्केन मार्गेण पूजनीयो द्विजातिभिः । कुत्र वा केन रूपेण वक्तुमर्हसि शङ्कर । कस्याधिकारः पूजायां ब्राह्मणस्य कथं प्रभो । क्षत्रियाणां कथं देव वैश्यानां वृषभध्वज । शूद्राणाञ्च कथं को ऽथ कुण्डगोळादिनाञ्च वा । हिताय जगतां सर्वमस्माकं वक्तुमर्हसि । सूतः । तेषां भावं समालोक्य मुनीनां नीललोहितः । प्राह गम्भीरया वाचा मण्डलस्थस्सदाशिवः । मण्डले चाग्रतोऽपश्यं देवदेवं सहोमया । देवाश्च मुनयस्सर्वे विद्युत्कोटिसमप्रभं । अष्टबाहुं चतुर्वक्त्रं द्वादशाक्षं महाभुजं । अर्द्धनारीश्वरं देवं जटामकुटधारिणं सर्वैराभरणैर्युक्तं रक्तमाल्यानुलेपनं । रक्ताम्बरधरं सृष्टिस्थितिसंहारकारणं । तस्य पूर्वमुखं पीतं प्रसन्नं पुरुषात्मकं । अघोरं दक्षिणं वक्त्रं नीलाञ्जनचयोपमं । दंष्ट्राकराळमत्युग्रं ज्वालामालासमावृतं । रक्तश्मश्रुजटायुक्तमुत्तरं विद्रुमप्रभं । प्रसन्नं वामदेवाख्यं वरदं विश्वरूपिणं । पश्चिमं वदनं तस्य गोक्षीरधवळं शुभं । मुक्ताफलमयैर्हारैर्भूषितं तिलकोज्वलं । सद्योजातमुखं दिव्यं भास्करस्य स्मरारिणः । आदित्यमग्रतोऽपश्यं चतुर्वक्त्रं च पूर्ववत् । भानुं दक्षिणतोऽपश्यं चतुर्वक्त्रं च पूर्ववत् । रविमुत्तरतोऽपश्यं चतुर्वक्त्रञ्च पूर्ववत् । विस्तारां दक्षिणे पूर्वं सुतरां दक्षिणे स्थितां । बोधिनीं पश्चिमे भागे मण्डलस्य प्रजापतेः । आ-

ध्यायिनीश्च कौबेर्यां एकवक्त्रां चतुर्भुजां । सर्वाभरणसंपन्नाश्शक्तयस्सर्वसंमताः । ब्रह्माणं दक्षिणे भागे विष्णुं वामे जनार्दनं । ऋग्यजुस्साममार्गेण मूर्तित्रयमयं शिवं । वैराग्यैश्वर्यसंयुक्तं प्रभाति विमले तथा । पीतं सर्वेश्वरं देवमाराध्य परमे सुखे । दीप्तां दीपशिखाकारां सूक्ष्मां विद्युत्प्रभां शुभां । चतुर्वर्णां चतुर्वक्त्रां देवीं वै सर्वतोमुखां । सोममङ्गारकं देवं बुधं बुद्धिमतां वरं । बृहस्पतिं बृहद्बुद्धिं भार्गवं तेजसां निधिं । मन्दं मन्दगतिं सर्वास्समन्तात्तस्य देवताः । सूर्यश्शिवो जगन्नाथस्सोमस्साक्षादुमा स्वयं । पञ्च भूतानि शेषाणि तन्मयं च चराचरं । एवञ्च मुनयस्सर्वे देवदेवमुमापतिं । कृताञ्जलिपुटास्सर्वे मुनयो देवतास्तथा । अस्तुवन्वाग्भिरर्थ्याभिवरदं नीललोहितं । इत्यादि । रामायणेऽपि । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे । भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः । इत्याति ॥ ५७ ॥

आदित्यो वा एष इत्याद्यनुवाकोक्तमर्थं सगृह्य दर्शयति ।

यो मण्डलं तपति यस्छ तदन्तरात्मा
या चानयोर्भवति भूतपते विभूतिः ।
जानान एतदपि यत्पलमश्नुते च
सर्वं यथावदिह तत्कथितं क्रमेण ॥ ५८ ॥

यः आदित्यः मण्डं तपति यश्च तदन्तरात्मा ईश्वरः अनयोः सूर्यतदन्तरात्मनोः या च विभूतिर्भवति विद्यते एतज्जानानो विद्वान् यत्फलमश्नुते तत्सर्वमिहादित्यानुवाके क्रमेण यथावत्कथितं । तथा च श्रुतयः । आदित्यो वा इत्यादि । आदित्यो वै तेज ओजो बलं यशश्चक्षुश्श्रोत्रमात्मा मनो मन्युर्मृत्युस्सत्यो मित्रो वायुराकाशः प्राणो लोकपालः कः किं कं तत्सत्यमन्नमायुरमृतो जीवो विश्वः कतमस्स्वयम्भुप्रजापतिः संवत्सर इति संवत्सरो असावादित्यो य एष पुरुषः एष भूतानामधिपतिः ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति य एवं वेदेत्युपनिषत् । आदित्यो वा इत्याद्यनुवाकद्वये आदित्यमण्डले अर्चिमयर्चिर्दीप्यत इति मण्डलप्रभामुक्त्वा ऽर्चिषि पुरुष इति मण्डलाभिमानी

सूर्य इति अन्तरादित्यो हिरण्मयः पुरुष इति हिरण्मयपुरुषमादित्यान्तर्वर्तिनमुक्त्वा पुनरादित्यो वै तेज इत्यादिना तस्य विभूतिमभिधाय एष भूतानामधिपपिरिति भूतपतित्वेन तन्निर्दिश्य पुनः कीदृशः पुरुष इत्याकाङ्क्षायां सर्वो वै रुद्र इत्यारभ्य अम्बिकापतय उमापतये नमोनम इत्युपसंहृतः ब्रह्मण इत्यन्तानुवाकस्य प्रजापतिस्संवत्सर इतीतिशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्त्रीपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगदीश्वरस्य विभूतिरिति वायवीयसंहितायां श्रूयते । शङ्करः पुरुषा स्सर्वे स्त्रियस्सर्वा महेश्वरी । सर्वे स्त्रीपुरुषास्तस्मात्तयोरेव विभूतयः । पुल्लिङ्गमखिलं धत्ते भगवान्पुरशासनः । स्त्रीलिङ्गमखिलं देवी धत्ते सा सर्वमङ्गळा । शब्दजातमशेषन्तु धत्ते शम्भुमनोरमा । अर्थस्वरूपमखिलन्धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ! इति ॥ ५८ ॥

एवमादित्यो वा इत्याद्यनुवाकतात्पर्यमभिधायैतत्प्रदेशपरिज्ञानमेव सावित्रीमन्त्रार्थपरिज्ञाने कारणमित्याह—

मा नाम भूदखिलमन्यदिमं प्रदेश-
मध्यापितास्तदिति मन्त्रविदो भवन्ति ।
वाच्यः किमस्य सविता सवितुर्वरेण्यः
किं वा भवानिति वितर्कपद न तेषाम् ॥ ५९ ॥

अन्यत् आदित्यो वा एष इत्यादि वेदान्तप्रदेशादन्यदखिलं वेदवाक्यजालं माभूत् नाम शब्दः प्रकाशे । नामप्रकाशसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्स्न इत्यमरः । मा प्रकाशीभवत्वित्यर्थः इमं प्रदेशमादित्यो वा इत्यादि वेदान्तप्रदेशमध्यापिता अर्थावबोधपर्यन्तमध्ययनं कारिता विद्वांसस्तदिति मन्त्रविदः तत्सवितुर्वरेण्यमिति गायत्रीमन्त्रविदो भवन्ति । किञ्च तेषामध्यापितानामस्य गायत्रीमन्त्रस्य किं सविता सूर्यो वाच्यः किं सवितुर्वरेण्यो भवानिति वितर्कपदं विचारपदं न अयं विचार एव नोदेति आदित्यो वा इत्याद्यनुवाकानुसन्धानेनैवेश्वरस्य सूर्यान्तरात्मनिश्चये सति गायत्रीमन्त्रेऽपि तदन्तरात्मेश्वर एव प्रतिपाद्यत इति निश्चयो भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

गायत्रीमन्त्रपदार्थविचारेणापीश्वरस्यैव गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं प्रतीयत इत्याह ·

भास्वन्तमेष विषयीकुरुते न मन्त्र-
श्शक्नोति वक्तुमधिदैवतमीश्वरं त्वाम् ।
यस्मादयं त्वयि निरोहति भर्गशब्दः
प्रज्ञाप्रचोदकतया तदधीयसे त्वाम् ॥ ६० ॥

एष तत्सवितुरिति मन्त्रो भास्वन्तं न विषयीकुरुते न प्रतिपादयति किंत्वधिदैवतमीश्वरं त्वां वक्तुं शक्नोति । तथा च आदित्यपुराणे श्रूयते । ततो दर्भासने स्थित्वा गायत्रीं प्रजपेद्द्विजः । त्रैवर्णिकानां सर्वेषां गायत्री-परमा गतिः । यद्गायत्र्याः परं तत्वं देवदेवो महेश्वरः । इति ज्ञात्वा जपे-द्विद्वान्गायत्र्याः फलमश्नुते । यो मन्यते ऽन्यथयितुं गायत्रीं शिवरूपिणीं स पच्यते महाघोरे नरके कल्पसङ्ख्यया । पादाश्चत्वारो गायत्र्या देवा-श्चत्वार एव ते । रविश्च विष्णुरुद्रेशाः पादानां देवताः क्रमात् । एवं ज्ञात्वा विधानेन गायत्रीं वेदमातरं । जपेन्माहेश्वरीं ज्योतिर्नित्यमेव प्रका-शते । इति । आदित्यपुराणे ऽपि विष्णोर्वचनं । गायत्रीवल्लभः प्रांशुः । इति । लैङ्गे ऽपि । दिवाकरस्स्मृतस्तस्मात्कालस्ताद्भिद्भिरीश्वरः । चतुर्विधा-नां भूतानां प्रवर्तकनिवर्तकः । तस्यापि भगवान्रुद्रस्साक्षादेव प्रवर्तकः । इति । तत्रहेतुमाह यस्मादिति यस्मात्कारणादयं भर्गशब्दः त्वयि निरो-हति निरूढो भवति । नान्यत्र प्रयुज्यत इत्यर्थः । हरस्मरहरो भर्गः । इत्यमरः । भीमो भर्गः कृत्तिवासाः । इति च । तथा च स्कान्दे भृङ्गिव-वचनं । शम्भो शङ्कर शान्त शाश्वत शिव स्थाणो भवोमापते भूतेश त्रि-पुरान्तक त्रिणयन श्रीकण्ठ कालान्तक । शर्वोग्राभय भर्ग भीम जगतांना-थाक्षय श्रीनिधे रुद्रेशान महेश्वरेश्वर महादेवेश तुभ्यं नमः । इति । पौलस्त्यवचनं । शम्भो भर्ग भव त्रिणेत्र जगतां बन्धो ऽन्धकध्वंसक प्रालेयां-शुकलावतंस मदनद्वेषिन् मृडानीपते । व्योमव्यापिवपुर्महेश यमिनामाद्य त्रिलोकीतनो भास्वद्विग्रह विग्रहार्तिशमन त्वं पाहि नस्सन्नतान् । इति । तस्मात्कारणात्त्वं प्रज्ञाप्रचोदकतया धर्माधर्मबुद्धिप्रेरकतया अधीयसे । एष

एव हि साधु कर्म कारयति एष एवासाधु कर्म कारयतीति श्रुतिष्वा-म्नायसे ॥ ६० ॥

ननु केचिदिमं मन्त्रं सवितृपरत्वेन व्याचक्षते । यस्सविता नो ऽस्मा-कं सर्वेषां धर्मादिविषया धियो बुद्धीः प्रचोदयात्प्रेरयेत् सवित्राभ्यनुज्ञातो हि सर्वं कर्म करोति । सविता वै प्रसवानामीशः । इति ब्राह्मणं । तस्य देवस्य सवितुर्वरेण्यं वरणीयं यद्भर्गः पापानां भर्जनं तद्रूपं धीमहीति तच्छ-ब्दो अध्याहर्तव्यः यत्सर्वेषां धियं प्रचोदयादिति तदित्यर्थः । तथा च तेषां वचनं । यो देवस्सवितास्माकं धियो धर्मादिगोचराः । प्रेरयेत्तस्य यद्भर्ग-स्तद्वरेण्यमुपास्महे । इत्यत आह—

सान्तो ऽयमन्तकरिपो यदि भर्गशब्दो
यत्तत्पदद्वयमनन्वयि लिङ्गभेदात् ।
अन्वेषयेदुभयमन्यमभिन्नलिङ्ग-
मश्रूयमाणमसमञ्जस एष पक्षः ॥ ६१ ॥

हे अन्तकरिपो ऽयं भर्गशब्दस्सान्तो यदि असुन्प्रत्ययान्तत्वेन स-कारान्तश्चेद्यत्तत्पदद्वयं य इति तदिति पदद्वयं लिङ्गभेदात्पुल्लिङ्गनपुंसकलि-ङ्गभेदादनन्वयि परस्परान्वयरहितं सदस्मिन्मन्त्रे ऽश्रूयमाणमभिन्नलिङ्गं स-मानलिङ्गमुभयं विशेषणमन्यद्विशेष्यमन्वेषयेदाकाङ्क्षेत सम्बन्धयोग्यसमानलि-ङ्गपदाश्रवणात्साकांक्षमेव यत्तत्पदद्वयमवतिष्ठत इत्यर्थः । अत एष पक्षो ऽसमञ्जसः । असमीचीनः भर्गशब्दस्य सकारान्तत्वाङ्गीकारेण सूर्यपरत्वेन व्याख्यानपक्षो ऽयुक्त इति भावः ॥ ६१ ॥

ननु भर्गशब्दो ऽसुन्प्रत्ययान्तत्वेन सकारान्त एव भवतीति वक्तुं युक्तं । ञि-त्यादिर्नित्यं । इत्याद्युदात्तो हि नित्स्वरस्तदन्ततायामेवोपपद्यत इत्यत आह—

शब्दस्मृतिर्ह्यसुनि वा घञि वा पदान्ते
युक्तं वदत्युभयथा स्वरमाद्युदात्तम् ।
व्यत्यस्तकारकमवैमि पदं घञन्तम्
मैत्रायणश्रुतिपराहतसान्तभावम् ॥ ६२ ॥

अमुनि वा घञि वा पदान्ते सति शब्दस्मृतिः । ञ्नित्यादिर्नित्यं । इत्यादि व्याकरणसूत्रमाद्युदात्तमुभयथा युक्तं वदति हि भर्गशब्दस्यासुन्नन्ततायामिव घञन्ततायामप्युदात्तसिद्धेः । ननु च भर्ज्यते संसारदुःखमनेनेति कर्तरि कारके घञ्नसिध्यति । अकर्तरि च कारके संज्ञायां इति हि तद्विधानादित्यत आह व्यत्यस्तेति व्यत्यस्तकारकं विपरीतकारकं मैत्रायणश्रुतिपराहतसान्तभावं । भर्गो देवस्य धीमहि सविता वै देवो यो ऽस्य भर्गाख्यस्तच्चिन्तयामीति मैत्रायणश्रुत्या भर्गाख्य इत्युपादानादकारान्तत्वमुक्तं भर्गशब्दस्य यदि सकारान्तत्वमभिप्रैष्यत् यदस्य भर्ग आख्यं तच्चिन्तयामीति वा वक्ष्यत् । अत एव पराकृतो निराकृतस्सान्तभावस्सकारान्तत्वं यस्य तत्पदं भर्गपदं घञन्तमवैमि मैत्रायणश्रुतिनिबन्धनेनैकव्यत्यासमङ्गीकृत्यापि सकारान्तत्वं परित्यज्य घञन्तमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥

अस्याः मैत्रायणश्रुतेरर्थमाह—

मैत्रायणश्रुतिरसौ तदिति प्रकृत्य
भर्ग भवन्तमभिधाय विचिन्तनीयम् ।
रुद्रस्य भर्गपदगोचरतां ब्रुवाणा
सान्तं प्रतिक्षिपति भर्गपदं पुरारे ॥ ६३ ॥

असौ मैत्रायणश्रुतिः तदिति गायत्रीमन्त्रं प्रकृत्य भर्ग भवन्तं विचिन्तयामीत्यनेन विचिन्तनीयमभिधाय को वा भर्गाख्य इत्याकांक्षायां एष रुद्रो भर्गाख्यो ब्रह्मवादिनः । इत्युपरितनवाक्योक्तस्य रुद्रस्य भर्गपदगोचरतां ब्रुवाणा भर्गशब्दं सान्तं प्रतिक्षिपति भर्गशब्दस्य सकारान्तत्वं निराचष्टे ॥ ६३ ॥

तलवकारिब्राह्मणेनापि भर्गशब्दस्य सान्तभावो निरस्त इत्यत आह—

सान्तं पदं तदपि नैव ददाति वक्तुं
यद्ब्राह्मणन्तलवकारिण आमनन्ति ।
प्रश्नोत्तरक्रमनिरूपितपूर्वपादं
पादं द्वितीयमपि भर्गमयं ब्रवीति ॥ ६४ ॥

तलवकारिणः । कस्सविता का वा सावित्री इत्युपक्रम्य तस्या एष प्रथमः पादः द्वितीयः पादो भर्गमयं इति यद्ब्राह्मणमामनन्ति तदपि भर्गपदं सान्तं वक्तुन्नैव ददाति । सकारान्तत्वेन वक्तुं न सहत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह प्रश्नोत्तरक्रमनिरूपितपूर्वपादं । कस्सविता का वा सावित्री इति प्रश्नः तस्य एष प्रथमः पादः इत्युत्तरं तत्क्रमेण निरूपितः प्रतिपादितः पूर्वपादो यस्य तद्ब्राह्मणं अथ द्वितीयं पादं तस्या गायत्र्याः द्वितीयं पादं भर्गमयं ब्रवीति । द्वितीयः पादो भर्गमय इति ब्रवीति । स यदि सान्तस्स्यात्तर्हि भर्गमय इति न स्यात् किंतु मनोमय इति वद्भर्गो मय इत्येव स्यादिति तात्पर्यं भर्गशब्दस्याकारान्तत्वं कूर्मपुराणे ऽप्युक्तं । प्रपद्ये तत्परं तत्त्वं वरेण्यं सवितुश्शिवं । भर्गमग्निं परं ज्योतीरक्ष मां हव्यवाहन । इति । शैवपुराणे ऽपि । सौरे च बिम्बे च सुवर्णवर्णं भजन्ति यं वेदविदां वरिष्ठाः । वदन्ति तं काळगळं सदा तं स्कन्दं तु भर्गाख्यमहं भजामि । इति ॥६४॥

एवं भर्गशब्दस्याकारान्तत्वं प्रतिपाद्य गायत्रीपदानामन्वयमाह—

भर्गः प्रचोदयति यो धियमस्मदीया-
न्तं धीमहीति घटना विनिमाय लिङ्गम् ।
वाच्यस्य भर्ग भवतस्स्वपदाभिधानं
भर्गाख्यमित्यपि च साम्बवचोनुरोधः ॥ ६५ ॥

यो ऽस्मदीयां धियं प्रचोदयति तं धीमहीति तच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गं विनिमाय विपरिणामं कृत्वा घटना क्रियाकारकयोजना । तथा च याज्ञवल्क्यः । देवस्य सवितुर्मध्ये यो भर्गो नो धियस्स्वयं । प्रचोदयात्तं वरेण्यन्धीमहीत्यन्वयक्रमः । इति । तथा च शातातपवाक्यं । धर्मादिगोचरा यो नो धियो भर्गः प्रचोदयात् । देवस्य सवितुश्चापि वरेण्यं तमुपास्महे इति । एवं प्रतिपादने सतीदमपि प्रयोजनद्वयं सम्भवतीत्याह । वाच्यस्येति हे भर्ग वाच्यस्य भर्गपदवाच्यस्य भवतः स्वपदाभिधानं कतमो वै भर्ग इति ब्रह्मवादिनो वदन्ति पापभञ्जनाद्ब्राह्मणानां जगद्भवनाद्रुद्र एव भर्गो नान्य इत्याह । याज्ञवल्क्य इति मैत्रायणश्रुत्युक्तप्रकारेण स्ववाचकभर्गशब्दस्या-

भिधानन्तद्भर्गाख्यं किमपि परमं धामेति साम्बस्तुतिवाक्यानुरोधश्चेति प्रयोजनद्वयम् ॥ ६५ ॥

तदक्षरमिति मन्त्रोपनिषद्प्यमुमेवार्थं प्रतिपादयतीत्याह—

त्वामेव मन्त्रोपनिषद्ब्रवीति
तदित्यृचो ऽस्याः प्रतिपाद्यमर्थम् ।
तदक्षरन्तत्सवितुर्वरेण्यं
प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥ ६६ ॥

इति मन्त्रोपनिषच्छब्दैस्सवितृवरणीयत्वप्रज्ञाप्रचोदकत्वप्रतिपादकैः । शब्दैस्त्वामेव तदित्यृचः तदित्यस्या ऋचः प्रतिपाद्यमर्थं ब्रवीति वृत्तभेदस्तु मन्त्रानुकरणार्थः ॥ ६६ ॥

ननु भार्गवत्वेनास्या ऋचः कथं सावित्रीति व्यपदेशस्तत्राह—

भार्गो ऽपि सन्सवितृशब्दसमन्वयेन
सावित्रतामपि विगाहत एव मन्त्रः ।
तत्तत्पदान्वयवशेन महेश मन्त्रां-
स्तद्देवतानपि हि मन्त्रविदः पठन्ति ॥ ६७ ॥

अयं तत्सवितुरिति मन्त्रो भार्गः भर्गो देवता अस्येत्यर्थः। सास्यदेवता इत्यण् । भर्गदेवताकस्सन्नपि सावित्रतां सवितृदेवताकत्वमपि विगाहत एव प्राप्नोत्येव हि यस्मात्कारान्मन्त्रविदस्तत्तत्पदान्वयवशेन तत्तद्देवतावाचकपदसम्बन्धवशेन मन्त्रां स्तत्तद्देवताकानपि पठन्ति ॥ ६७ ॥

एकस्या एवर्चोनेकदेवतावाचकपदसम्बन्धवशेनानेकदेवताकत्वं ब्राह्मणोक्तं दर्शयति --

अप्यर्कदैवतवतीमृचमामनाम-
श्शब्देन विश्व इति शङ्कर वैश्वदेवीं ।
पित्र्याश्च मर्त इति पुष्यपदेन पौष्णी-
मेतादृशानि कति नाम निदर्शनानि ॥ ६८ ॥

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

अर्कदैवतवती विश्वेदेवस्य नेतुरिति पंचस्वात्रेयो नाम ऋषिः अनुष्टुप्छंदः विश्वे देवा देवता इति ऋग्विधाने विश्वेदेवस्येत्यस्या ऋचः।विश्वेदेवदेवताकत्वमुक्तं तथापि मंत्रवाच्यार्थो देवतेति नैरुक्तवाक्यादर्कदेवताकत्वमिति अर्कदेवतवतीमपि सवितृदेवताकामपि विश्वेदेवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वेराय इषुध्यसि द्युम्नं व्रणीत पुष्यसे । इति ऋचं विश्वपदेन वैश्वदेवीं विश्वेदेवदेवताकां मर्त इति पदेनापित्र्यां पितृदेवताकां पुष्यपदेन पुष्यसे इति पदेन पौष्णीं पूषदेवताकामामनामः अधीमहे तथाच यजुर्वेदे ब्राह्मणवाक्यं । विश्वेदेवस्य नेतुरित्याह सावित्र्ये तेन मर्तो प्रणीत सख्यमित्याह पितृदेवत्ये तेन विश्वेराय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेनद्युम्नं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्ये तेन सा वा एषर्क्सर्वदेवत्येति एतादृशानि निदर्शनानि कति नाम । नाम प्रकाशसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने । इत्यमरः कानि चित्संभाव्यानीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

अनेनैव न्यायेन कल्पकारैरपि तत्तद्देवताकेषु कर्मसु तत्तत्पदावयवान्वयवशेनापि मंत्राविनियुज्यन्त इत्याह ।

एषा गतिश्श्रुतिगिरामिति निर्णयेन
तत्तद्गृहार्चनविधौ मुनयस्स्मरन्ति ।
मन्त्रेण शङ्कर शनेश्शमुपक्रमेण
बुध्यस्वशब्दसहितेन बुधस्य पूजाम् ॥ ६९ ॥

श्रुतिगिरां वेदवचसां एषा गतिः अयं न्यायः इति निर्णयेन मुनयस्तत्तद्गृहार्चनविधौ शमुपक्रमेण शं इति शब्द उपक्रमः प्रारंभः यस्य तेन। शन्नोदेविरभिष्टये । इति मन्त्रेण शनेः शनैश्चरस्य बुध्यस्वशब्दसहितेन । उद्बुध्यस्वाग्ने । इतिमन्त्रेण बुधस्य पूजां स्मरन्ति । तथा च याज्ञवल्क्यः। आकृष्णेन इदं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । उद्बुध्यस्वेति चर्चो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः । बृहस्पते अतियदर्यस्तद्देवाः स्तत्परा श्रुतिः । शन्नोदेवीस्तथा मन्त्राः केतुं कृण्वन्कयानचेति ॥ ६९ ॥

ईश्वरवाचकेषु बहुषु वैदिकेषु मन्त्रेषु सत्स्वपि गायत्र्या ईश्वरवाचकत्वप्रतिपादने त्रयीसारत्वं हेतुरित्याह ॥

आम्नायमृग्यजुषसामविधं विचिंत्य
सारं समुधृतवता परमेष्ठिनापि ।
मन्त्रस्त्रिपादयमदृष्टविधान्तरेण
दृष्टश्चराचरगुरो मनुना यथोक्तं ॥ ७० ॥

हे चराचरगुरो ऋग्यजुषसामविधं ऋग्यजुस्सामप्रकारं आम्नायं वेदं विचिंत्यादृष्टविधान्तरेणादृष्टप्रकारान्तरेण सारमुत्कृष्टभागं समुद्धृतवता परमेष्ठिनापि अपिरेवार्थे परमेष्ठिनैव त्रिपादयं मन्त्रो दृष्टः उक्ते ऽर्थे मनुवचनसंमतिं दर्शयति यथेति । यथोक्तं मनुना । त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमुदूदुहत् । तदित्यृचो ऽस्यास्सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः । इति ।अथर्वणस्याप्यत्रैवांतर्भावात्त्रिभ्य इत्युक्तं ॥ ७० ॥

एवं पंचदशश्लोकैस्सोपोद्घातं महेशितुः। गायत्रीमन्त्रवाच्यत्वं लक्षणं सुनिरूपितं । अथेशितुः क्रमप्राप्तं क्रतुशेषित्वलक्षणं । श्लोकैर्द्वादशसंख्याकैः प्रतिपादयति स्फुटम् ॥

गृह्णातु काममनलस्सकलं हविस्ते
राज्ञो बलिं हरतु भागदुघः प्रजाभ्यः ।
पार्थेन शङ्कर निवेदितमंबुजाक्षे
नैशं हविस्फुटमदृश्यत पादयोस्ते ॥ ७१ ॥

अनलो अग्निः कामं सकलं हविर्गृह्णातु स्वीकरोतु तत्सकलं सोमादिकं हविस्ते तव स्वमिति शेषः अत्र दृष्टान्तः राज्ञ इति भागदुघः भागं करं दोग्धि गृह्णातीति भागदुघः शौल्क शाल्किकादिः । दुहः कप् घश्च । इति दुहः कप् घकारादेशश्च राज्ञो बलिं हरतु शौल्कशाल्किकादिगृहीतः करः राज्ञः एवमनलगृहीतं सोमादिकं सकलं हविस्तव स्वमित्यर्थः न हि परकीयं धनं गृह्णतः स्वं भवति गृह्णतापि स्वामिन एव समर्पणीयत्वात् अत्र किंचिदितिहासवचनं प्रमाणमाह पार्थेनेति हे शंकर पार्थेनार्जुनेनांबुजाक्षे पुरुषोत्तमे निवेदितं समर्पितं नैशं हविरुपहारस्ते पादयोस्फुटमदृश्यत । तथा च द्रोणपर्ववचनं । तञ्चोपहारं सकलं नैशं नैमित्तमात्मनः । ददर्श त्र्यंबकाभ्याशे वासुदेवे निवेदितं । इति । अत्र वासुदेवस्य हविर्निवेदनाधिकरणत्वमुक्तं ईश्वरस्य संप्रदानमुक्तमिति ननु महाभारते पाण्डवानां कृष्णसहायत्वेन सर्वकार्यसिद्धेः कथं तस्य हविर्निवेदनाधिकरणत्वमिति चेन्न पाण्डवानां कृष्णस्य देश्वरानुग्रहादेव सर्वकार्यसिद्धिः । भारते आश्वमेधिके पर्वणि श्रूयते भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् । रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं मया । व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति । तत्प्राप्नुयामहे वित्तं धर्मादान्वीक्षितं प्रति । कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम । ते वयं प्रणिपातेन गिरीशस्य महात्मनः । तदानयामहे सर्वे तमभ्यर्च्य कपर्दिनं । तं विभुं देवदेवेशं शूलपाणिं त्रिलोचनं । अनादिनिधनं शंभुं नमस्यामो महेश्वरं। तं विभुं देवदेवेशं तस्य चानुचरांस्तु तान् । प्रसादार्थमवाप्स्यामो मनोवाक्कायकर्मभिः । रक्षंति ये च तस्सर्वं किंकरा रौद्रदर्शनाः । ते च वश्या भविष्यंति प्रसन्ने वृषभध्वजे । स हि देवः प्रसन्नात्मा भक्तानां परमेश्वरः ददात्यमरतां वापि किं पुनः कांचनं प्रभुः। वनस्थस्य पुरा जिष्णोरस्त्रं पाशुपतं महत् । रौद्रं ब्रह्मशिरश्चादात्प्रसन्नः किं न दास्यति । वयं सर्वे च तद्भक्तास्सचास्माकं प्रसीदतु । तत्प्रसादाद्वयं राज्यं प्राप्ताः कौरवनन्दन । अभिमन्योर्वधे वृत्ते प्रतिज्ञाते ऽअर्जुनेन वै । जयद्रथवधार्थाय स्वप्ने लोकगुरुर्निशि । समासाद्य तु गांधर्वमर्जुनस्सहकेशवः । ततः प्रभातां रजनीं फल्गुनस्याग्रतः प्रभुः । जघान सैन्यं शूलेन प्रत्यक्षं सव्यसाचिनः । कस्तां सेनां महाराज मनसापि प्रधर्षयेत् । द्रोणकर्णमुखैर्गुप्तां महेष्वासैः प्रहारिभिः । ऋते देवान्महेष्वासाद्बहुरूपान्महेश्वरात् । तस्यैव च प्रसादेन निहताश्शात्रवस्तव । अश्वमेधस्य संसिद्धिं स तु संपादयिष्यति । श्रुत्वैवं ब्रुवतस्तस्य वाक्यं भीमस्य पार्थिव । प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभुवातीव भारत । अर्जुनप्रमुखाश्चैव तथेत्येवाब्रुवन्मुदा । आनुशासनिके पर्वणि । शतक्रतुं चाभिवीक्ष्य स्वयं मामाह शंकरः । विदुः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन्

क्रियतामात्मनश्श्रेयः प्रीतिर्हि परमा त्वयि । वृणीष्वाथ वरान् कृष्ण दातास्मि तव सत्तम । ब्रूहि यादवशार्दूल यानिहेच्छसि दुर्लभान् । इति । कृष्णप्रसादस्तु परमेश्वरस्य प्रसादं भवति । तदुक्तं द्रोणपर्वणि । तमब्रवीत्ततो जिष्णुर्महदाश्चर्यमुत्तमम् । द्रष्टवानस्मि भद्रन्ते केशवस्य प्रसादजं । महाभारते तु परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते । ततुक्तं । शान्तिपर्वणि । यं विष्णुरिन्द्रश्शम्भुश्च ब्रह्मालोकपितामहः । स्तुवन्ति विविधैस्तोत्रैर्देवदेवं महेश्वरं । तमर्चयन्ति ये शश्वद्दुर्गाण्यतितरन्ति ते । इति ब्रह्मविष्ण्वादिभिः परमेश्वर एव सर्वत्रोपास्यत्वेन प्रतिपाद्यते । महाभारते । आद्यं पुरुषमीशानं । इत्युपक्रमानुरोधेनोपसंहारोऽपीश्वरविषय इति समीचीनं । सत्वं वहाति शुद्धात्मा परं नारायणं प्रभुं । प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना । इत्यादि शान्तिपर्वणि नारायणान्तर्यामित्वेन परमेश्वरस्य प्रतिपादनान्नारायणद्वारा परमेश्वर एव प्रतिपाद्यत इति समीचीनं । ननु । इन्द्राय स्वाहा । अग्नये स्वाहा । इत्यादाविन्द्रादीनां हविस्संप्रदानत्वश्रवणा अवीव्रतथादि द्रव्येषु अद्धीन्द्रं पिब च प्रस्थितस्याग्निरिदं हविरजुषतेत्यादौ हविर्भोक्तृत्वश्रवणात्तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीत्यादौ फलदातृत्वश्रवणाच्च कथं सकलहविषामीश्वरशेषित्वमिति चेन्मैवं नेन्द्रादिशब्दैरिन्द्रादयो यज्ञकर्मणि संप्रदानभूता उच्यन्ते किंत्वधिष्ठातृमहेश्वरसहिता एव यथा देवदत्तादिशब्दैर्नशरीरमात्रं किंतु शरीरविशिष्टात्मान उच्यन्ते एवमनिष्ठातृमहेश्वरसहिता एवेन्द्रादय इन्द्रादिशब्दैरुच्यन्ते ततश्चाधिष्ठाता महेश्वर एव यज्ञेन तृप्तस्संस्तानपीन्द्रादींस्तर्पयति यज्ञकर्तॄंश्च स्वर्गादिफलेन संयोजयति यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दौहृदान्नपानादिना स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगतमपत्यं तर्पयति दौहृदान्नपानादेः प्रदातारं च प्रत्युपकारेण फलेन योजयति तद्वत् । तथा च कूर्मपुराणवचनं । अहं हि सर्वहविषां भोक्ता चैव फलप्रदः । सर्वदेवतनुर्भूत्वा सर्वात्मा सर्वसंस्थितः । इतिं । महाभारते ऽपि । सर्वेषां देवतानां च धारयत्यवपुर्वपुः । इति । तत्रैव नियोगाध्याये । हव्यं वहति देवानां कव्यं कव्याशिनामपि । पाकश्चकुरुते वह्नि-

स्सो ऽपि मच्छक्तिचोदितः । सोऽप्यशेषजगच्छास्ता शक्रस्सर्वामरेश्वरः । यज्वनां फलदो देवो देवदेवनियोगतः । इति । ईश्वरस्येन्द्रादिसर्वशब्दवाच्यत्वं वेदे ऽप्युक्तं । नाम नामैव नाम मे । इति । प्रसिद्धं । सर्वन्नाम मे नाम भवति । हरिवंशे ऽप्युक्तं । यानि ते वासुदेवादिनामानि च महान्ति च । तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा । इति आश्वलायनेनाप्युक्तं । सर्वाणि हवा एतस्य नामधेयानिसर्वास्सेनास्सर्वाण्युच्छ्रयणानि । इति । यावन्ति लोके नामधेयानि सन्ति तानि सर्वाण्यस्यैव नामधेयानि यावन्तो लोके शब्दास्सन्ति तैस्सर्वैरयमेव वाच्य इत्यर्थः । लोके यावन्त्यस्सेनास्सन्ति तास्सर्वा अस्यैव सेनाः न ह्यन्यस्याल्पभाग्यस्य सेनास्सन्ति । अनेन राजादय इन्द्रादयश्च रुद्रांशभूता इत्युक्तं यावन्ति लोके उच्छ्रयणानि उत्कृष्टानि ऐश्वर्यवत्तया दृढतया तपस्तप्तृतया चान्येन वा तानि सर्वाण्यस्यैवांशभूतानि न ह्यन्यस्योत्कृष्टवत्वसंभवः अथवा उच्छ्रयणानि सर्वतो दीर्घाणि पर्वतादीनि तेष्वयं वसतीति सर्वशब्दवाच्यत्वं वायवीयसंहितायां श्रूयते । शब्दजातमशेषं तु धत्ते शंभुमनोरमा । अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः । यस्य यस्य पदार्थस्य या या शक्तिरुदीरिता । सा सा सर्वेश्वरी देवी स स सर्वो महेश्वरः । इति । ॥ ७१ ॥

प्रतिज्ञातं सोमादिहविषामीश्वरशेषित्वमुपपादयति—

सोमं त्वदर्थमनुशुश्रुम सूयमान-
मालम्भनं पशुपते नियतं पशूनाम् ।
गव्यश्च ते गवि सदेव तदध्वरेषु
चण्डेश्वरेण सह नाकसतां विवादः ॥ ७२ ॥

सूयमानमभिषूयमाणं सोमं त्वदर्थमनुशश्रुम । तत्र श्रुतिः । अयं सोमं कपर्दिने घृतं न पवते मधु । इति । हे पशुपते पशूनामालम्भनं नियतं त्वदर्थमनुशुश्रुम । तत्र श्रुतिः । इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने सुकृतस्य मध्ये अनुमन्यस्व सुयजा यजामजुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यं । इति । हे पशुपते त्वत्स्वामिकं पशुं सुकृतस्य यज्ञस्य मध्ये बध्नामि अनुमन्यस्वे-

त्यन्वयः । पशुपतेः पशवो विरूपाः रौद्रा वै पशवो रुद्रा देवपशून्निर्याच्यात्मने कर्म कुरुते । इत्यादि । गवि सद्गवि विद्यमानपयोदध्याज्यलक्षणं गव्यं हविश्च ते त्वदीयमनुशुश्रुम । तत्र श्रुतिः । रौद्रं गवीति तस्मात्कारणादध्वरेषु यागेषु चण्डेश्वरेण सह नाकसतामिन्द्रादीनां विवादः ॥ ७२ ॥

सकलहविषामीश्वरसम्बन्धस्योत्पत्तिसिद्धत्वात्वदनुज्ञयैव सर्वदेवानां हविर्ग्रहणमित्याह—

उत्पत्तितश्शिव गृहीतसमन्वयास्ते
सोमः पशुर्गवि च सन्ति हवींषितानि ।
देवाः पशौ हविषि भागमनुज्ञाया ते
गृह्णन्ति तद्वदितरेष्वपि कल्पनीयम् ॥ ७३ ॥

हे शिव सोमः पशुर्गवि च हवींषि पयोघृतदधिलक्षणानि सन्ति ते पदार्थाः उत्पत्तित उत्पत्तिमारभ्य ग्रहीतसमन्वयास्स्वीकृतभवत्सम्बन्धाः अतो देवाः पशौ वपादिलक्षणे हविषि भागन्ते अनुज्ञया गृह्णन्ति । तत्र श्रुतिः । इमं पशुं पशुपते ते अद्य । इति । तद्वदितरेष्वपि हविष्षु महेश्वरसम्बन्धविशेषादीश्वरानुज्ञयैव देवा गृह्णन्तीति कल्पनीयं ननु मीमांसकमते शब्दव्यतिरिक्तदेवताया अभावात्कथमीश्वरानुमतिरिति शब्दव्यतिरिक्तदेवताङ्गीकारे युगपदनेकदेशेषु यज्ञेष्वारम्भमाणेषु सत्सु तत्र तत्र सन्निधानाभावात्कथमेवमिति चेन्न देवतानामणिमादिगुणविशिष्टत्वेनाकाशवद्युगपत्सर्वत्रावस्थानसम्भवात् । तथा च श्रुतयः । सर्वतः सशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी च भगवान्तस्मात्सर्वगतश्शिवः । सर्वतः पाणिपादो ऽयं सर्वतो ऽक्षिशिरोमुखः । सर्वतश्श्रुतिमान्लोके सर्वमाविश्य तिष्ठति । सर्वेन्द्रियगुणावासस्सर्वेन्द्रियविवर्जितः । सर्वस्य प्रभुरीशानस्सर्वस्य प्रभुरव्ययः । इति । शब्दव्यतिरिक्तार्थानङ्गीकारे घटशब्द एव जलादिहरणादिकं कुर्यात् चन्द्रशब्द एव चन्द्रकार्यं कुर्यात् लोके तथा नाङ्गीक्रियते वेद एवाङ्गीक्रियत इति चेन्न । अथातो धर्मजिज्ञासा । इति । वेदवाक्येष्वर्थविचार एव नोपपद्यते शब्दव्यतिरिक्तार्थाभावात् देवताप्रातिपादकवाक्यव्यतिरिक्तवाक्येषु

शब्दार्थो ऽङ्गीक्रियत इति चेन्न देवताप्रातिपादकवाक्ये शब्दव्यतिरिक्तदेवतार्थानङ्गीकारे नियामकं वक्तव्यं देवताया अनुपलम्भ एव नियामक इति चेन्न स्वर्गादयो ऽप्यतथा तन्मिथ्यात्वे तदर्थिनां प्रवृत्तौ विधानानर्थ्यप्रसङ्ग इति चेदिहापि तदुपासनविधानानर्थक्यप्रसङ्ग इति तुल्यम् ॥ ७३ ॥

इमं पशुं पशुपते ते ऽद्येत्युक्तत्वाच्छ्रुतौ पशावीश्वरानुज्ञया भाव्यमितरत्र कल्पनायां किं मूलमित्याशङ्क्य सर्वकर्मस्वीश्वरानुज्ञाविधायकः प्रपदमन्त्र इत्याह—

कर्मैकमेव न परं पशुबन्धनन्ते
कर्तव्यमाहुरुपलभ्य तवाभ्यनुज्ञाम् ।
सर्वेषु कर्मसु भवत्प्रसवेन पुंसा-
मारम्भणं प्रपदमन्त्रविदो गृणन्ति ॥ ७४ ॥

न परं पशुबन्धनमेकमेव कर्म ते तवाभ्यनुज्ञामुपलभ्य कर्तव्यमाहुः किन्तु सर्वेषु कर्मसु पुंसामारम्भणं भवत्प्रसवेन भवदनुज्ञया कर्तव्यं प्रपदमन्त्रविदोग्रणन्ति शंसन्ति सर्वकर्मारम्भजप्यः प्रपदाख्यो मन्त्रस्सामगैराम्नायन्ते । तपश्च तेजश्च । इत्युपक्रम्य । ब्रह्मणः पुत्राय नमः । इत्यन्तं तत्र । विरूपाक्षोऽसि । इति प्रस्तुत्य । त्वां प्रपद्ये त्वया प्रसूत इदं कर्म करिष्यामि तन्मे समृध्यतां तन्म उपपद्यतां । इति ॥ ७४ ॥

अयं सोमः कपर्दिन इति श्रुत्या सोमस्येश्वरसम्बन्ध उत्पत्तिसिद्ध इत्युक्तं तस्य होमावस्थायामपीश्वरसम्बन्धोऽस्तीत्याह—

सङ्कल्पतः प्रभृति यज्ञतनुं विभज्य
देवान्प्रजापतिमुखान्प्रति दर्शयन्तः ।
सोमाहुतिं हुतवहार्चिषि हूयमाना-
मध्वर्यवस्तव गृणन्ति गिरीश भागम् ॥ ७५ ॥

अग्निष्टोमेन यक्ष्ये । इति सङ्कल्पादारभ्य यज्ञतनुं यागदेहं विभज्य विभक्तं कृत्वा वाक्यैः प्रजापतिमुखान्देवान्प्रति दर्शयन्तोऽध्वर्यवः यजुर्वेदविदः हुतवहार्चिषि हूयमानां सोमाहुतिं तव भागं गृणन्ति प्रजापतिर्नम-

सान्धोच्छेत इति यज्ञतनवस्समाम्नायन्ते तत्र रुद्र आहुत इति श्रुत्या हूयमानावस्थस्य सोमस्येश्वरतादात्म्यप्रतिपादनात्सोमस्य रौद्रत्वमुक्तमिति भावः।

एवं याज्ञियानां हविषामीश्वरशेषित्वमुपपाद्य यज्ञावशिष्टस्यापीश्वरशेषित्वमाह—

सर्वं धनं धनपतेरुपभुक्तशिष्टं
यद्देवतातिथिसमाश्रितभृत्यवर्गैः ।
यज्ञेश यज्ञपरिशिष्टमपि त्वदीय-
मन्धिग्रहव्यतिकरे भवता यथोक्तम् ॥ ७६ ॥

देवतातिथिसमाश्रितभृत्यवर्गैरुपभुक्तं शिष्टं यत्सर्वं धनं यथा धनपतेस्स्वं तथा हे यज्ञेश यज्ञपरिशिष्टमपि धनं त्वदीयं मन्धिग्रहव्यतिकरे मन्धिग्रहवृत्तान्ते यथोक्तं भवता, तथा च यजुर्वेदे ईश्वरवाक्यरूपं वेदवाक्यं मह्यमिमानित्यब्रवीन्नैवेतस्य त ईशत इत्यब्रवीद्यद्यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तदिति यद्धीयते विद्यते तदित्यर्थः । बह्वृचब्राह्मणे ऽपि । तान्वा एष देवोऽभ्यवदतं मम वा इदं मम वै वास्तुहं । इति । अस्यार्थः तानेव सर्वान्पशूनभिलक्ष्य एव रुद्रो देव इदं सर्वं मम वै ममैवेत्यब्रवीत् तत्रोपपत्तिमाह वास्तुहमिति वास्तौ यज्ञभूमौ हीनं विद्यमानं द्रव्यं तत्सर्वं मम वै ममैव । इति । तस्मात्परमेश्वर एवाध्वरस्य राजा तदविज्ञाय यजतो दक्षप्रजापतेर्यज्ञध्वंसशिरश्छेदश्च जातः । तथा च शैवे वायवीयसंहितायां । मन्त्रा ऊचुस्सुरा यूयन्तमोपहतचेतसः । येन प्रथमभागार्हं न यजध्वं महेश्वरं । किमेभिरमरैरन्यैः पूजितैरध्वरे फलं । राजा चेदध्वरस्यास्य न रुद्रः पूज्यते त्वया । ब्रह्मविष्णुमहेन्द्राणां स्रष्टायं प्रभुरव्ययः । ब्रह्मादयः पिशाचान्ता यस्य किंकरवादिनः । प्रकृतीनां परस्यैव पुरुषस्य च यः पतिः । चिन्त्यते योगविद्भिर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । अक्षरं परमं ब्रह्म सच्चासदसच्च यः । अनादिमध्यनिधनमप्रतर्क्यं सनातनं । यस्स्रष्टा चैव संहर्ता भर्ता च परमेश्वरः । तस्मादन्यन्न पश्यामश्शंकराज्ञान्यमध्वरे । अहो विधिविपर्यासस्त्वमेषो ह्यमध्वरः । यजमानस्त्वयं दक्षो ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः । धर्मादयस्स-

दस्याश्च रक्षिता गरुडध्वजः । भागांश्च प्रतिगृह्णन्ति साक्षादिन्द्रादयस्सुराः । तथापि यजमानस्य सयज्ञस्य सऋत्विजः । सद्य एव शिरश्छेदस्साधु संपद्यते फलं । तस्मान्नावेदनिर्दिष्टन्न चेश्वरबहिष्कृतं । नासत्परिगृहीतञ्च कर्म कुर्यात्कदाचन । कृत्वा च सुमहत्पुण्यमिष्ट्वा च विविधैर्मखैः । न तत्फलमवाप्नोति भक्तिहीनो यदीश्वरे । कृत्वा च सुमहत्पापं भक्त्या यजति यश्शिवं । मुच्यते पातकैस्सर्वैर्नात्र कार्या विचारणा । बहुनात्र किमुक्तेन वृथा दानं वृथा तपः । वृथा यज्ञो वृथा होमो शिवनिन्दारतस्य तु । इति । आदित्यपुराणेऽपि । ब्रह्मणा विष्णुना सार्द्धमाहूतस्तेन धीमता । देवांश्च सर्वान्भागार्थमागतान्पद्मसम्भवः । दृष्ट्वा शिवेन रहितं दक्षं प्रत्येवमब्रवीत् । ब्रह्मा । अहो दक्ष महामूढ दुर्बुद्धे किं कृतं त्वया । देवास्सर्वे समाहूताश्शङ्करेण विना कथं । अन्तर्यामी स विश्वेशस्सर्वेषामेव देहिनां । भोक्ता हि सर्वयज्ञानां शङ्करः परमार्थतः । एते च मुनयः किं वा तव साहाय्यकारिणः । न जानन्ति परं भावं महादेवस्य शूलिनः । एते च देवाश्शक्राद्या आगता यज्ञभागिनः । तन्मायामोहितास्सर्वे न जानन्ति पिनाकिनं । यस्य पादरजस्स्पर्शाद्ब्रह्मत्वं प्राप्तवानहं । शार्ङ्गिणापि तथा मूर्ध्ना धार्यते कश्शिवात्परः । यस्य वामाङ्गजो विष्णुर्दक्षिणाङ्गभवो ह्यहं । यस्याज्ञयाखिलं विश्वं सूर्यो भ्राम्यति सर्वदा । चन्द्रश्च तारकाश्चैव ग्रहाश्च भुवनानि च । धर्माधर्मव्यवस्था च वर्णाश्चैवाश्रमाणि च । तिष्ठन्ति शासने यस्य देवदेवस्य शूलिनः । सा च शक्तिः परा गौरी स्वेच्छाविग्रहधारिणी । तव पुत्रीति दुर्बुद्धे मन्यसे तमसा वृतः । कस्तां जानाति विश्वेशीमीश्वरार्द्धशरीरिणीं । अहं नाद्यापि जानामि शक्रादीनान्तु का कथा । स्वेच्छाविग्रहधारिण्या गौर्या सह पिनाकधृक् । भ्रामयन्त्यखिलं विश्वमिति सत्यं न संशयः । स एव बध्नाति पशूनस्मदादीन्सदाशिवः । संसारमोचको देवः पशून्नान्य इति श्रुतिः । नामसङ्कीर्तनादस्य भिद्यते पापपञ्जरं । कथं न पूज्यते देवस्त्वया दक्ष सुदुर्मते । शम्भोरवज्ञा यत्रास्ते स्थातव्यं नैव सूरिभिः । इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा स्तूयमानो महर्षिभिः । सूतः । गते चतुर्मुखे देवे सर्वलोकपिता-

*

महे। दधीचो ऽथाब्रवीद्दक्षं मुनीनामग्रणीस्स्वयं। दधीचः। कथं देवादिदेवेशः कर्मसाक्षी सनातनः। विश्वेश्वरो महादेवस्त्वया दक्ष न पूज्यते। वाचकः प्रणवो यस्य ज्ञानमूर्तेरुमापतेः। अनुग्रहं विना तस्य कस्तं जानाति शूलिनं। एक एवेति यो रुद्रस्सर्ववेदेषु गीयते। तस्य प्रसादलेशेन मुक्तिर्भवति शाङ्करी। प्रसङ्गात्कौतुकाल्लोभाद्भयादज्ञानतो ऽपि वा। शिव इत्युच्चरन्मर्त्यस्सर्वपापैः प्रमुच्यते। अहो दक्ष तवाज्ञानं तव नाशस्य कारणं। केनापि हेतुना जातमिति मे चातिनिश्चयं। उमया सहितो देवस्सोम इत्युच्यते बुधैः। स एव कारणं नान्यो विष्णोरपि च हि श्रुतिः। यज्ञस्य पालको विष्णुरितीदं निश्चितं त्वया। भविष्यत्यन्यथैवाशु पश्यतः कमलापतेः। एते च ब्राह्मणास्सर्वे ये द्विषन्ति महेश्वरं। भवन्तु वेदबाह्यास्ते तमोपहतचेतसः। पाषण्डाचारनिरतास्सर्वे निरयगामिनः। कलौ युगे तु संप्राप्ते दरिद्राश्शूद्रयाचकाः। इति। ब्रह्माण्डपुराणे उत्तरभागे हयग्रीवागस्त्यसंवादेऽचक्रमुद्यम्य हस्तेन चक्रपाणिस्समुत्थितः। आरूढगरुडः पक्षविक्षेपक्षिप्तसागरः। दिव्यास्त्रशतवर्षेण वीरभद्रमवाकिरत्। वीरभद्रश्च कोपेन स्यन्दने महति स्थितः। अस्त्रज्वालाकलापेन दहन्निव तमभ्यथात्। तयोरन्योन्यमतुलं प्रकंपितजगत्त्रयः। सङ्ग्रामस्सुमहानासीन्मत्तयोरिव हस्तिनोः। रोषाट्टहासनिनदैः पूरयन्तो दिशो दश। दिव्यास्त्राणि विमुञ्चन्तौ भर्त्सयन्तौ परस्परं। हस्तलाघवमत्यर्थं सूचयन्तौ पराक्रमैः। चक्रतुस्समरं घोरं चक्रपाणि गणेश्वरौ। तयोरुद्वीक्ष्य संरम्भं वीरभद्रे जयं पुनः। पद्मयोनिर्विनिश्चित्य तस्य सारथितामगात्। वीरभद्रस्य तं कोपं चतुरश्चतुराननः। निजसारथ्यकृन्येन प्रममार्ज मुहुर्मुहुः। सूततामाकलय्यास्य सुप्रीतः पद्मजन्मनः। वीरभद्रश्चक्रभृता युद्धमुद्धतमातनोत्। पिनाकशार्ङ्गनिर्धूताः प्रचण्डरवकारिणः। विश्वं प्रोर्णुनुवुःशश्वद्विपाठागाढरंहसः। शौरेरविषमालोक्य वीरभद्रं जनार्दनः। तत्प्राक्षिपत्सहस्रारं चक्रं लोकभयङ्करं। पूर्णाननभकार्क तदालोक्य सुदर्शनं। व्यात्तेन निजवक्त्रेण वीरभद्रस्समाविशत्। तदा चक्रे वीरभद्रं बभाषे गरुडध्वजः। वीरभद्र महावीर स्थाने

तव पराक्रमः। स्थाने त्वया कृता शिक्षा दक्षस्यास्य दुरात्मनः। साक्षान्महेश्वरस्यास्य भूतो ऽपि भुवनेशितुः। तव शौर्यं महाघोरं सोढुं लोके क ईश्वरः। अप्रसक्तनिपातं यन्ममचक्रं गिरिष्वपि। वज्रादपि महाभीमं तत्त्वया गिलितं हठात्। ततो दुरात्मा दक्षोऽयं न केनाप्यत्र रक्ष्यते। अहमीदृग्दशो जातः कस्तस्यान्योऽभिरक्षकः। तस्मादिमं शिवद्रोहं संपूर्णबहुपातकं। देवीद्रोहेण चात्यन्तपापिष्ठं जहि दुर्नयं। कालान्तरे महेशस्य कृत्वा च बहुधा तपः। अहं प्राप्स्यामि मच्चक्रं त्वद्गुरोः परमेश्वरात्। कूर्मपुराणेऽपि। इत्युक्त्वा यज्ञशालां तां ददाह गणपुङ्गवः। गणेश्वराश्च संक्रुद्धा यूपानुत्पाट्य चिक्षिपुः। प्रस्तोत्रा च कृतस्तोत्रा ह्यध्वर्यैव गणेश्वराः। गृहीत्वा भीषणास्सर्वे गङ्गास्रोतसि चिक्षिपुः। वीरभद्रोऽपि दीप्तात्मा शक्रस्योद्यच्छतः करं। व्यष्टम्भयत दीनात्मा तथान्येषां दिवौकसां। भगस्य नेत्रे चोत्पाट्य करं जाग्रेण लीलया। जघान मूर्ध्नि पादेन मुनीनपि मुनीश्वराः। तथा विष्णुं सगरुडं समायान्तं महाबलः। विव्याध निशितैर्बाणस्तम्भयित्वा सुदर्शनं। समालोक्य महाबाहुं निर्गम्य गरुडो गणं। जघान पक्षैस्सहसा ननादाम्बुनिधिर्यथा। ततस्सहस्रशो भद्रस्ससर्ज गरुडान्ह्वयात्। वैनतेयादभ्यधिकान्गरुडं ते प्रदुद्रुवुः। तान्दृष्ट्वा गरुडो धीमान्पलायत महाजवः। विसर्ज्य माधवं वेगी तदद्भुतमिवाभवत्। अन्तर्हिते वैनतेये भगवान्पद्मसम्भवः। आगत्य वारयामास वीरभद्रञ्च केशवं। इति। तथा च ब्रह्माण्डपुराणे श्रूयते। स च प्राचेतसः काले पूर्ववैरमनुस्मरन्। अकरोद्यज्ञमिद्रार्थैश्शिवन्निन्दन्सुविस्तरं। हरिणा सर्वदेवैश्च मुनिभिश्च महर्षिभिः। दृष्ट्वा देवगणं सर्वं शङ्करेण विना कृतं। दधीचो नाम देवर्षिः प्राचेतसमथाब्रवीत्। ब्रह्मादयः पिशाचान्ता यज्ञस्य वशवर्तिनः। स नेज्यते कथं रुद्रस्तेन नाथास्तवैष्यति। दक्षः। न तस्य विहिता भागा यज्ञेष्विति वचोऽवदत्। दधीचः प्राह तं भूयः पुरस्तेषां हि शृण्वतां। यतः प्रवृत्तिर्विश्वस्य स हि स्यात्परमेश्वरः। स पूज्यते सर्वयज्ञैर्विदित्वा किल शङ्करः। दक्षः। न स रुद्रस्त्विमे प्राप्ता रुद्रा एकादशामराः। इत्युवाच तदा दक्षस्त्वन्तर्द्धि सह-

सा गतः । हिरण्यगर्भो भगवान्विष्णुना कृतलक्षणं । प्रवर्तयामास मखं
दधीचः पुनरब्रवीत् । अपूज्यपूजने चैव पूज्यानाञ्चावपूजने । अयशो मह-
दाप्नोति सद्यस्तत्पापजं फलं । असत्परिग्रहो यत्र सताञ्चैवावमानता । द-
ण्डो देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः । तत्र स्थितान्द्विजानाह दक्षसाहा-
य्यकारिणः । यस्माद्बहिष्कृतो देवो भवद्भिः परमेश्वरः । भविष्यथ त्रयी-
बाह्याश्शिवद्रोहात्कुशास्त्रिणः । शशापेत्यादि बहुशः पार्वती शिवमब्रवीत् ।
देवी । गङ्गाद्वारे ऽधुना देव भवद्रोही महेश्वर । दक्षो यज्ञेन यजते पिता
मे पूर्वजन्मनि । विनिन्द्य भवतो भावमात्मभूतं सदाशिवं । कुर्वन्ति मुनय-
स्साह्यं सनारायणकास्सुराः । विनाशयाशु तद्यज्ञं वरमेतदहं वृणे । एवं
विज्ञापितः प्रीतिस्तव चेत्संहरामि तं । इत्युक्त्वा सो ऽसृजद्देवः भवद्रोही
महेश्वरः । सहस्रबाहुं संक्रुद्धं सहस्राक्षं महाभुजं । दृष्ट्वा करालवदनं शङ्ख-
चक्रगदाधरं । दण्डहस्तं महारौद्रं शार्ङ्गिणं भूतिभूषणं । वीरभद्र इति ख्यातं
देवदेवसमत्विषं । स जातमात्रो देवेशमुपतस्थे कृताञ्जलिः । तमाह दक्षं त-
द्यज्ञं विनाशय गणैः क्षणात् । स तथेति जगामाशु गणपैर्बलदर्पितैः । मन्यु-
ना चोमया सार्द्धं भद्रकाळी महेश्वरी । अन्ये सहस्रशो रुद्रा रोमजाश्च
ययुस्तदा । देवाङ्गनासहस्राढ्यं वेदनादविनादितं । गङ्गाद्वारे गणाध्यक्षा
विविशुः परमाद्भुतं । दक्षमाह क मे भागा न दास्यसि हि दास्यसि । वे-
दास्सन्तीति ते ब्रूयुस्तं मत्तो न शृणोषि किं । दधीचवचनं तद्वद्यस्य वै
नाशयाम्यहं । इत्युक्त्वा यज्ञशालां तां ददाह गणपुङ्गवः । गणेश्वराश्च
संक्रुद्धा यूपानुत्पाट्य चिक्षिपुः । प्रस्तोत्रा च सह स्तोत्राण्यश्वं चैव गणेश्व-
राः । गृहीत्वा चर्त्विजश्चाराद्गङ्गास्रोतसि चिक्षिपुः । ततोबन्धनमुक्तेन सि-
ह्नेनैव च लीलया । वीरभद्रेण दक्षस्य विनाशमगमत्क्रतुः । वीरभद्रः प्रदी-
प्तात्मा शक्रस्योद्यच्छतः करं विष्टम्भयददीनात्मा तथा न्येषां दिवौकसां ।
भगस्य नेत्रे चोत्पाट्य करजाग्रेण लीलया । जघान मूर्ध्निपादेन मुष्टिनापि
गणेश्वरः । जघान गदया विष्णुं लीलयैव रणाजिरे । अतिष्ठत्स्तम्भितस्तेन
पाषाण इव निश्चलः । शरेण कर्पितं शार्ङ्गं द्विधा भूतं तदाभवत् ; शार्ङ्ग-

कोटिप्रहाराद्वै विष्णोश्चिच्छेद तच्छिरः । तद्विधं निपपाताशु शिरस्तस्य र-
सातलं । वायुना प्रेरितश्चैव प्राणेशेन पिनाकिना । प्रविवेश क्षणादेष वि-
नाश्याहवनीयकं ।तत्प्रविध्वस्तकलशं भग्नयूपं वितोरणं । प्रदीपितमहाशालं
दृष्ट्वा यज्ञोऽपि दुद्रुवे । तदा तं मृगरूपेण धावन्तं गहनं प्रति । वीरभद्र-
स्समादाय छिन्नोरस्कं तदाकरोत् । छिन्नबाहुशिरोरस्का देवा मुनिगणा
अपि । एवं भूते महायुद्धे भगवान् पद्मसम्भवः । ब्रह्मा । दक्षक्रतौ गणैर्दे-
वा हताः पाहि चराचरं । इति स्तुतस्साम्बशिवः ब्रह्मणा च तदो ऽवदत् ।
वीरभद्रेण निहता दक्षो देवा मुनीश्वराः । जीवन्तु विष्णुर्यज्ञश्च प्रीतो हं
भवतां शिवः । संपूज्यस्सर्वयज्ञेषु दक्षमद्भक्तिमान्भव । भविष्यसि गणेशानः
कल्पान्ते ऽनुग्रहान्मम । तावत्तिष्ठ ममादेशात्स्वाधिकारे सुनिर्वृतः । एवमु-
क्त्वा तिरश्चक्रे सपत्नीकः सहानुगः । इत्यादि । महाभारते ऽति । विद्रुते
सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे । तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकास्समाहताः ।
बभूवुर्विवशाः पार्थ निपेतुश्च सुरासुराः । आपश्चुक्षुभिरे सर्वाश्चकम्पे च व-
सुन्धरा । पर्वताश्च व्यशीर्यन्त दिग्नागाश्च विमोहिताः । अन्धेन तमसा लो-
का न प्राकाशन्त सुव्रत । जघ्निवान्सह सूर्येण सर्वेषां ज्योतिषां प्रभाः । चु-
क्रुशुः भयभीताश्च चक्रुश्शान्तिं तथैव च । ऋषयस्सर्वभूतानामात्मनश्च सु-
खैषिणः । पूषणञ्चाभ्यवर्षन्त शङ्करः प्रहसन्निव । पुरोडाशं भक्षयन्तं दश-
नांश्च व्यपातयत् । ततो निश्चक्रमुर्देवा वेपमाना भयार्दिताः । पुनश्च सन्द-
धे दीप्तं देवानां निशितं शरं । रुद्रस्य यज्ञभागञ्च विशिष्टं तेत्वकल्पयन् ।
भयेन त्रिदशा राजन्शरणं प्रतिपेदिरे । तेन चैव हि कोपेन सयज्ञस्तम्भि-
तस्तदा । इति ॥ ७६ ॥

एवं याज्ञियानां सोमादिहविषां यज्ञशिष्टद्रव्यस्यापीश्वरशेषित्वमुपपा-
द्य सर्वेषामपि याज्ञियानामीश्वर एवेश्वर इत्याह—

गव्येन सोम हविषा चरुभिश्च पक्वै-
स्साध्यान्त्रिसप्त मुनयो विभजन्ति यज्ञान् ।
सर्वेषु तेष्वपि भवानविशेषतस्त्वां
राजानमध्वरविधौ वयमामनामः ॥ ७७ ॥

गव्येन पयोदधिघृतलक्षणेन साध्यान् औपासनादीन् सप्त स्थालीपाकाग्रयणाष्टकापिण्डपितृयज्ञमासिश्राद्धचैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञान् सोमहविषा सोमहविषा साध्यान् अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोमोक्थ्यष्षोडशी वाजपेयातिरात्राप्तोर्याम इति सप्त होमयज्ञान् पक्वैश्चरुभिस्साध्यान् अग्न्याधेयाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणेष्टिचातुर्मास्यनिरूढपशुबन्धसौत्रामणीति सप्तहविर्यज्ञान् मुनयो विभजन्ति तेषु सर्वेष्वपि भवान्स्वामीति शेषः । तथा च श्रुतयः । त्रिस्सप्त यद्गुह्यानि त्वे उत्पदाविदन्निहिता यज्ञियासः । इति । त्रिस्सप्त एकविंशतिसङ्ख्यानि रसस्यभूतानि पदाः पदानि यज्ञाः त्वे उत् त्वय्येव निहिताः निहतानि यज्ञियास ऋत्विजः तान्यविदः आलम्बन्तेति वयमविशेषतः त्वामध्वरविधौ राजानमामनामः । तत्र श्रुतिः गाथपतिमे मथ पतिं । इति । आवो राजानमध्वरस्य रुद्रं । इति ॥ ७७ ॥

ननु अग्नयेरुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । इति विहिते रुद्रवदग्निदेवताके कर्मणि विहितयोः । त्यमग्ने रुद्रः । आवो राजनं । इति याज्यापुरोनुवाक्ययोश्च रुद्रोपसर्जनकाग्निप्रकाशकत्वाद्रुद्रस्यापकर्षः प्रतीयत इत्याह—

अग्निं प्रकाशयतु शंकर रुद्रवन्तं
मन्त्रस्त्वमग्न इति वा तदनन्तरो वा ।
राजन्वती क्षितिरितीव विशेषणस्य
नालं प्रतीपमपनेतुमिमौ प्रकर्षम् ॥ ७८ ॥

हे शङ्कर । त्वमग्ने । इत्यनुवाक्यमन्त्रस्तदनन्तरो वा । आवो राजानं । इति पुरोनुवाक्यमन्त्रश्च रुद्रवन्तं रुद्रविशिष्टमग्निं प्रकाशयतु । अग्नये रुद्रवते । इति विधिवाक्योक्तरुद्रवन्तमग्निं स्मारयत्वित्यर्थः तथापि राजन्वती क्षितिरिति वाक्यं विशेषणभूतस्यापि राज्ञः प्रकर्षं नापनिनीषति तथा अग्नौ नीयमानावप्येतौ मन्त्रौ तद्विशेणभूतस्य रुद्रस्य प्रकर्षं नापनीयत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

किञ्च । रौद्रीं रोहिणीमालभेत । इति विहितायां रौद्रपशुव्यतिरिक्तावनयोरेव मन्त्रयोर्याज्यापुरोनुवाक्यत्वेन रुद्रैकप्रकाशकत्वाद्रुद्रप्रधानावेवेमौ मन्त्रावित्याह—

या रोहिणी भवति देव तदा त्वदीया
तस्यां त्वदेकविषयौ विषमाक्ष दृष्टौ ।
मन्त्राविमौ तदिह यज्ञपतित्वमीश
स्पष्टं त्वदेकविषयं प्रतियान्ति धीराः ॥ ७९ ॥

प्रतियान्ति जानन्ति तथा च पुराणवचनं । पृथुर्मरुत्तो भरतश्शशिबिन्दुर्गयश्शिबिः । रामोऽम्बरीषो मान्धाता दिलीपो ऽङ्गो भगीरथः । सुहोत्रो रन्तिदेवश्च ययातिस्सगरस्तथा । षोडशैते महीपालाश्शिवमिष्ट्वा दिवङ्गताः । इति । तथा च रामायणेऽपि । माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं दहेत्कुलं । ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्य वृषध्वजं । अश्वमेधं द्विजास्सर्वे पूजयन्ति च नित्यशः । इत्यादि ॥ ७९ ॥

अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । इति वाक्ये ऽग्निविशेषणत्वेन रुद्रस्य निर्देशः प्रकर्षमेव गमयतीति सोदाहरणमाह—

पित्रा कुमारमिव भृत्यमिवेश्वरेण
शिष्यं गिरीश गुरुणेव गुणाधिकेन ।
अग्निं त्वया कृतविशेषणमूचिवांसौ
मन्त्रा विमौ गमयतः परमं प्रकर्षम् ॥ ८० ॥

पित्रा कृतविशेषणं कुमारमिव ईश्वरेण स्वामिना कृतविशेषणं भृत्यमिव गुरुणा कृतविशेषणं शिष्यमिव गुणाधिकेन त्वया कृतविशेणमग्निमूचिवांसावुक्तवन्ताविमौ मन्त्रौ परमं प्रकर्षं गमयतः आज्ञापयतः निर्देशगतप्राधान्यं वस्तुगतप्राधान्यं नोपरुन्ध्यादिति भावः । अग्निप्रकाशवाक्येषु रुद्रसम्बन्धादेवाग्नेः प्रकर्षः प्रतीयते रुद्रस्य प्रकर्षः प्रतीयत इति किमुवक्तव्यं तथा हि । वारादग्निजनयाग्रेऽग्निं य एको रुद्र उच्यते असङ्ख्यातास्सहस्राणि स्मर्यंते न च दृश्यते । इति अस्यार्थः । वारादमग्निमग्रे जनय यो ऽग्नि-

रेक एव रुद्रात्मना सूयते अथवा द्वितीयरुद्रात्मना सूयते असङ्ख्याताः देवतास्सन्ति तेषां मध्ये रुद्र एव जगत्कर्तृत्वेन स्मर्यते मांसलोचनैर्नदृश्यते तादृशरुद्रात्मनाग्निस्सूयत इति रुद्रोत्कर्षादेवाग्नेः प्रकर्षः ॥ ८० ॥

गाधपतिर्मेधपतिं । इत्येषा ऋग्भवन्तं मेधपतिं यज्ञपतिं वदति । अवो राजानं । इति मन्त्रः भवन्तमध्वरविधेः राजानमाह—

ऋक्संहिता वदति मेधपतिं भवन्तं
राजानमध्वरविधेरयमाह मन्त्रः ।
त्वत्सूक्तमन्त्रगणमण्डनमौलिरत्नं
रूपेण च त्वदभिधानगृहीतशक्तिः ॥ ८१ ॥

गाधपतिर्मेधपतिं । इत्येषा ऋग्भवन्तं मेधपतिं यज्ञपतिं वदति । अयमवो राजानं । इति मन्त्रः भवन्तमध्वरविधेराजानमाह अध्वरराजत्वप्रतिपादकादयं । आवो राजानं । इति मन्त्रोऽपि । गाधपतिं । इति मन्त्रवद्रौद्र एवेति भावः ननु । आवो ऽष्टादश वामदेवस्त्रिपुत्राग्निः । इति शौनकवाक्यात् । आवो राजानं । इति मन्त्रस्याग्निदेवताकत्वं प्रतीयत इत्यत आह त्वदिति त्वत्सूक्तमन्त्रगणमण्डनमौलिरत्नं त्वत्सूक्ते रुद्रसूक्ते मन्त्रसमूहालङ्कारशिरोमणिः शौनकादिभिः पठितो ऽप्यध्वर्युभिः इमारुद्रायेति सूक्तान्ते पठित इति भावः । स्वरूपपर्यालोचनयापीश्वरमेव प्रकाशयतीत्याह रूपेणेति रूपेण स्वरूपपर्यालोचनया त्वदभिधानग्रहीतशक्तिः त्वदर्थप्रतिपादनस्वीकृतसामर्थ्यः ॥ ८१ ॥

यावन्नयाति मरणं यावन्नाक्रमते जरा । यावन्नेन्द्रियवैकल्यं तावत्पूजय शङ्करं । इति शिवधर्मवचनमूलत्वादपि रौद्र एवायं मन्त्र इत्यह—

त्वत्कं पुरा मरणतस्तनयित्नुकल्पा-
दाकारणं परमकारुणिक ब्रुवाणः ।
मन्त्रो ऽयमाव इति यावदुपक्रमाय
मूलं महेश विदितं शिवधर्मसूक्तेः ॥ ८२ ॥

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

हे परमकारुणिक । आव । इत्ययं मन्त्रस्तनयित्नुकल्पान्मेघसदृशात् मरणतः मरणात् अव्यवस्थागमनादित्यर्थः पुरा पूर्वं त्वत्कं त्वदीयं आकारणमाह्वानं आराधनमिति यावत् ब्रुवाणः यावदुपक्रमायाः यावच्छब्दप्रारभायाः शिवधर्मसूक्तेः यावन्नयातीति वचनस्य मूलं स च मन्त्रस्संहितायामेवाम्नायते । आवो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः अग्निं पुरातनइत्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वं । इति । अस्यार्थः । अध्वरस्य यज्ञस्य रोदस्योर्द्यावापृथिव्योश्च राजानं होतारं दातारं सत्ययजं अमोत्राराधनं अग्निं अग्निमूर्तिमास्थाय स्थितं रुद्रमीश्वरं तनयित्नोः सकारलोपः छांदसः स्तनयित्नुसदृशात् अचित्तान्मरणात् पुरा पूर्वं वः युष्माकं अवसे रक्षणाय कृणुध्वं आह्वयत । परिचरतेत्यर्थः एवमुक्तप्रकारेण पंचविधलक्षणस्यापि परमेश्वरविषयत्वेन श्रुत्यैव स्वरसतः प्रतिपादनात नमतां स्तुवतां उपस्कानां जपतां साक्षात् स्वतन्त्रेण फलदाता परमेश्वरः । तथा च लैङ्गे श्रूयते । मत्स्थानमेतत्परमं ध्रुवन्नित्यं सुशोभनं । तपसाराध्य देवेशं पुरा लब्धं हि शङ्करात् । एवं नाम्नां सहस्रेण तुष्टाव परमेश्वरं । स्नापयामास च विभुं पूजयामास शंकरं । परीक्षार्थं हरेस्तेषु कमलेषु महेश्वरः । गोपयामास कमलं तदेकं भुवनेश्वरः । हृतपुष्पो हरिस्तत्र किमिदं त्वित्यचिन्तयत् । ज्ञात्वा स्वनेत्रमुद्धृत्य सर्वतत्त्वावलंबनं । पूजयामास भावेन नाम्नानेन जगद्गुरुं । ततस्तत्र विभुर्दृष्ट्वा तथा भूतं हरो हरिं । तस्मादवततराशु मण्डलात्पावकस्य तु । कोटिभास्करसंकाशजटामकुटमण्डितं । दिव्यमालावृतं दिव्यं तीक्ष्णदंष्ट्रं भयानकं । शूलटंकगदाचक्रपाशांकुशधरं हरः । वरदाभयहस्तञ्च द्वीपिचर्मोत्तरीयकं । इत्थंभूतं तदा दृष्ट्वा भवं भस्मविभूषितं । पुनर्नमश्चकाराशु देवदेवं जनार्दनः । दुद्रुवुस्तं परित्यज्य सेन्द्रा देवास्त्रिशूलिनं । चचाल ब्रह्मभवनं चकंपे च वसुंधरा । ददाह तेजसस्तंभः प्रान्ते च शतयोजनं । अधस्ताच्चोर्ध्वतश्चैव हाहेत्यूचुश्च ते सुराः तदा । प्राह महादेवः प्रहसन्निव शंकरः । संप्रेक्ष्य प्रणयाद्विष्णुं कृतांजलिपुटं स्थितं । मया तवा-

*

य कर्तव्यं किं वा ब्रूहि जनार्दन । सुदर्शनाख्यं चक्रञ्च ददामि तव शोभनं । यद्रूपं भवता दृष्टं तद्वै लोकभयंकरं । हिताय तव लोकानां धृतं भावय सुव्रत । शान्तं रणाजिरे विष्णो देवानां दृष्टसाधनं । शान्तस्य चास्त्रं शान्तस्स्याच्छान्तेनास्त्रेण किं फलं । शान्तस्य शममूलत्वाच्छान्तिरेव तपस्विनां । योद्धुं महाबलच्छेदः परस्य बलवृद्धिना । देवैरशान्तं यद्रूपं मदीयं भावयाच्युत । क्षमाबुद्धिर्नकातर्यं योद्धुर्देवारिसूदन । किंच सर्वक्षमाकालं जीवनार्त्थं जनार्दन । अनागते ह्यतीते च दौर्बल्ये स्वजनोत्तरे । एवमुक्त्वा ददौ चक्रं सूर्यायुतसमप्रभं । नेत्रं च नेता जगतां प्रभोर्वैपद्मसन्निभं । तदा लोकास्तु तं प्राहुः पद्माक्ष इति सुव्रताः । दत्वैव नयनञ्चक्रं विष्णवे नीललोहितः । पस्पर्श च कराभ्यां वै सुशुभाभ्यामुवाच ह । इति । देवानां देवकार्येषु महेश्वरानुमतिर्महाभारते श्रूयते । ततो ऽर्जुनहृषीकेशौ पुनःपुनररिंदमौ । पुनःपुनश्च संहृष्टौ शिरोभ्यां तौ महामतौ । गत्वा स्वशिबिरंवीरौ मुदा परमया युतौ । यथाभावेनानुमतौ महासुरनिपातिनौ । इंद्रविष्णू पुरा प्रीतौ जंभस्य वधकांक्षिणौ । यदा द्रक्ष्यसि देवेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवं । तदा दास्यामि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः । क्रियतां दर्शने यत्तः देवस्य परमेष्ठिनः । दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धिं द्रुतमेष्यसि । स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यंबकेन यदार्जुनः । प्रणम्य शिरसा राजन्प्रांजलिर्भवमैक्षत । इत्यादि ॥ ८२ ॥

एवंद्वादशभिश्श्लोकैः क्रतुशेषित्वलक्षणं । प्रतिपादितमाचार्यैस्सप्रपंचं महेशितुः । श्रुतिभिः प्रतिपाद्यैवमीशितुः पञ्चलक्षणं । अथाचार्यश्श्रुतीरन्याविचारयति तत्परः । एवं पंचविधलक्षणलक्षितस्य देवतासार्वभौमस्याकुतोभयस्य सर्वेषां भयनिवर्तकस्य परमेश्वरस्य कथं भीमत्वमित्याशंक्यपरिहरति ॥

भीमो ऽसि शंकर मृगो नु निदर्शनं ते
तेजोभिरुज्वलितसूर्यसहस्रकल्पैः ।
अक्रोधनस्मितमुखो ऽपि निजानुभावा-
दापाततस्तनुभृतां नृपतिर्भयाय ॥ ८३ ॥

हे शंकर उज्वलितसूर्यसहस्रकल्पैः उद्यत्सूर्यसहस्रसदृशैः । तत्र श्रुतिः । न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतो ऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । इति । तेजोभिः भीमो ऽसि बिभेत्यस्मादिति भीमः तत्र श्रुतिं निदर्शनत्वेनाह मृगमिति । मृगन्नभीममुपहर्तुमुग्रं इति । श्रुतिवाक्यं ते भीमत्वे निदर्शनं । स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगन्नभीममुपहर्तुमुग्रं । इति । श्रुतं वेदान्तेषु प्रसिद्धं गर्तसदं हृत्पुण्डरीकाख्यावटस्थितं युवानं मृगं नु सिंहमिव भीमं उपहर्तुं उपहन्तारं पापानां उग्रं अनभिभवनीयं सदाशिवं हे अन्तरात्मन् स्तुहि । इति तस्यार्त्थः । मृगन्नभीममित्यत्र तेजःप्रकर्षवत्तया दुरासदत्वेन सिंहनिदर्शनतया श्रुतस्सन्नपि तथा भवितुं नार्हसीत्यर्त्थः अनेन स्वभावसौम्यस्यापि देवस्य तेजःप्रकर्षादेव भीमत्वसंकीर्तनमुपपन्नमिति भावः अत्र दृष्टान्तमाह । अक्रोधन इति । अक्रोधनः अक्रोधनशीलः स्मितमुखः स्मितं मन्दहासं मुखे यस्येति स्मितमुखो ऽपि निजानुभावात् स्वकीयतेजःप्रकर्षात् नृपतिः तनुभृतां आपाततः भयाय भवति सकलप्रजारंजनधर्मिणो ऽपि राज्ञः स्वभावसौम्यं मुखं भयंकरं भवति । श्रूयते च । तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकं । इति कविभिः इत्युक्तं । द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेशः सिंहासनान्तिकचरेण सहोपसर्पन् । तेजोभिरस्य विनिवर्तितदृष्टिपातैर्वाक्यादृते पुनरिव प्रतिवारितो ऽस्मि ॥ इति । न च न परिचितो नचाप्यरम्यश्चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य । सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे भवति स एव नवो नवो ऽयमक्ष्णोः ॥ इति च ॥ ८३ ॥

तेजःप्रकर्षादेवास्य भीमत्वमुपपाद्य ब्रह्मत्वात् स्वाभाविकं भीमत्वमस्तीत्याह—

अभ्युद्यतं गिरिश वज्रमधीमहे त्वां
त्वद्धिभ्यतः पवनभानुकृशानुशक्राः ।
मृत्युश्च तत्तदधिकारभृतस्तथान्ये
ब्रह्मत्वलक्षणमयं भयहेतुभावः ॥ ८४ ॥

हे गिरिश त्वामभ्युद्यतं उद्गीर्णं वज्रं कुलिशमधीमहे । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । इति । त्वत् त्वत्तः भवतः पवनभानुकृशानुशक्राः वायुसूर्याग्नीन्द्राः त्वत्तो बिभ्यतो भवन्तीति शेषः मृत्युश्च तत्तदधिकारभृतः तथाशब्दश्चार्थे तत्तदधिकारभृतः अन्ये च त्वत्तो बिभ्यतीति यत् अयं भयहेतुभावः भयहेतुत्वं ब्रह्मत्वलक्षणं ब्रह्मभावस्यासाधारणो धर्मः । तथा च कठवल्लीषु श्रूयते । भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ इति । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे । इति परस्परसमानाभ्यां श्रुतिभ्यां गतिसामान्यन्यायेन रुद्रब्रह्मशब्दयोः पर्यायत्वमेव सिद्धं । तदुक्तं व्यासस्तुतौ । एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे तद्ब्रह्मैकं नेह नानास्ति किं चित् । यद्यस्त्यन्यः केन वा कुत्र चिद्वा व्याचष्टां तद्यस्य शक्तिस्समग्रा ॥ इति । ननु तन्त्रवार्तिके भट्टाचार्यैः । एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्यां । इत्यत्र श्रुत्योर्विरोधमाशंक्य । एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे । इत्येतद्वाक्यस्य रुद्रविषयं । एककपालं निर्वपेत् । इत्यत्रैव तात्पर्यं न रुद्रस्यैकत्वमिति यदुक्तं एतद्वाक्यस्य कर्मपरत्वादेव तत्र यद्वा तद्वा भवतु । श्वेताश्वतरोपनिषदि । एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः । इति । अथर्वशिरस्यपि । एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे । इति । श्रूयते । तत्र कर्मपरत्वाभावादद्वितीयत्वमेवेति तस्माद्रुद्रब्रह्मशब्दयोः पर्यायत्वमिति वज्रलेपम् ॥ ८४ ॥

रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यै ते तनुवौ घोरान्या शिवान्या । इति श्रुतिसिद्धघोरीश्वरतन्वोः कार्यमाह—

घोरा शिवा च भगवन्नुभयी तनुस्ते
घोरा भिषज्जाति भवार्तमुपास्यमाना ।
अन्या भिषग्जनकृतां रुजमीक्षमाणा
एषा ददाति शिवतामशिवात्मनो ऽपि ॥ ८५ ॥

भवतो रुद्रब्रह्मशब्दाख्या भक्तानुग्रहार्थं बह्व्यस्तनवस्सन्ति तास्सुकृतिनां भवदनुग्रहवशाच्छान्तरूपा आयान्ति दुष्कृतिनां तु ता एव घोरा घोररूपा आयान्ति हे भगवन् घोराघोररूपा शिवा शान्ता चेति एवमुभयी तनुः तन्यते जगदनेनेति तनुः शरीरं । तत्र घोरा तनुरुपास्यमाना मनोवाक्कायकर्मभिः यागस्तोत्रप्रणामैः आराध्यमाना भवार्तं संसाररोगिणं भिषज्जाति चिकित्सति ईश्वरस्य संसाररोगचिकित्सकत्वं श्रुतिपुराणेषु प्रसिद्धं । भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि । इति । अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । इति च । तथा च पुराणवचनं । निदानज्ञो यथा वैद्यो रोगस्य विनिवर्तकः । उपायैर्भेषजैस्तद्वत् ज्ञानयोगोपदेशतः । संसारस्येश्वरो नित्यं समूलस्य निवर्तकः । संसारवैद्य इत्युक्तस्सर्वतत्वार्थवेदिभिः । इति । अन्या शिवा तनूः भिषग्जनकृतां संसाररोगिणां तदुपशमनोपायभूतकर्मानुष्ठापनं भिषग्जनं तदपि तेषामसह्यमिति मत्वा तेन कृतां रुजं दुःखमीक्षमाणा सती दृष्ट्या दर्शनमात्रादेव अशिवात्मनो ऽपि शिवतां मङ्गळरूपतां ईश्वरतां वा आपादयति । तथा च पुराणवचनं । यं दृष्ट्वा न पुनर्जन्म लभन्ते मानवा भुवि । सो ऽयमायाति भगवन्शंकरश्शशिभूषणः ॥ इति ॥ ८५ ॥

यच्छतरुद्रीयं जुहोति यै वास्य घोरा तनूस्तान्तेन शमयति यद्वसोर्धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनूस्तां तेन प्रीणाति । इति श्रुतेरभिप्रायमाह—

घोरान्नमो विदधतश्शमयन्ति रुद्रै-
रार्ता हि घोरमुपयान्ति चिकित्सितारं ।
प्रीणन्ति शङ्कर शिवाश्चमकानुवाकै-
र्होमस्य यत्तव भवन्त्युभये ऽपि मन्त्राः ॥ ८६ ॥

यद्यस्मात्कारणात्तव होमस्य उभयेऽपि मन्त्राः रुद्रचमकानुवाका भवन्ति । तत्र श्रुतिः । यच्छतरुद्रीयं जुहोति यद्वसोर्धारां जुहोति । इति च । वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे

स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे । इत्यादि । एतै र्दशभिर्मन्त्रैरेकाहुतिं हुत्वा अविळम्बेन । प्राणश्च मे पानश्च मे । इत्यादिद्वादशभिर्मन्त्रैरेकाहुतिर्हूयते सा वसोर्द्धारा । तत्र श्रुतिः । सन्ततां वसोर्द्धारां जुहोति । इति । नमस्ते रुद्र मन्यवे । इत्यादिभिर्मन्त्रैर्नमो नमस्कारं विदधतः कुर्वन्तो घोरां तनूं शमयन्ति शान्तां कुर्वन्ति आर्ता रोगिणः औषधप्रदानेन घोरं रोगनिवर्तकं चिकित्सितारं चिकित्सकं उपयान्ति चमकानुवाकैः । वाजश्च मे । इत्यादिभिः शिवां तनूं प्रीणयन्ति । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे श्रूयते । द्वे तनू तव देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः । घोराप्यन्या शिवा प्यन्या ते प्रत्येकमनेकधा । घोरा तनूस्तव ब्रह्मन्सूर्यो विष्णुर्हुताशनः । शिवा तनूस्तव ब्रह्मन्नापो ब्रह्मा च चंद्रमाः । इत्यादि ॥ ८६ ॥

चमकानामीश्वरस्य वाजादिदातृत्वेन प्रतिपादने परिशेषप्रमाणमित्याह—

विष्णु प्रजापति पुरंदर पूर्वकेषु
वाजादितुल्यमितरेष्वपि दैवतेषु ।
आशंसितेषु चमकाः परिशिष्यमाणं
दातारमीश्वर भवन्तमशब्दमाहुः ॥ ८७॥

विष्णुप्रजापतिपुरंदरपूर्वकेषु इतरेषु दैवतेष्वपि वाजादितुल्यं अन्नादितुल्यं आशंसितेषु । विष्णुश्चम इन्द्रश्च मे । इत्यादिभिराकांक्षितेषु । चमकाः । वाजश्च मे । इत्यादयो मन्त्राः परिशिष्यमाणं भवन्तमशब्दं दातारमाहुः । अग्निश्च म इन्द्रश्च मे । इत्यादिवदाशास्यत्वेनाननुवादाद्दातृत्वेनेश्वरः परिशिष्यते । इति भावः । तथा च पुराणवचनं । अहमेव जगत्कर्ता गुणयोः कारणं त्वहं । मत्प्रसादात्पदं लब्धं ब्रह्मन्विष्णो त्वयापि च । इति । शिवधर्मे ऽपि । इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः पूजयते सदा । विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन धाम चैकं सनातनं । ब्रह्मापूजयते लिङ्गं नित्यं शैलमयं शुभं । तस्य तत्पूजनादेव प्राप्तं ब्रह्मत्वमुत्तमं । शक्रो ऽपि देवराडिन्द्रो लिङ्गं मणिम-

यं शुभं । भक्त्या पूजयते नित्यं तेन शक्रत्वमाप्तवान् । इति । तथा च वायवीयसंहितायामीश्वरं प्रति पार्वतीवचनं । तमाहूय महादेवी तपसा किं करिष्यसि । त्वत्तो लब्धपदा एते सर्वे ब्रह्मादयस्सुराः । इति ॥ ८७ ॥

अपः परिषिञ्चति रुद्रस्यान्तर्हित्यै । इति श्रुतेरर्थमाह—

युक्तन्तमानयितुमीश्वर सन्निधौ ते
देवान्तराणि महतामिव मर्त्यमात्रं ।
अन्तर्द्धिमध्वरविधौ तदपेक्षमाणा-
स्त्वत्कर्मसीम्नि परिषेचनमाचरन्ति ॥ ८८॥

हे ईश्वर महतां सन्निधौ मर्त्यमात्रमिव नरपतीनां समक्षे प्राकृतनरमात्रमिव ते परमेश्वरस्य सन्निधौ देवान्तराणि मानयितुं पूजयितुं न युक्तं तस्मात्कारणात् अध्वरविधौ अन्तर्द्धिमपेक्षमाणाः त्वत्कर्मसीम्नि त्वदाराधनकर्मसमाप्तौ परिषेचनं रुद्रो ऽन्तर्हितो भूयादिति परिषेचनं आचरन्ति कुर्वन्ति ॥८८॥

स वै वो वरं वृणा इति वृणीष्व इति स एतमेव वरमवृणीत पशूनामाधिपत्यन्तदस्यैतत्पशुमान्नामेति अहमेव पशूनामधिपतिरित्यादीश्वरस्य पाशुपत्यवरणप्रतिपादकश्रुतिवचनसामर्थ्यवादत्वेन विवक्षितार्थं वक्तुं जीवानां पशुत्वमीश्वरस्य पतित्वं स्वाभाविकमित्याह—

आत्मान्तराणि पशवः परतन्त्रभावा-
त्स्वातन्त्र्यतः पशुपते पतिरीश्वर त्वम् ।
आत्मानमौपनिषदाः प्रवदन्त्यनीश-
मीशं भवन्तमुभयोरुभयं स्वभावः ॥ ८९ ॥

आत्मान्तराणि ईश्वरादन्ये जीवाः परतंत्रभावात् पराधीनत्वात् पशवः तथा च स्कांदे विष्णुवचनं । पशवो हि वयं सर्वे सदेवासुरमानुषाः । पतिस्त्वमेव सर्वेषां लोकानां परमेश्वरः । इति । वायवीयसंहितायामपि । ब्रह्माद्या स्थावरन्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः । पशूनामेव सर्वेषां प्रोक्तमेतन्निदर्शनं । आदित्यपुराणे ब्रह्मवचनं । स एव बध्नाति पशूनस्मदादीन्महेश्वरः । संसारमोचको देवः पशूनामिति हि श्रुतिः । इति । हे ईश्वर पशुपते स्वातंत्र्यतः

त्वं पतिः तेषां पशूनां पालकः । तथा च महाभारते । स मुदा यत्पशून्पाति तैश्चैव रमते पुनः । तेषां पतिश्च यस्तस्माद्रुद्रः पशुपतिस्मृतः ॥ इति । लैङ्गे ऽपि । ब्रह्माद्या स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य शूलिनः । पशवः परिकीर्त्यन्ते संसारवशवार्तिनः । तेषां पतित्वाद्देवेशाश्शिवः पशुपतिस्मृतः । स एव मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः । इति । तत्र प्रमाणमाह आत्मानमिति औपनिषदाः उपनिषदमधीयानाः आत्मानं जीवं अनीश्वरं परतन्त्रं वदन्ति । तत्र श्रुतिः । आत्माप्यनीशस्सुखदुःखहेतोरनीशया शोचति मुह्यमानः । इति । भवन्तमीशं प्रवदन्ति । अथर्वशिरसि श्रूयते । अथ कस्मादुच्यते महेश्वरः यस्सर्वान्लोकान्सम्भक्षस्सम्भक्षयत्यजस्रं सृजति विसृजति वासयति तस्मादुच्यते महेश्वरः । इति । अथर्वशिखायामपि । सर्वैश्वर्यसंपन्नस्सर्वेश्वरश्च शंभुः । इति । उभयोः जीवेश्वरयोः उभयं अनीशत्वमीश्वरत्वं च स्वभावः । तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि । य ईशे अस्य जगतो नित्यदेव नाहेतुर्विद्यत ईशानाय । इति । न हीश्वरस्येश्वरत्वे जीवानामनीश्वरत्वे च स्वभाववादमन्तरेणान्यत्किञ्चिन्निमित्तमस्ति तथा हि अनादिमलनिर्मुक्तत्वात्परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वजगन्निर्मातृत्वं पशुपतित्वञ्च वायवीयसंहितायामुक्तं । अनादिमलसंश्लेषप्रागभावात्स्वभावतः । अत्यन्तं परिशुद्धात्मेत्यतो य एव उच्यते । इति । आत्मान्तराणान्त्वनादिमलावृतत्वात् अनीशत्वं पशुत्वं असर्वज्ञत्वञ्च एतद्द्वयमपि स्वाभाविकमेव तथा च वायवीयसंहितायां । स्वभावविमलो यद्वत्सर्वानुग्राहकश्शिवः । स्वभावविमलास्तद्वदात्मानो जीवसंज्ञिताः । अन्यथा संसरन्त्येते निगमान्न कथं शिवः । कर्ममायानुबंधो ऽस्य संसारः कथ्यते बुधैः । अनुबंधो ऽयमस्येति न शिवस्येति हेतुमत । स हेतुरात्मनामेव निजोनागंतुको ऽमलः । आगन्तुकत्वे तस्यापि भावः केनापि हेतुना । इति । ईश्वरस्येश्वरत्वमन्येषामनीश्वरत्वं स्वाभाविकं चेत् । भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वामुं शान्तिमृच्छति ।

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम् ।)

इत्यादिगीतावचनानां कथमर्थवत्वमिति चेन्न गीतासु मामित्यस्मच्छब्दस्य वक्ता परमेश्वरः कृष्णस्तु प्रवक्तैव केवलमस्मच्छब्दार्त्थः प्रवक्ता अस्मच्छब्दार्त्सो न भवति प्रवक्ता अस्मच्छब्दार्थश्चेत् गीताध्यायिनामपि ईश्वरत्वमुपास्यत्वञ्च स्यात् ईश्वरस्यवक्तृत्वं कृष्णस्य प्रवक्तृत्वं कथमिति चेदुच्यते । सर्वविद्येश्वरात्सर्वज्ञात्परमेश्वरात् गीतां श्रुत्वा विष्णुस्तामेवार्जुनायोक्तवान् । तथा च कूर्मपुराणे । सनत्कुमारो भगवान्संवर्ताय महामुनिः । दत्तवानैश्वरं ज्ञानं सो ऽपि सत्यव्रताय तु । सत्यव्रतो ऽपि योगीन्द्रः पुलहाय महर्षये । प्रददौ गौतमायाथ पुलहो ऽपि प्रजापतिः । अंगिरा वेदविदुषे भारद्वाजाय दत्तवान् । जैगिषव्याय कपिलस्तथा पञ्चशिखाय च । पराशिरो ऽपि सनकात्पिता म सवतत्वविंत् । लेभे तत्परमं ज्ञानं तस्माद्वाल्मीकराप्तिवान् । ममोवाच पुरा देवस्सतीदेहार्द्धभाक्शिवः । महादेवो महायोगी रुद्रः किल पिनाकधृक् । नारायणो ऽपि भद्वान्देवकीतनयो हरिः । अर्जुनाय स्वयं साक्षादुक्तवानिदमुत्तमं । इति । श्वेताश्वतरोपनिषद्यपि । ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येत् । इति । ईश्वराद्विष्णोर्विद्यालाभश्श्रूयते शान्तिपर्वण्यपिअष्टादशानां विद्यानामादिकर्ता परमेश्वरः परमेश्वरसकाशादेव विष्ण्वादिसकलदेवानां विद्यालाभश्श्रूयते । त्वं हि सर्वविधानज्ञ सत्वानां त्वं गतिः परा । संकरो न भवेदत्र यथावद्वै विचार्यतां । ततस्स भगवान्ध्यात्वा तदा शूलवरायुधः । देवदेवो महादेवः कारणं जगतां परं । ब्रह्मविष्ण्विन्द्रसहितस्सर्वैश्च ससुरासुरैः । लोकसंधारणार्त्थं च लोकसंकरनाशनं । आत्मानमात्मना दण्डमसृजद्देवसत्तमः । तस्माच्चधर्माचरणान्नीतीं देवीं सरस्वतीं । असृजदण्डनीतिं वै त्रिपु लोकेषु विश्रुतां । यया स नीयते दण्डस्सततं पापकारिषु । दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते । भूयस्स भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलधरः प्रभुः । असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः । दण्डनीतेः प्रयोगंच प्रमाणानि च सर्वशः । विद्याश्चतस्रः कृत्स्ना

स्तांसां भेदविकल्पना । अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गांधर्वकस्त्रयः । अर्त्थशास्त्रञ्च विद्या ह्याष्टाशैव तु । दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः । एतासामेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः । शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्त्राणि सप्ततिं । व्यास एव तु विद्यानां स्मर्ता देवेन कीर्तितः । तन्त्रं पाशुपतन्नाम पाञ्चरात्रं तु विश्रुतं । योगशास्त्रञ्च सांख्यञ्च तन्त्रं लोकायतं तथा तन्त्रं ब्रह्मतुला नाम तर्कविद्या दिवौकसां । सुखदुःखार्त्थजिज्ञासाकारणञ्चेति विश्रुतं । तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ समासो न तु विस्तरः । दश चाष्टौ च विज्ञेया पौराणां यज्ञसंहिताः । पुराणानि प्रणीतानि तावदेव हि संहिताः । धर्मशास्त्राणि तद्वच्च ह्येकार्त्थानि तु नान्यथा । एकार्त्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्त्थसंहिताः । नानार्त्थानि च शास्त्राणि तर्कशास्त्राणि शंकरः । प्रोवाच भगवान्देवः कालज्ञानानि यानि च । चतुष्षष्टिप्रमाणानामायुर्वेदञ्च सोत्तरं । अष्टादशविकल्पानां दण्डनीतिं च शाश्वतीं । गांधर्वमितिहासं च नानाविस्तारमुक्तवान् । इत्येताश्शंकरप्रोक्ता विद्याश्शब्दार्त्थसंयुताः । पुनर्हेदसहस्त्रञ्च तासामेव तु विस्तराः । ऋषिभिर्देवगंधर्वैस्सविकल्पस्सविस्तरः । शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिताः । इत्यादिवाक्यैरीश्वरस्यैव कर्तृत्वादि, वक्तैवास्मच्छब्दार्त्थः प्रवक्ता ऽर्त्थो न भवतीतीत्यत्र न्यायकुसुमांजलौ उदयनाचार्यैस्समर्त्थितं । तद्यता । अपि चास्मत्पदं लोकवद्वेदे ऽपि प्रयुज्यते । तस्य च लोके न वा चेतनामात्रमर्त्थः तत्र सर्वथैवाप्रयोगात् नाप्यात्ममात्रमर्त्थः परमात्मन्यपिप्रयोगप्रसंगात् अपि तु यस्वतन्त्रेणोच्चरति तमेवाह तथान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसायात् ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदे ऽप्यनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः अन्यथाप्रयोगप्रसंगात् न च यो यदाच्चारयति वैदिकमहं शब्दं स एव तस्यार्त्थ इति युक्तं तथा सति मामुपास्तीत्यादौ स एवोपास्यस्स्यात् । अहं सर्वस्य प्रहवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते । इति उपाध्यायशिष्यपरंपरैवात्मन्यैश्वर्यमधिगच्छेत् तथा च उपासनीयं प्रति उन्मत्तकेळी स्यात् लोके व्यवहारश्चोच्छिद्यते त-

स्मान्नात्र प्रवक्तास्य वाच्यं अपि तु वक्तैवति व्यवस्थितेः प्रयुज्यते वेदे ऽप्यस्मच्छब्दः प्रयोक्तृवचनः अस्मच्छब्दत्वात् लौकिकवदिति एवमन्ये ऽपि यः कः इत्यादयो द्रष्टव्याः इति किञ्च । वृष्णीनां वासुदेवो ऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः । इति धनंजय इत्यादिवत्कृष्णस्यापि तद्विभूतित्वेन श्रवणात् कृष्णव्यतिरिक्तो विभूतिमान्परमेश्वर एवास्मच्छब्दार्त्थ इति युक्तमुत्पश्यामः अतः प्रकृतमनुसरामः ईश्वरस्य पतित्वे । पशुपतये नमः । इत्याद्याश्श्रुतयः प्रमाणं । पुराणेषु श्रूयते च । ब्रह्मविष्णुसुरेंद्राद्याः पशवः परिकीर्तिता । तेषां पतित्वाद्देवेशः शिवः पशुपतिस्स्मृतः । इति । स्वतस्सिद्धं पतित्वं मे युष्माकं पशुतापि च । इत्यादि ॥ ८९ ॥

ननु यदीश्वरस्य पाशुपत्यवरणं स्वाभाविकं । स वै वो वरं वृणा इति वृणीष्वेति स एतमेव वरं वृणीत पशूनामाधिपत्यन्तदस्यैतत्पशमान्नामेति अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिः । इतीश्वरस्य पाशुपत्यवरणप्रतिवादकाश्श्रुतयः कथमुपपद्येरन्नित्यत आह —

संप्राप्त एव सति शंकरपापाशुपत्ये
कस्मै वरेण्य वरणं कृपणोचितं ते ।
विध्यर्त्थमध्ययनचोदनयागृहीता
जल्पन्ति यत्किमपि वन्दिवदर्त्थवादः ॥ ९० ॥

हे वरेण्य शंकर पाशुपत्ये संप्राप्त एव सति नित्यसिद्ध एव सति कृपणोचितं वरणं कस्मै प्रयोजनाय विद्यमानस्य पाशुपत्यस्य वरणे प्रयोजनं न दृश्यत इत्यर्त्थःवरणप्रतिपादकानां श्रुतीनामर्त्थवादत्वात् न वरणप्रतिपादने तात्पर्यमित्याह विध्यर्त्थमिति अध्ययनचोदनया । तस्मात्स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः । इत्यध्ययनविधिना गृहीता अर्त्थवादाः विध्यर्त्थं विधेयपुरुषप्रवृत्यर्त्थं वंदिवत् यत्किमप्यविद्यमानं विद्यमानं वार्त्थं जल्पन्ति । एतमुक्तं भवति । विधिवाक्यं तु पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्त्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते अर्त्थवादवाक्यं च फलवदर्त्थावबोधपर्यवसिताध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्त्थमपेक्षते ततः पुरुषार्त्थपर्यवासितविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणयावृत्त्या समर्पयदर्त्थवादवा-

क्यं विधिवाक्येन सहैकतामापद्यते न तु स्वतः किंचिदर्थं विधत्ते बोधयति वा अतो नार्थवादस्स्वार्थे प्रमाणं यद्यपि प्रमाणान्तरविरोधाभावे वैयासिकमते-नार्थवादप्रतीतो ऽर्थो ऽङ्गीक्रियते तथाप्यत्र । पशुपतये नमः । इति नि-त्यसिद्धपाशुमत्यप्रतिपादकश्रुत्यन्तरविरोधात्तद्वरणवाक्यानां न स्वार्थपरता इति ।

ईश्वरस्य पाशुपत्यवरणाभावं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति ।

नानापदानवचनादपि वारणीय-
स्त्वत्पाशुपत्यवरणप्रतिलम्भवादः ।
लब्धुं वरीतुमथवा कथमेक एव
वारान्बहूनपि महेश्वर शक्यते ऽर्थः ॥ ९१ ॥

त्वत्पाशुपत्यवरणप्रतिलम्भवादः पाशुपत्यप्रार्थनातत्प्राप्तिवादः नाना-पदानवचनात् विष्ण्वादिदेवतान्तरदुष्करत्रिपुरदहनप्रजापतिशासनाद्यद्भुतक-र्मप्रतिपादकश्रुतिवचनबलादपि वारणीयः परिहरणीयः न स्वार्थपर इति व्याख्येय इत्यर्थः त्रिपुरदहनापदाने । सो ऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनाम-धिपतिरसानि । इति । प्रजापतिशासनापदाने । स एतमेव वरं वृणीत प-शूनामाधिपत्यन्तदस्यैतत्पशुमान्नाम पशुमान्भवति यो ऽस्यैतदेवन्नाम वेद । इति । मृगयुवेषपरिग्रहापदाने च । मार्गीयं भवति तं देवा एवं मृगयुमिति वदन्त्येते नैव स उभयेषां पशूनामाधिपत्यमश्नुते । इत्यादिवचनं अथवा एक एव पाशुपत्याख्यो ऽर्थः । बहून्वरान्वरीतुं लब्धुं कथं शक्यते लब्ध-स्य च पुनर्लाभवरणासम्भवात् अतः पाशुपत्यवरणप्रतिपादनपराणि वाक्या-नि । प्रजापतिरात्मनो वपामुत्खिदत् । इति वाक्यवदसन्तमेवार्थं अभिद-धातीति गुणवाद एवाङ्गीकरणीय इति भावः ॥ ९१ ॥

स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रः इति श्रुतेस्तात्पर्यमाह— ....

अङ्गैस्स्थिरेभिरिति रूपमनश्वरन्ते
भूरीणि तानि च भुजङ्गममालभारिन् ।

मन्त्रेण चान्तरिति युष्मदुपासकाना-
मार्ग्वैदिका यदशनं तदमोघमाहुः ॥ ९२ ॥

हे भुजङ्गममालहारिन् भुजङ्गस्रग्धर । मालभारिन् । इत्यत्र माला-शब्दस्य । इष्टकेषिकामालानां चिततूलभारिषु इति । भारिशब्दे परे ह्रस्व-त्वं स्थिरेभिरङ्गैः । इति श्रुत्या ते अनश्वरं रूपं तानि च रूपाणि भूरीणीति आर्ग्वैदिकाः ऋग्वेदमधीयानाः आहुः । स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रो बभ्रु-श्शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः । इति । हिरण्यैः हिरण्मयैः स्थिरेभिः अनश्वरैः शुक्रेभिः निर्मलैः निर्मलत्वा देवानश्वरादिमत्वं प्राकृतानां मलमायादिमत्वादेव नश्वरत्वं तस्मादप्राकृतानीश्वरशरीराणि तादृशैरङ्गैः ईश्वरः पुरुरूपः बहुरूपः बभ्रूः बहुवर्णः उग्रः परैरनभिभवनीयः पिपिशे प्रकाशत इति तस्यार्थः । ईश्वरोपासकानामुपासनोपाधिकशरीरधारणनिबन्धनत्वादमोघान्नसिद्धिप्रतिपा-दिकायाः । अन्तरिच्छन्ति । इति श्रतेस्तात्पर्यमाह मन्त्रेणेति यदशनं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यात्मकं तत् अन्तरिति मन्त्रेण युष्मदुपासकानां मोघ-माहुः स च मन्त्रस्संहितायामेवाम्नातः । अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं परो मनीषया गृह्णन्ति जिह्वया ससं । इति । अन्तः हृदयाकाशे इच्छन्ति आन्विच्छन्ति उपासते जने जनेषु परः परं विभाक्तिव्यत्ययः परस्मात् स्थितं सर्वोत्कृष्टं रुद्रं मनीषया बुद्धिपूर्वकं गृह्णन्ति उपासते ससं सस्यविकारभूतं अन्नं अयमर्थः । ये नाम जनेषु मध्ये सर्वस्मादधिकं रुद्रमीश्वरं बुद्धिपूर्वकं हृदयाकाशे स्थिततया उपासते त एवान्नमश्नन्ति । इति ॥ ९२ ॥

आन्तराराधनं बहिराराधनस्य पूर्वाङ्गत्वात्तस्याप्युपलक्षणमित्ययमेव मन्त्रः प्रागेव भोजनादभ्यर्चनप्रतिज्ञाप्रतिपादिकायाः शिवधर्मसूक्तेः । वरं प्राणपरित्यागः छेदनं शिरसो ऽपि वा । न त्वनभ्यर्च्य भुञ्जीयाद्भगवन्तं त्रिलोचनं । इति । इदमेवास्या मूलमित्याह—

भावोपपन्नमनसां त्वदुपासकानां
पुंसाममोघमशनं भगवन्ब्रुवाणः ।

मन्त्रोऽयमन्तरिति नः प्रतिभाति मूलं
प्राग्भुक्तमर्चनविधेरनुवासरं ते ॥ ९३ ॥

हे भगवन् भावोपपन्नमनसां तात्पर्ययुक्तान्तरङ्गाणां पुंसां अमोघम· शनं ब्रुवाणः । अन्तरित्ययं मन्त्रः अनुवासरं प्रतिदिनं भोजनात्प्राक्के भवतः अर्चनविधेः अर्चनविधायिकायाः । वरं प्राणपरित्यागः । इति शिवधर्मसूक्तेः मूलं नः प्रतिभाति ॥ ९२ ॥

ऋष्मन्त्रप्रयोगात् । यज्ञैस्संमिश्लाः । इति मन्त्रे भरतशब्दस्येश्वरप्र- वृत्तौ निमित्तमाह—

नाथ त्वया पितृमतो मरुतस्तुवाना-
स्त्वामामनन्ति भरतं नटनाभियोगात् ।
वैशेषिके सति खलु व्यपदेशहेतौ
साधारणेन भरणेन न कश्चिदर्थः ॥ ९४ ॥

हे नाथ त्वया पितृमतः मरुतः स्तुवानाः बह्वृचः नटनाभियोगात् नटनसम्बन्धात् त्वां । यज्ञैस्संमिश्लाः । इति मन्त्रे भरतमामनन्ति स च मन्त्रः संहितायामाम्नातः यज्ञैस्संमिश्लाः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामच्छुभ्रासो ऽञ्जिषु प्रिया उत । आसाद्य बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादासोमं पिबत दिवो नरः । इति । यज्ञैः यज्ञेषु । सुपां सुलुक् । इति विभक्तिव्यत्ययः संमिश्लाः सम्भूय वर्तमानाः रलयोरभेदः पृषतीभिः नानावर्णाभिः ऋष्टिभिः शक्तिभिः यामन् यात्रायां शुभ्रासः शोभनगमनाः अंजिषु आभरणेषु प्रियाः उत अ- पि च आसाद्य आगत्य बर्हिः यज्ञं भरतस्य सूनवः मरुतः पोत्रात् पौत्रच- मसात् आसोमं पोत्रचमससंभृतं सोमं पिबत दिवः द्योतमानाः नरः शूराः । अयमर्थः । हे मरुतः शूराः द्योतमानाः यज्ञेषु संभूय वर्तमानां नानावर्णैः आयुधविशेषैः उपलक्षिताः यात्रायां शोभनगमनाः प्रियालंकाराः भरतस्य सूनवः यूयं इमं यज्ञं आसाद्य आगत्य पोत्रचमससंभृतं सोमं पिबत । इति। भरतस्य सूनवः इति प्रायेण शोभमानाः प्रियालंकाराश्च भवन्तीति शोभन-

गमनत्वादिकं भरतसूनुत्वात् तेषामुपपन्नमिति भावः भरतशब्दो नर्तकवचनः आहुश्च नैघंटुकाः । जायाजीवश्च भरतो नटो नटी स्यात् । इति ननु । अ- ग्ने महां असि ब्राह्मण भारत । इत्यत्र भरणशब्दप्रयोगात् अग्नौ भरतश- ब्दः तद्वदत्रापि किं न स्यात् अत आह वैशेषिक इति वैशेषिके असाधा- रणे व्यपदेशहेतौ सति साधारणेन भरणेन न कश्चिदर्थः किंचिदपि प्रयो- जनं नास्तत्यीत्यर्थः अग्नावपि न भरणशब्दमात्रेण भरतशब्दव्यपदेशः किंत्व- साधारणेन हविर्भरणेन । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरत । इति । भारतेत्यत्र वृद्धिश्छादसः ॥ ९४ ॥

अग्निमारुतशस्त्रे वक्तव्यं । आते पितः । इति रुद्रदैवताकं मन्त्रम- धिकृत्याम्नातस्य । त्वन्नो वीरो अर्वति क्षमेथा इति ब्रूयान्नाभिन इत्यनभि- मानको हैष देवः प्रजा भवति प्रजायेमहि रुद्रीयप्रजाभिरिति ब्रूयान्नरुद्रे- त्येतस्यैव नाम्नः परिहृत्यै । इति बह्वृचब्राह्मणवाक्यस्य तात्पर्यं श्लोकद्वये- नाह—

हिंसाप्रतीतिरभिमानपदैकदेशा-
च्छब्दादभेरिति भयेन समुद्वपन्ति ।
कामान्तकत्रिपुरदक्षमखादिभंग
विख्यातविक्रमतया कथितो ऽसि वीरः ॥ ९५ ॥

अस्ति हिंवाचनो ऽप्यभिमानशब्दः । विश्वरूपं त्वां द्रष्टुमभ्यमंस्त। इत्यादौ तत्प्रतीतेः अभिमानशब्दादपि भयं भवति यथोक्तं दशग्रीवं प्रति रामभद्रभीतेन मारीचेन । रकारादीनि नामानि त्रासं संजनयंति मे । रत्ना- नि च रथाश्चैव । इति । एतादृशत्वाद्भीतेः अत्राप्यभिमानपदस्य हिंसावा- चकस्य एकदेशात् अभेरिति शब्दाद्धिंसाप्रतीतिरिति भयेन । अभिनो वी- रो अर्वति क्षमेत । इत्यत्र अभिशब्दमुद्वपन्ति उद्धरन्ति तत्स्थाने । त्वन्नः। इति पदं आवपंति । आते पितः इति मंत्रे वीरशब्दस्येश्वरप्रवृत्तौ निमित्त- माह कामेति कामान्तकत्रिपुरदक्षमखादिभंगविख्यातविक्रमतया आदिशब्दे-

न अंधकजलंधराधय उध्यन्ते मन्मथमृत्युत्रिपुरदक्षयागादीनां भंगेन प्रसिद्धविक्रमतया वीरः कथितो ऽसि ॥ ९५ ॥

हिंसाभिधातृपदसन्निधिना ज्वरार्त्थे
रुद्रेति नाम परिशंक्य परावपन्तः ।
मंत्रे यथान इति मङ्गळवाचि दृष्ट-
न्देवेश रुद्रिय पदं पुनरावपंति ॥ ९६ ॥

हिंसाभिधातृपदसान्निधिना हिंसावाचकाभिशब्दसान्निध्येन रुद्रेति नाम प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः । इत्यत्र रुद्रशब्दं ज्वरार्थं ज्वरवाचकं परिशंक्य परावपन्तः उद्धरंतः यथा नो अदितिः करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे यथातोकायरुद्रियं । इति पदं पुनरावपन्ति स च। आतेपितः इति मन्त्रस्संहितायामाम्नायते । आते पितर्मरुतां सुम्नमेतु मानस्सूर्यस्य संदृशो युयोथाः । अभिनो वीरो अर्वति क्षमेत । प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः इति मरुतां देवानां पितः हे रुद्र ते तव सुम्नं सुखं एतु आगच्छतु नः अस्माकं सूर्यस्य संदृशः सूर्यावलोकनां मा युयोधाः मा वियोजय किंच हे वीर त्वं नः अस्माकं अर्वति अश्वादिवस्तु अभिप्रेतमेतत् क्षमेत क्षमेथा इति वर्णव्यत्ययः सहिष्णुर्भूत्वा अस्मदीयानि अश्वादिवस्तूनि मा विनाशयेत्यर्थः हे रुद्र त्वदनुज्ञाया वयं प्रजाभिः प्रजायेमहि पुत्रपौत्रादिरूपेण उत्पद्येमहि इति ब्राह्मणवाक्यस्याप्ययमेवार्थः त्वन्नोवीर इति पाठादभिशंसिता ब्रूयात् अदभिन इति पाठन्नब्रूयात त्वन्नो वीर इति पाठे एष देवः प्रजा अनभिमानको भवति अभिमानको हि हन्ता पाठान्तरे अभिशब्दस्य विद्यमानत्वात् पुत्रादिकाः प्रजा अभिक्ष्यनाशयिष्यामीति रुद्रो मनुते त्वन्न इति पाठे तु न तथेत्यर्थः प्रजायेमहि रुद्रीयेत्येव पाठं ब्रूयात् न तु रुद्रेति हे रुद्रीयमङ्गलस्वरूप इत्येतस्यैव रुद्रनाम्न उग्रशब्दपर्यायस्य परिहाराय रुद्रीयेति पाठान्तरं इति ॥ ९६ ॥

सामवेदोक्तमीश्वरस्यानुभावं तत्पार्षदानां चानुभावं दर्शयति ।

शाखासु शंकर सहस्रतयीषु साम्ना-
माम्नायते तव न केवलमानुभावः ।

सर्वात्मनामधिपतेरविशेषतस्ते
देवव्रतादिषु गणाः कथितानुभावाः ॥ ९७ ॥

हे शंकर सहस्रतयीषु सहस्रावयवासु साम्नां शाखासु तवानुभावो महिमा न केवलमाम्नायते न कथ्यते किंतु अविशेषतः सर्वात्मनामधिपतेः ! अधिपातायि मित्रापातायि क्षत्रापातायि सुवः । इत्यनेनाविशेषेण श्रवणात् सर्वेषामधिपतेः ते गणाः प्रमथाः । ये देवा दिविषदस्थ । इत्यादिषु देवव्रतादिषु कथितानुभावाः । तथा च पुराणवचनं । ते हि साक्षाद्दिविषदस्त्वन्तरिक्षसदस्ततः । प्रथिवीषद इत्येवं देवा देवव्रतैस्तुताः । इति । यानधिकृत्य महाभारते श्रूयते । शूलहस्ताः खड्गहस्तास्सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः । महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः। रजोध्वस्ताः पंकदिग्धाः सर्वे चित्रांबरस्रजः । नीलांगाः कमलांगाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च। भेरीशंखमृदंगांस्ते झर्झर्यानकगोमुखान् । अवादयन्पारिषदास्संहृष्टाः कनकप्रभाः । गायमानास्तथान्ये च संहृष्टाः पुरुषर्षभाः । लंघयन्तः प्लवन्तश्च वल्गंतश्च महाबलाः । धावन्तो जवनाश्चण्डा पवनोद्धूतमूर्द्धजाः । मत्ता इव महानागा विवदन्तो मुहुमुहुः । सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टसपाणयः । चीरांगवसनाश्चित्राश्चित्रमाल्यानुलेपनाः । रत्नचित्रांगदधराः समुद्यतकरास्तथा । हंतारो द्विषतां संघे प्रसह्यासह्यविक्रमाः । पातारो ऽसृग्वसानां च मांसार्द्रकृतभोजनाः । चूडालकर्णिकाराश्च प्रकृशा मंदरोदराः । अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रलंबाश्चातिभैरवाः । कामकारकारास्सिद्धास्त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः । नित्यानंदाः प्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः । प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च विस्मयं । येषां विस्मयते नित्यं कर्मभिर्भगवान्भवः । मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् । पिबन्तो ऽसृग्वरानन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा । चतुर्विंशात्मकं सोमं ये पिबन्ति च नित्यशः । श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च । ये समासाद्य शूलाङ्कं भवसायुज्यमागताः । यैरात्मभूतैर्भगवान् पार्वत्या च महेश्वरः । सहभूतगणो भुङ्क्ते भूतभव्यभवप्रभुः । इति । तथा च लैंगे ऽपि । स्मरणादेव रुद्रस्य संप्राप्ताश्च गणेश्वराः । सर्वे सहस्रहस्ताश्च सहस्रायुधपाणयः । त्रिणेत्राश्च भ-

※

हात्मानस्त्रिदशैरपि वंदिताः । कोटिकालाग्निसंकाशा जटामकुटधारिणः । दंष्ट्राकराळवदना नित्यबुद्धाश्च निर्मलाः । कोटिकोटिगणैस्तुल्यैरात्मना च गणेश्वराः । असंख्याता महात्मानस्तत्राजग्मुर्मुदा युताः । गायन्तश्च द्रवन्तश्च नृत्यन्तश्च महाबलाः । मुखाडंबरवाद्यानि वादयन्तस्तथैव च । रथैर्नागैर्हयैश्चैव वायुमर्कटवाहनाः । विमानेषु तथारूढा हेमचित्रेषु वै गणाः । भेरीमृदंगमस्सैश्च पणवानकगोमुखैः । वादित्रैर्विविधैश्चान्यैः पटहैः केकपुष्करैः । भेरीमुरजसन्नादैराडंबटकडिण्डिमैः । मर्दलैर्वेणुवीणाभिर्विविधैः पणवैरपि । दर्दरैस्तलघातैश्च कळत्रैः पणवैरपि । वाद्यमानैर्महायोगा ह्याजग्मुर्देवसंसदं । ते गणेशा महासत्वास्सर्वदेवेश्वरेश्वरं । प्रणम्य देवं देवीं च इदं वचनमब्रुवन् । भगवन्देव दवेश त्र्यंबक वृषध्वज । किमर्थं च स्मृता देव ह्याज्ञापय महाद्युते । किं सागरं शोषयामो यमं वा सह किंकरं । हन्म मृत्युमुतामृत्युं पीठवर्द्धनपंकजं । बध्वेंद्रं सहदेवैश्च सहविष्णुं सनातनं । आनयामोथ संक्रुद्धा दैत्यान्वासहदानवैः । कस्याद्य व्यसनं घोरं करिष्यामस्तवाज्ञया । कस्य वाद्योत्सवं देव सर्वकामसमन्वितं । तांस्थता वादिनस्सर्वान्गणेशान्भवसंमतान् । उवाच देवस्संपूज्य कोटिकोटिशतान्प्रभुः । शृणुध्वं यत्कृते यूयमिहाहूता जगद्धिताः । श्रुत्वा च प्रयतात्मानः कुरुध्वं तदशंकिताः । नंदीश्वरो ऽयं पुत्रो नस्सर्वेषामीश्वरेश्वरः । प्रियो ऽग्रनायकश्चैव सेनानीर्वस्समृद्धिमान् । तमिमं मम संदेशाद्यूयं सर्वे च संस्मृताः । सेनान्यमभिषिंचतु महायोगपतिः परं । एवमुक्ता भगवता गणपास्सर्व एव ते । एवमस्त्विति संमन्त्र्य संभारानाहरंस्ततः । तस्य संप्रश्रयं दिव्यं जांभूनदमयं शुभं । आसनं मेरुसंकाशं मनोहरमुपाहरन् । शातकुंभमयञ्चापि चारुचामीकरप्रभं । मुक्तादामावलंबं च मणिरत्नावभासितं । स्तंभैश्च वैडूर्यमयैः किंकिणीजालसंयुतं । चतुरश्रसमायुक्तं मण्डपं विश्वतोमुखं । कृत्वा चक्रं च तन्मध्ये दत्वासनवरं शुभं । तस्याग्रतः पादपीठं नीलवज्रावभासितं । चक्रुः पादप्रतिष्ठार्थं कलशौतस्यपार्श्वगौ । संपूर्णौ परमांभोभिररविंदावृताननौ । कलशानां सहस्रं च सौवर्णं राजतं तथा । ताम्रंच रजतं चैव सर्वतीर्थांबुपूरितं ।

छत्रं शतशालाकं च जांबूनदमयं शुभं । शंखहारांबुगौरेण पृष्टेन च विराजितं । व्यजनं चंद्रशुभ्रं च हेमदण्डं सुचामरं । ऐरावतं सुप्रतीकं गजावन्तौ च पूजितौ । मकुटं कांचनञ्चैव निर्मितं विश्वकर्मणा । कुण्डले चामरे दिव्ये वज्रं चैव वरायुधं । जांबूनदमयं सूत्रं केयूरद्वयमेव च । हारं च मणिचित्रांगं निर्मितं विश्वकर्मणा । संभाराणि तथान्यानि विविधानि बहून्यपि । समंतान्निन्युरव्यग्रा गणपा देवसंहताः । ततो देवास्सहेन्द्राश्च स नारायणकास्तथा । मुनयो भगवान् ब्रह्मा नव ब्रह्माण एव । च । देवैश्च लोकास्सर्वैस्ते तत्राजग्मुर्मुदा युताः । तेष्वागतेषु देवेषु भगवान् परमेश्वरः । सर्वकार्यविधिं कर्तुमादिदेश पितामहं । पितामहो ऽपि भगवान्नियोगादेव तस्य तु । चकार सर्वं भगवानभिषेकं समाहितः । अर्चयित्वा ततो ब्रह्मा स्वयमेवाभिषिच्य तं । ततो विष्णुस्ततश्शक्र ऋषयश्च सहामरैः । वासोयुगं तथा दिव्यं चित्रपट्टपरिष्कृतं । केयूरं कुण्डलं चैव मकुटं हारमेव च । छत्रं शतशलाकं च वालव्यजनमेव च । दत्तं महात्मना तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना । ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं पितामहपुरोगमाः । स्तुतवत्सु ततस्तेषु विष्णुस्सर्वजगत्पतिः । शिरस्यंजलिमाधाय तुष्टाव च समाहितः । प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा जयशब्दं चकार ह । ततो गणाधिपास्सर्वे ह्येते देवास्सहासुराः । एवं स्तुतश्चाभिषक्तो देवैस्सब्रह्मकैस्तदा । उद्वाहश्च कृतस्तत्र नियोगात्परमेष्ठिनः । मरुतां च सुता देवी सुयशाख्या बभूव ह । लब्धं शशिप्रभं छत्रं तया रत्नविभूषितं । चामरे चामरव्यग्रहस्ताग्रस्त्रीगणावृता । सिंहासनं च परमं तया चाधिष्ठितं मया । अलंकृता महालक्ष्म्या मकुटाद्यैर्विभूषणैः । लब्धं च हारं परमं देव्याः कण्ठगतन्तथा । वृषेंद्रश्च सितं नागं सिंहं सिंहध्वजं तथा । रथं च हेमहारं च चंद्रबिंबसमप्रभं । अद्यापि सदृशः कश्चित्क्वचिन्नासादितः पुनः । सान्वयं च गृहीत्वेशस्तथा संबंधबांधवैः । आरुह्य वृषमीशानः मायादेव्या गतश्शिवः । तदादिवैभवं द्रष्टुं मया च प्रार्थयन्गणैः । मुनिदेवर्षिसिद्धाश्च आज्ञां पशुपतेर्द्विज । अथाज्ञां प्रददौ तेषां

प्रसन्नात्मा विभुर्हरः । तस्माद्धि मुनयो लब्ध्वा तदाज्ञां मुनिपुंगव । भव भक्तस्ततश्चासंस्तस्माद्देवं समर्चयेत् । इति ॥९७॥

ईश्वरकुमारयोस्कंदविनायकयोः आनुभावातिशयं सामविधिब्राह्मणोक्तं दर्शयति—

स्कंदं विनायकमुभावपि ते कुमारौ
सर्वैर्गुणैः पितरमेव निदर्शयन्तौ ।
सामोपगायमुपगायमृचां गणेषु
संप्रीणयन्ति शिव सामविधौ यतोक्तं ॥ ९८ ॥

हे शिव सर्वैर्गुणैः पितरमेव निदर्शयन्तौ अनुकुर्वन्तौ स्कंदं विनायमिति उभावपि ते कुमारौ ऋचां गणेषु संप्रीणयन्ति यतोक्तं समाविधौ । जुषाणास आत्मन इति वर्गाः मृज्यमानं स्वहस्तेति प्रथमं षष्ठेति चैषा वैनायकी संहिता एतां प्रयुञ्जन्विनायकं प्रीणाति । इति । आमन्द्रैरिंद्रहरिभिरानोविश्वासुहव्यं प्रसेनानीरिति वर्गाः पवित्रन्त इति द्वे एषा स्कंदस्य संहिता एतां प्रयुंजन् स्कंदं प्रीणयति । इति । विनायकस्योत्पत्तिरानुभावश्च । लैंगे श्रूयते । * प्रणम्य चाह वाक्पतिः पतिं निरीक्ष्य निर्भयः सुरेतरादिभिस्सदा विविघ्नमर्च्यते भवान् । समस्तकर्मसिद्धये सुरापकारकारिभिस्ततः प्रदेहि चांगजं विविघ्नकर्मकारकं ॥ ततस्तदा निशम्य वै पिनाकधृक्सुरेश्वरः सुरापकारिणां द्विषां वधाय भीमविग्रहं । दया रतां स्पृशन्प्रियामुपादिशद्यथा वपुः सुरेश्वरी सुभैरवं पपुर्दधार सा च वै ॥ गणेश्वराश्च तुष्टुवुस्सुरेश्वरा महेश्वरं समस्तलोकसंभवं भवं भवार्तिहारिणं । उभौ तदा त्विभाननौ स्वविग्रहात्तदा भवः प्रविश्य तेजसा प्रियां बहिस्थितो गजाननः ॥ इभाननं त्विभानना त्रिशूलधारिणं गता सवर्जं लोकसंभवं गजाकृतिं तदांबिका । * ततः पुष्पवृष्टिं च सिद्धा मुनींद्रास्तदा खेचरा देवसंघा ववर्षुः । तदा तुष्टुवुः खेचरास्तान्प्रणेमुः गणेशं महेशं महेशप्रियां च ॥ † तया धृतः क्षणं तनै सुभैरवस्सुमूर्तिमान् स्थितो ननर्त बालकस्समस्तमंगळालयः । विचित्रवस्त्रभूषणैरलंकृतो गजाननः गिरा विचित्रवर्णया स्तुवन् तदा पदांबुजे ॥ महेश्वरस्य पुत्रकोऽभिवंद्य वंद्य चांबिकां इत्यादि । अपिच । जातमात्रं सुतं दृष्ट्वा चकार भगवान्भवः । गजाननाय कृत्यांस्तु सर्वान्सर्वेश्वरस्स्वयं । आलिंग्याघ्राय च सुतं महादेवो जगद्गुरुः । तवावतारो हि दैत्यानां विनाशाय ममात्मज । देवानामुपकारार्थं द्विजानां ब्रह्मवादिनां । यज्ञस्तु दक्षिणाहीनः कृतो येन महीतले । तस्य धर्मस्य विघ्नं च कुरु स्वर्गपदस्थितः । अध्यापनं चाध्ययनं व्याख्याश्रवणमेव च । यो न्यायतः करोत्यस्मिन् तस्य प्राणान्सदा भर । त्वां गन्धपुष्पधूपाद्यैरनभ्यर्च्य जगत्रये । देवैरपि तथान्यैश्च लब्धव्यं नास्ति पुत्रक । ये हरिं चैव मां चापि शक्राद्यांश्च सुरानपि । विघ्नैर्बाधय चाग्रे त्वां नार्चयन्ति फलार्थिनः । तथेश्वरस्सर्वगणैर्गणेशं भक्ष्यैश्च भोज्यैस्सुरसैस्सुगन्धैः । आलिंग्य चाघ्राय सुतं तदानीमपूजयत्सर्वसुरेन्द्रमुख्यः । संपूज्य पूज्यं सह देवसंघैर्विनायकं नायकमीश्वराणां । गणेश्वरैरेव तदाद्रिधन्वा पुरत्रयं दग्धुमसौ जगाम । इति ॥ ९८ ॥

सर्वेतरदेवतापरित्यागेन शिवैकविषयं ध्यानं निश्रेयसहेतुतयैवोपादिशतो अथर्ववेदस्याभिप्रायमाह—

ब्रह्मादिकं सकलमन्यदपोह्य पुंसां
ध्यातव्यमेकमभिधाय शिवंकरं त्वां ।
वक्तव्यमन्यदनपेक्ष्य विमोक्षहेतु-
माथर्वणः परिसमाप्तिमुवाच वेदः ॥ ९९ ॥

हे शंकर आथर्वणो वेदः अन्यत् ब्रह्मादिकं सकलं देवताजातं अपोह्य परित्यज्य पुंसां ध्यातव्यं शिवंकरं त्वां एकं वक्तव्यं अन्यत् त्वद्ध्या-

* इदं तु पंचचामराख्यं वृत्तं । तल्लक्षणं तु ।
लघुर्गुरूर्निरंतरं यदा स पंचचामरः ।

* इदं तु भुजङ्गप्रयातवृत्तं । लक्षणं तु । भुजंप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ।
† पंचचामरः ।

नव्यतिरिक्तमन्यत् अनपेक्ष्य विमोक्षहेतुं मोक्षसाधनमभिधाय परिसमाप्तिमुवाच ब्रह्मविष्ण्वादीनां ध्यानप्रसक्तौ । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते न कारणं । इति ब्रह्मादीनां ईश्वरशक्तित्वात् कार्यत्वाभिधानेन तेषां ध्यातव्यत्वं निरानिकृत्य । कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नस्सर्वेश्वरशम्भुः । इति । ईश्वरस्य ध्यातव्यत्वमभिधाय । समाप्ताथर्वशिखा । इति समाप्तेति भावः । तथा च पुराणवचनं । सर्वमेतत्परित्यज्य शिव एव शिवङ्करः । परो ध्येयो महादेवस्समाप्ताथर्वणी श्रुतिः । इति । तथा च स्कान्दे कालिकाखण्डे । तव भृङ्गिमुने सम्यगुपायं तु वदाम्यहं । सर्वान्देवात् परित्यज्य शरणं भज शङ्करं । प्रदक्षिणं च तस्यैव कुरु कार्यार्थमाप्स्यसि । समस्ततीर्थस्थानानि शिवस्थानानि ते मुने । तत्प्रदक्षिणतस्तीर्थयात्राफलमवाप्स्यते । बहुनात्र किमुक्तेन शिववाक्यप्रमाणतः । शिवप्रदक्षिणादेव ज्ञानं मोक्षं च लभ्यते । सर्वान्देवान्परित्यज्य गन्तव्यश्शरणं शिवः । इत्यथर्वश्रुतिः प्राह तत्कुरु त्वं प्रदक्षिणं उपदिष्टो मयार्थोऽयं त्रिवाचा त्वं प्रदक्षिणं । कुरुष्व सर्वदेवांश्च परित्यज्य शिवं भज । इति ॥९९॥

महेश्वरधर्मपत्न्या यजुर्वेदोक्तमानुभावं श्लोकद्वयेनाह —

यामामनन्ति तव शंकर धर्मदारा-
नध्वर्यवस्सहजसिद्धतया स्वसारं ।
आथर्वणा यदुपसृष्टतया भवन्त-
न्ध्यातव्यमाहुरपहाय पितामहादीन् ॥१००॥

हे शङ्कर अध्वर्यवः यजुर्वेदविदः । अध्वर्यूद्गात्रहोतारो यजुस्सामर्ग्विदः क्रमात् । इत्यमरः । तव धर्मदारान् धर्मपत्नीं दारशब्दो नित्यपुल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च स्वसृशब्दसमाविष्टांयां शिवां परमेश्वरस्य निष्कळसकळभावेऽपि सहजसिद्धतया स्वभावसिद्धतया नित्यसमवेततया च स्वसारमामनन्ति तथा च यजुषि । प्रति पूरुषमेककपालं निर्वपति । इत्यादौ आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुषस्वैषते रुद्रभागस्सह स्वस्राम्बिकयातं जुषस्व । इति । हे रुद्र आखुः खनु अवदारणे । महीं महीधरादिना खनतीत्याखुः

वराहः पारंपर्येण महावराहो विष्णुरित्यर्थः । ते पशुः तं जुषस्व स्वस्रा अम्बिकया सह हे रुद्र ते एष पशुः भागः इति श्रुतेरर्थः कैरातमीश्वरेत्यत्र वेषानुरूपमनुसन्धेयं वेदरहस्य एवायमर्थः न पशुर्वेद्यो लौकिक इत्यर्थः । तथा हि । देवा यद्यज्ञं तन्वानाः अबध्नन्पुरुषं पशुं तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये । देवाः ब्रह्मादयः यष्टारः यज्ञं ईश्वरपूजां तन्वानाः पुरुषं विष्णुं पशुं बध्नन् अग्रतो जातं यज्ञपुरुषं विष्णुं बर्हिषि यज्ञे आलम्भनार्थं प्रौक्षन् तेन ऋषयः साध्याश्च देवाश्च अध्वरराजानं महेश्वरं अजयन्त । इति कथं तद्यज्ञं पुरुषमिति प्रतिसन्धानात् । यज्ञो वै विष्णुः । इति श्रुतेः । यज देवपूजायां देवश्शिवः यजेर्णिञि यज्ञाः क्रियाः यज्ञपुरुषो विष्णुः पशुरूपेण यज्ञोपकरणं न क्रिया देवा ब्रह्मादयो यष्टारः यज्ञोपकरणानि विष्णुप्रभृतयः यज्ञः क्रिया तया सन्तोषणीयः हहेश्वरः अपि च आलम्भनार्थं प्रोक्ष्यमाणस्य बर्हिरूपस्य पशोः । न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यान् । इति श्रुतिप्रकारेण न ग्राम्यादनारण्यस्यावश्यं पशुपतये निवेद्यमानस्य सिद्धेः । इमं पशुं पशुपते ते अद्य । इति । पशुना रुद्रं यजत । इति किल विधिः । एवं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । इत्यत्रापि देवाः यजनक्रियाकर्तारः यज्ञोपकरणभूतेन वि॰णुना पशुना यज्ञमयजन्त महेश्वरस्य पूजाक्रियां निर्वर्तयन्त इत्यर्थः । यथाविधिं विधत्त इत्यत्र विकरोतीत्यर्थो नान्यार्थः । अन्यथा स्वेन स्वयजनं अत्यन्तहासकरत्वात् न सङ्घाघटीति कथं । यज्ञो वै विष्णुः । इत्युच्यते विष्णुस्स्वयं न क्रिया तस्य द्रव्यरूपत्वात् किं तर्हि यज्ञोपकरणत्वादुपचरितयज्ञनामा हरिः अतस्मिंस्तद्भाव उपचारः । प्राणात्रा आपः । इत्यत्र प्राणसाधनत्वादपां तन्नामता इत्यलमतिप्रसङ्गेन आथर्वणा इति । अथर्वशिरसि । अथ कस्मादुच्यते ईशानः । इति । यस्सर्वान्लोकानीशत ईशनीभिः जननीभिः परमशक्तिभिः अभित्वा शूरनो नुमोऽदुग्धा इव धेनवः ईशानमस्य जगतस्सुवर्दृशमीशानमिन्द्रतस्थुषः तस्मादुच्यते ईशानः । इत्यादयः आथर्वणाः यदुपसृष्टतया यया महाशक्तिरूपाम्बिकायुक्ततया पिता-

महादीनपहाय भवन्तमीशानमेव ध्यातव्यमाहुः कथमीशनीभिरिति बहुवचनं। एकैवानेकतां याति शिवशक्तिरुपाधितः । इति पितामहादीनपहायेति । अथर्वशिखायां पूर्वास्य मात्रा जागर्ति इत्यारभ्य विष्ण्वादीन् ध्येयानवधूय ध्येयमागत्ये शांप्रथक्कृत्य ध्ययीतेत्युक्तं । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्संप्रसूयन्ते । इत्यारभ्य । कारणं तु ध्येयस्सर्वैश्वर्यसंपन्नस्सर्वेश्वरश्च शंभुराकाशमध्यगो ध्रुवं स्तब्ध्वाधिकं क्षणमेकं क्रतुशतस्य फलसंपत्तिस्सर्वमन्यत्परित्यज्य । इति पितामहादीन्परित्यज्येति । सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एव शिवंकरः । इत्यादिकं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥ १०० ॥

एकश्श्रुतो ऽसि परमेश्वर सद्वितीयं
मन्त्रा यया व्यपदिशंति पुनःपुनस्त्वां ।
तस्याः प्रभावमतिवाङ्मनसं शिवायाः
कार्त्स्न्येन वक्तुमनलं कमलासनो ऽपि ॥ १०१ ॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे । इति । यएको रुद्र उच्यते । इत्यादिश्रुतिषु एकश्श्रुतो ऽपि सद्वितीयं शिवाद्वितीयं यस्य तं मंत्राः । सह स्वस्रांबिकया अवांबरुद्रमदि महि । अंबिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नमः । ईशत ईशानीभिः परमशक्तिभिः । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते । तां ब्रह्मविद्यां ब्रह्मयोनिं । ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मपत्नीषु गर्भं । इत्यादिका मंत्राः त्वां यया युक्तं पुनः पुनः व्यपदिशंति अतिवाङ्मनसं वाङ्मनसे अतिक्रांतं शिवायाः प्रभावं कार्त्स्न्येन साकल्येन वक्तुं कमलासनो ऽप्यनलं न समर्थः अपिशब्दस्समुच्चये नारायणो ऽपीत्यर्थः । तदुक्तं । यस्याः प्रभावमखिलं भगवाननन्तो ब्रह्मा हरश्च न हि वक्तुमलं बलं च । इति वक्तुमित्यत्राप्यावृत्यापिशब्दो द्रष्टव्यः वक्तुं मनसा तुलितुमपीत्यर्थः । तथा च वायवीयसंहितायां देव्या आनुभावश्च श्रूयते । ब्रह्मा । अस्य भक्तिमविज्ञाय प्राकृतं ते निवेदितं । भक्तश्चेदस्य किं पापैः न ते भक्तः प्रणश्यति । पुण्यकर्मापि किं कुर्यात्वदीयज्ञानपेक्षया । आज्ञा प्रज्ञा पुराणी च त्वमेव परमेश्वरी । त्वदधीना हि सर्वेषां बंधमोक्षव्यवस्थितिः । त्वामृते परमां शक्तिं संसिद्धिः कस्य कर्मणः । त्वमेव विविधा शक्तिः भावानां भावना स्वयं ।

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

अशक्तः कर्मकरणं कर्ता वा किं करिष्यति । विष्णाश्चे मम चान्येषां देवतानां च रक्षसां । तत्तदैश्वर्यसंप्राप्तेस्तवैवाज्ञा हि कारणं । अतीताः खल्वसंख्याता ब्रह्माणो हरयो भवाः । अनागताश्चासंख्यातास्त्वदाज्ञानुविधायिनः । त्वामनाराध्य देवेशि पुरुषार्थचतुष्टयं । लब्धुं न शक्यते ऽस्माभिरपि सर्वसुरासुरैः । व्यत्यासो ऽपि भवेदन्यब्रह्मत्वस्थावरत्वयोः । सुकृतं दुष्कृतं चापि त्वदवस्थापितं यतः । त्वं हि सर्वजगत्कर्तुश्शिवस्य परमात्मनः । अनादिमध्यानिधना शक्तिराद्या सनातनी । समस्तलोकयात्रार्थं मूर्तिमाविश्य कामपि । क्रीडसे विविधैर्भावैः कस्त्वां जानाति तत्वतः । शक्तिराद्या परा शैवी चिद्रूपा परमेश्वरी । शिवो ऽधितिष्ठत्यखिलं यया कारणभूतया । नात्मा नैव च मायैषा न विकारो विचारतः । न बंधो नापि मुक्तिश्च बंधमुक्तिविधायिनी । सर्वैश्वर्यपराकाष्ठा शिवस्याव्यभिचारिणी । समानधर्मिणी तस्य तैस्तैर्भावैरशेषतः । स तयैव गृहीत्वापि तेनैव ग्रहिणी सदा । तयोरपत्यं यत्कार्यं परप्रकृतिकं जगत् । स कर्ता कारणं सेति तयोर्भेदव्यवस्थितिः । अपरा तु परा शक्तिश्शिवस्य समवायिनी । प्रभेव भानोश्चिद्रूपा भिन्नैवेति व्यवस्थितिः । न शिवेन विना शक्तिर्न शक्त्या रहितश्शिवः । शिवो नित्यं शिवा चैव भुक्तौ मुक्तौ च देहिनां । यामाहुरखिलेशस्य तैस्तैरनुगुणैर्गुणैः । समानधर्मिणीमेव शिवस्य परमात्मनः । यथा न जायते पुत्रः पितरं मातरं विना । तथा भवं भवानीं च विना नैतच्चराचरं । एवमुक्तविभूतिर्वै प्रकृती सा परा स्मृता । अप्राकृतीं परामन्यां गुह्यां गुह्यविदो विदुः । यतो वाचो निवर्तंते मनसा चेंद्रियैस्सह । अप्राकृती परा सैषा विभूतिः परमेश्वरी । इति । तथा च कूर्मपुराणे । मेना । पश्य बालामिमां राजन् राजीवसदृशप्रभां । हिताय सर्वभूतानां जातां च तपसावयोः । सो ऽपि दृष्ट्वा ततः पुत्रीं तरुणादित्यसंनिभां । कपर्दिनीं चतुर्वक्त्रां त्रिणेत्रामतिलालसां । अष्टहस्तां विशालाक्षीं चंद्रावयवभूषणां । निर्गुणां सगुणां साक्षात्सदसद्व्यक्तिवर्जितां । प्रणम्य शिरसा भूमौ तेजसा चातिविह्वलः । भी-

तः कृतांजलिस्तस्याः प्रोवाच परमेश्वरीं । का त्वं देवि विशालाक्षि शंकरावयवांकिता । न जाने त्वामहं वत्से यथावद्ब्रूहि पृच्छते । गिरींद्रवचनं श्रुत्वा ततस्सा परमेश्वरी । व्याजहार महाशैलं योगिनामभयप्रदा । मां विद्धि परमां शक्तिं महेश्वरसमाश्रयां । अनन्यामव्ययामेकां मां पश्यन्ति मुमुक्षवः । अहं वै सर्वभावानामात्मा सर्वान्तरा शिवा । शाश्वतैश्वर्यविज्ञानमूर्तिस्सर्वप्रवर्तिका । अनन्तानंदमाहिमा संसारार्णवतारिणी । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरं । एतावदुक्त्वा विज्ञानं दत्वा हिमवते स्वयं । स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं तत्पारमैश्वरं । सूर्यकोटिप्रतीकाशं तेजोबिंबं निराकुलं । ज्वालामालासहस्राढ्यं कालानलशतोपमं । दंष्ट्राकरालं दुर्द्धर्षं जटामण्डलमण्डितं । त्रिशूलवरहस्तं च घोररूपं भयावहं । प्रशान्तसौम्यवदनमनन्ताश्चर्यसंयुतं । चंद्रावयवलक्ष्माणं चन्द्रकोटिसमप्रभं । किरीटिनं गदाहस्तं नूपुरैरुपशोभितं दिव्यमालांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं । शंखचक्रकरं काम्यं त्रिणेत्रं कृत्तिवाससं । अण्डस्थं चाण्डमध्यस्थं बाह्यमाभ्यन्तरं परं । सर्वशक्तिमयं शुभ्रं सर्वाकारं सनातनं । ब्रह्मेंद्रोपेंद्रयोगीन्द्रवंद्यमानपदांबुजं । सर्वतः पाणिपादं तं सर्वतोक्षिशिरोमुखं । सर्वमावृत्य तिष्टंतं ददर्श परमेश्वरं दृष्ट्वा तदैश्वरं रूपं देव्या माहेश्वरं परं । भयेन च समाविष्टस्स राजा हृष्टमानसः । आत्मन्याधाय चात्मानमोंकारं समनुस्मरन् । स्तुत्वा नाम्नां सहस्रेण देवीं तां परमेश्वरीं । भूयः प्रणम्य भूतात्मा प्रोवाचेयं कृतांजलिः । यदेतदैश्वरं रूपं घोरं ते परमेश्वरि । भीतो ऽस्मि सांप्रतं दृष्ट्वा रूपमन्यत्प्रदर्शय । एवमुक्ता तु सा देवी तेन शैलेन पार्वती । संश्रुत्य दर्शयामास स्वरूपं परमं पुनः । नीलोत्पलदलप्रख्यं नीलोत्पलसुगंधिकं । द्विनेत्रं द्विभुजं सौम्यं नीमालकविभूषितं । रक्तपादांबुजतलं सुरक्तकरपंकजं । श्रीमद्विशालसद्वृत्तललाटतिलकोज्वलं । भूषितं चारुसर्वांगं भूषणैरतिकोमळं । दधानमुरसा मालां विशालां हेमनिर्मितां । ईषत्स्मितं सुबिंबोष्ठं नूपुरारवसंश्रितं । प्रसन्नवदनं दिव्यमनंतमहिमास्पदं । तदीदृशं समालोक्य स्वरूपं शैलसत्तमम् । भीतिं संत्यज्य

हृष्टात्मा बभाषे परमेश्वरीं । ज्ञानेन कर्मयोगेन भक्तियोगेन वा नृप । सर्वसंसारमुक्त्यर्थमीश्वरं सततं श्रय । इत्यादि ॥ १०१ ॥

एकवक्त्रं त्रिणयनं शुद्धस्फटिकसन्निभं । अधः कराब्जद्वितये बिभ्राणमभयं परं । ऊर्ध्वहस्ताब्जयुगळे शूलं परशुकं क्रमात् । इत्यादिशिवागमोक्तध्यानप्रकारमाह—

एकं मुखं त्रितयमीश्वर लोचनं च
चत्वारि दोंषि विशदं वपुरद्भुतं ते ।
नित्यं तमेव भजतामुपकारहेतो-
र्नाना भवंति तनवस्तव दिव्यरूपाः ॥ १०२ ॥

एकं मुखं नयनानां त्रितयं चत्वारि दोंषि बाहवः विशदं निर्मलं शुद्धस्फटिकसन्निभं अद्भुतमाश्चर्यभूतं वपुरस्ति तदेव तव सगुणस्य ते नित्यं स्वाभाविकं अनश्वरं रूपं निर्गुणस्य शरीराभावात् भजतामुपकारहेतोः उपकाराय । षष्ठी हेतुप्रयोगे । इति षष्ठी । दिव्यरूपाः जरामरणरहिताः नाना बहवः तनवः तव भवन्ति । तत्र श्रुतिः । स्थिरेभिरंगैः पुरुरूपउग्रः । इति ॥ १०२ ॥

स्वशक्त्या परमेश्वरस्य कल्पकारोक्तं साकमेधाराधनं दर्शयति ॥

कैरातमीश्वर पिनाकधरं वपुस्ते
कृत्तिं वसानमुमया सह धर्मदारैः ।
आराधयंति खलु पर्वणि साकमेधैः
पुण्यैस्त्र्यंबक हविर्भिरनन्यभावाः ॥ १०३ ॥

पिनाकधरं अजगवधरं कृत्तिं गजचर्म वसामं परिदधानं कैरातं वपुः धर्मदारैः उमया सह साकमेधे अंबिकया सह साकं एधते महादेवः इति साकमेधो यागविशेषः तस्मिन् पर्वकाले अनन्यभावाः अनन्यमनस्काः पुण्यैर्हविर्भिः । त्र्यंबकं यजामहे । इति मन्त्रेणाराधयंति खलु । तथा च कल्पसूत्रे । ततश्चतुर्षु मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य । त्र्यहं साकमेधैर्यजते । इत्यारभ्य । सन्तिष्ठते पिण्डपितृयज्ञे । इत्यन्तेन देवतांतरयजनमुक्त्वा अथाह ।

प्रतिपूरुषमेककपालं निर्वपति यावन्तो यजमानस्यामात्यास्सस्त्रीकाः । इत्यारभ्य । पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः । इत्यन्तं मन्त्रं सन्नाम्येति त्र्यंबकं यजनमुक्तवान्सूत्रकारः मन्त्रस्यान्यथाकारस्सन्नामः अनन्यभावा इति श्रुतिषु बहुशः परमेश्वरार्चनमुपलभ्य अवधूतेतरदेवताभक्तय इत्यर्थः तत्रैव । त्र्यंबकं यजामहे । इति वर्तमानप्रयोगादजस्रमराधनीयश्शंकर इति भावः ॥१०३॥

यजुर्वेदे । उपस्पृशत मीढुषे मीढुष्ये स्वाहा । इत्यादिमन्त्रैः कर्तव्यमीशानबलिविशेषं दर्शयति ॥

मीढ्वांसमन्तविनिवेशितमीढुषीक-
मन्तर्जयन्तमजरामरविग्रहं त्वां ।
त्वद्द्वारपं दयितया सह देवसेनं
क्षेत्रस्य नाथमपि नाथ यजन्ति धन्याः ॥ १०४ ॥

मीढ्वांसं वर्षयितारं जगदुपादाने स्ववीर्यसेक्तारं वा अंतविनिवेशितमीढुषीकं समीपस्थापितवर्षयितृपत्नीकं अंतर्जयंतं मध्यस्थितस्कंदं अजरामरविग्रहं जरामरणरहितशरीरं त्वां त्वद्द्वारपं भवद्द्वारपालं दयितया द्वारपदेव्या द्वारपाल्या सह देवसेनं देवसेनासहितं क्षेत्रस्य नाथं क्षेत्राधिपतिं चेत्यर्थः धन्या यजन्ति एतानुद्दिश्य द्रव्यत्यागं कुर्वंति । तत्र श्रुतिः । यजुषि ईशानबलिविशेषे । उपस्पृशत मीढुषे मीढुष्यै स्वाहा जयन्तोपस्पृश जयन्ताय स्वाहा भवाय देवाय स्वाहा । इत्यादयः देवसेनाउपस्पृशत देवसेनाभ्यस्स्वाहा द्वाराधिपोपस्पृश द्वाराधिपाय स्वाहा द्वारप्युपस्पृशद्वारप्यै स्वाहा निषंगिन्नुपस्पृश निषंगिणे स्वाहा नमो निषंगिण इषुधिमते क्षेत्रस्य पतिना वयं । इति चेति उपस्पृशत स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १०४ ॥

देवस्यायने प्रतिदिशं प्रद्योतयति । इत्यादिबोधायनोक्तं बलिविशेषं तत्फलं चाह—

पत्न्या समं सह गणैस्सह वा सुताभ्यां
सार्द्धं तथा परिषदा विषमेक्षण त्वां ।

अध्यष्टमीतिथिनिशामुखमर्चयन्तः
पापं तरन्त्यपि जयन्ति महेश मृत्युम् ॥ १०५ ॥

पत्न्या समं पार्वत्या समं गणैस्सह वीरभद्रादिभिर्गणैस्सह सुताभ्यां स्कंदविनायकाभ्यां च सह तथाशब्दश्चार्थे परिषदा च सार्द्धं हे विषमेक्षण त्वां अध्यष्टमीतिथिनिशामुखमर्चयन्तः । सप्तमीविभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः । अष्टमीतिथिप्रदोषसमये । त्र्यंबकं यजामहे । इति मन्त्रैः पूजयंतः पापं तरंति अपि च मृत्युं जयंति अयं तु बोधायनोक्तो बलिविशेषः पूर्ववदेव द्रष्टव्यः ॥ १०५ ॥

एवमनेकश्रुतिविहितं शंभुपूजनमनुवर्ण्य तत्प्रकाशमंत्राणां महात्म्यमाह—

मन्त्रा भवन्ति विरळा विबुधान्तराणां
सद्भाव एव शिव दर्शितशक्तयस्ते ।
त्वन्नामरूपगुणवर्णनलब्धवर्णा-
मन्त्रा न शक्यमवगंतुमियत्तया ते ॥ १०६ ॥

विबुधान्तराणां मन्त्राः विरळाः स्वल्पाः ते मन्त्रा विबुधान्तराणां सद्भावसत्तायामेव दर्शितशक्तयः दर्शितप्रभावाः न तु नामरूपवर्णनसमर्थाः इयत्तयावगंतुं शक्यमस्माभिरित्यर्थः त्वन्नामरूपगुणवर्णनलब्धवर्णाः भवन्नामधेयस्वरूपगुणप्रतिपादनविचक्षणाः ते मन्त्राः इयत्तयावगंतुं ज्ञातुं न शक्यमिति विशेषार्थः विवक्षायां सामा यार्थे एकवचनं नपुंसकलिंगञ्च ॥

तानेवाह—

रुद्रानुवाकपठितानि परस्सहस्रं
नामानि दिव्यमपि रूपमनेकशस्ते ।
शक्यं गुणा गणयितुं गणना यदि स्या-
द्भौमेषु पांसुषु विना तव देव मायां ॥ १०७ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यवे । इत्यादि रुद्रानुवाकपठितान्येव नामानि परस्सहस्रं दिव्यं ते रूपं अनेकशः अनेकसंख्यं हे देव तव मायां विना भौ-

मेषु पांसुषु गणना यदि स्यात्तदा ते गुणा अपि गणयितुं शक्यं ईश्वरमायया भौमपांसूनां गणनातु । यावन्तः पांसवो भूमेस्संख्याता देवमायया । इति श्रुतेरवगम्यते ॥ १०७ ॥

एवं वेदमन्त्राणामीश्वरप्रकाशकत्वमुक्त्वा प्रसङ्गात्तत्प्रामाण्यमाह —

वेदस्स्वयं भवतु वा तव वा प्रणीति-
स्सर्वप्रमाणमविहाय गृणाति लोकः ।
तत्तत्प्रवक्तृगुणदर्शिततारतम्य-
मन्यत्प्रमाणमविरोधिनि वेदवाक्ये ॥ १०८ ॥

पुरुषस्य ताल्वोष्ठपुटव्यापाराजन्यः स्वयं भवतीति स्वयंभूर्वेदः इति मीमांसकाः ताल्वोष्ठादिव्यापारजन्यत्वात्पौरुषेय इति नैय्यायिकाः ईश्वरप्रणीत इति न्यायगर्भाः । ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां । इति श्रुतिवचनानुसारेण मीमांसकमते वेदस्स्वयं भवतु नित्यो वा भवतु नैय्यायिकवैशेषिकमतानुसारेण तव प्रणीतिः कृतिर्वा भवतु मीमांसकमतानुसारेण नित्यपक्षे ऽपि करणदोषशंकानिरासरूपप्रामाण्यस्य भव्यभूतसाधारणत्वेन तत्प्रतिपादकपुरुषसूक्तश्रीरुद्रवेदवाक्यजालैरीश्वरः प्रतिपाद्यत इतीश्वरसिद्धिः नैयायिकमतानुसारेण वेद अनित्य इति पक्षे ऽपि परमेश्वरकर्तृक इति परमेश्वरसिद्धिः लिङ्गादिप्रत्यया अपि परमेश्वराज्ञाभूतास्सन्तः यतस्तं प्रतिपादयन्ति उभयथापि लोकः प्रमाणमविहाय उपजीव्य गृणाति स्तौति वेदवाक्ये ऽविरोधिनि सति तत्तत्प्रवक्तृगुणदर्शिततारतम्यं वक्तृगुणनिरूपितप्राबल्यदौर्बल्यं अन्यच्चापि स्मृतिवाक्यं प्रमाणं विरोधे सति न प्रमाणं । तथा प्रोक्तं जैमिनिना । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानकं । इति श्रुतिस्मृतिवाक्ययोर्विरोधे तु अनपेक्षं नित्यतता वक्तृगुणप्रामाण्यानपेक्षं वेदवाक्यं प्रमाणं असति विरोधे तु अनुमानं स्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति अविरोधिनीति यथाह मनुः । आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १०८ ॥

वेदप्रामाण्यांगीकारेणैव तन्मूलभूतानामागमानां प्रमाण्यांगीकार इत्याह—

वेदाः प्रमाणमिति संगिरमाण एव
दिव्यं तवागममवैति जनः प्रमाणम् ।
त्वध्यानवाक्यविषयौपयिकैः पदार्थै-
रामूर्द्धमाकलितविग्रहमाच मूलात् ॥ १०९ ॥

वेदाः प्रमाणमिति साङ्गिरमाण एव प्रतिजानान एव त्वध्यानवाक्यविषयौपयिकैः त्वध्यानवाक्यविषयत्वं भजमानैः । युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानं विनीतवत् । इत्यमरः पतिः पशुपाशज्ञानयोगक्रियाचर्य रूपैः पदार्थैः आचमूलात् आमूर्द्धं आकलितविग्रहं व्याप्तशरीरं दिव्यं तवागमं जनः प्रमाणमवैति जानाति तथा च । स्मृति वाक्यं । त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रमिति स्थितिः । त्रिपदार्थमित्यत्र पतिः परमेश्वरः पशवो ब्रह्मादयः पाशा मलमायादयः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्पशून्बध्वा महेश्वरः पाशैरेतैः पतिर्देवः कार्यं कारयति स्वयं । इति । तदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि य एको जालवा नीशत ईशनीभिस्सर्वाँल्लोकानीशत ईशनीभिः । इति मलमायादिपाशानिबद्धानां संसारार्णवमग्नानां सर्वेषां परमेश्वर एवोत्तारयिता । तदुक्तं श्रीरुद्रे । नमश्शङ्कराय च नमश्शिवाय च शिवतराय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च । इति तस्मात्पशुपतिपाशरूपमवश्यं ज्ञातव्यमेव तद्व्यतिरिक्तमन्यत् ज्ञानं नास्तीति । श्वेताश्वतरे । एतत् ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं न किंचित् भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा । इति । तथा च सनत्कुमारसंहितायां विष्णुवचनं । ज्ञानं परं पाशुपतं हि विद्धि तद्ब्रह्मयोगं च यथोदितन्ते । ब्रह्माण्डतो निर्गमनाद्युपायो नास्त्येव शास्त्रेष्वखिलेषु धातः । इति । अन्येषु च । ईश्वरविषयज्ञानमेव ज्ञानं तद्व्यतिरिक्तं सर्वमज्ञानमिति विष्णुपुराणे षष्ठांशे पञ्चमाध्यायसमाप्तौ । परं पराणां सकला न यत्र क्लेशादयस्सन्ति परावरेशे । स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्त-

स्वरूपः प्रकटस्वरूपः । सर्वेश्वरस्सर्वकृत्सर्वदर्शीसमस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः । स ज्ञायते येन निरस्तदोषश्शुद्धं परं निर्मलमेकरूपं । सन्दृश्यते वाप्यधिगम्यते वा तद्ज्ञानमज्ञानमतो ऽन्यदुक्तं। ईश्वरविषयज्ञानं जानतामन्यत् ज्ञानं न रोचत इति । महाभारते आनुशासनिकेऽप्युक्तं । यत् ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं वाऽपि विद्यते । यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न रोचते । इत्यादि । एवं पशुपतिपाशाख्यत्रिपादार्थं ज्ञानयोगक्रियाचर्याख्यं चतुष्पादं शिवागमप्रमाणं जानन्तीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

एतदेव प्रपंचयति ।

ध्यानं यथा भवति तद्विषयो यथा त्वं
यादृग्गुणश्च भगवन्नधिकारिवर्गः ।
सर्वाणि तानि भवदागमसंहिताभिः
कल्पैरिवाध्वरविधेरुपपादितानि ॥ ११० ॥

ध्यानं ध्येये चित्तस्यैकविधप्रतयसन्तानं यथा भवति यादृशं भवति तद्विषयो ध्यानविषयः त्वं शिवः यथा यादृशः अधिकारिवर्गः यादृशः गुणः यादृशगुणो भवति तानि सर्वाणि तन्त्राणि भवदागमसंहिताभिः अध्वराविधेस्तन्त्राणि कल्पैरिव कल्पसूत्रैरिव उपपादितानि ऋषिच्छन्दोदेवताविधियोगादिरूपेणोपपादितानि ॥ ११० ॥

आगमप्रामाण्योपोद्वलितवेदप्रामाण्यं प्रतिपाद्य प्रणवपरमार्थमहेश्वरार्चनयोग्यत्वापादकदीक्षाप्रार्थनवाक्यं कल्पकारमुखेनाह—

अध्वानमध्वपमध्वनि तारतम्यं
श्रेष्ठाध्वपारगमनं च फलं ब्रवीति ।
मन्त्रोऽध्वनामिति महेश्वर गृह्यकारः
पित्रा कुमारमुपनीय वदेन्हि वाक्यं ॥ १११ ॥

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पुर्वप्रकाशितात्परम् ।)

हे महेश्वर गृह्यकारः पित्रा कुमारमुपनीय उपनीतं कारयित्वा वाक्यं वाक्यरूपं यन्मन्त्रमाह । अध्वनामध्वपते श्रेष्ठस्याध्वनः पारमशीय । इति मन्त्रः अध्वानं जात्यानामेकवचनं वर्णपदकलातत्वभुवनात्मानः षडध्वानः अध्वपतिं वर्णाद्यध्वपतिमध्वनि तारतम्यं श्रेष्ठाध्वपारगमनं वर्णाध्वसारभूतप्रणववाच्यमहेश्वरप्राप्तिरूपं फलं ब्रवीति मन्त्रस्याप्ययमेवार्थः हे अध्वपते वर्णपदतन्त्रकलातत्वभुवात्मक षडध्वपालक अध्वना श्रेष्ठस्याध्वनः वर्णाध्वसारभूतप्रणवस्य पारं परमार्थं महेश्वरं । यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदांते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः । इत्यादिना प्रणवपरमार्थभूतं महेश्वरं अशीय प्राप्नुयामि । इति ॥ १११ ॥

ऋषिमात्रप्रणीतकल्पसूत्रप्रामण्यवादिनां महर्षिशिवप्रणीतकामिकाद्यागमतन्त्राणां प्रामाण्यं सुतरामङ्गीकार्यमित्याह—

कल्पाः प्रमाणमृषिभिर्यदि नः प्रणीताः
किन्न प्रमाणमृषिणा महता महर्षे ।
शक्यं न वक्तुमपरिग्रहदूषितानि
तन्त्रान्तराणि भवता शिव कर्तृमन्ति ॥ ११२ ॥

ऋषिभिः आश्वलायनास्तंबादिभिः प्रणीताः कल्पाः नः अस्माकं प्रमाणं यदि हे महर्षे । विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । इति श्रुतेः महता ऋषिणा भवता प्रणीतं किं न प्रमाणं प्रमाणमेवेत्यर्थः । अतो भवता महर्षिणा कर्तृमन्ति कामिकादीनि तन्त्राणि अर्वाचीनापरिग्रहेण दूषितानि भवन्तीति वक्तुमशक्यमस्माभिरित्यर्थः ॥ ११२ ॥

महर्षित्वं स्वभावसर्वज्ञतामूलं तच्च सर्वद्रष्टुरस्यैव नान्यस्येत्याह—

आचक्षते यमृषिमार्षविदस्तपोभि-
रेकैकमन्त्रदृशमीश्वर वेदराशेः ।
द्रष्टारमस्य निखिलेन निजानुभावा-
दन्यानृषीनाति महर्षिमतो विदुस्त्वाम् ॥ ११३ ॥

आर्षविदः वेदविदः तपोभिः वेदराशेः एकैकमन्त्रद्रष्टं पुरुषमृषिमाचक्षते कथयन्ति । अतः कारणात् निजानुभावात् स्वभावसिद्धसामर्थ्यात् निखिलेन साकल्येन वेदराशेर्द्रष्टारं अन्यानृषीनति अतीत्य वर्तमानं महर्षिं विदुः ॥ ११३ ॥

सांख्यपाशुपतमतयोः नाममात्रे विप्रपत्तिः नार्त्थत इति सांख्यमतस्य प्रामाण्यमाह—

उक्तं प्रधानपुरुषेश्वरयेव सांख्यै-
राख्याय पाशपशुपत्यभिधानभेदात् ।
ज्ञेयं त्वदागमविदश्शिवसङ्गिन्तरा-
मेतावता किमिति नस्तदुपेक्षणीयम् ॥ ११४ ॥

सांख्यैः कपिलादिभिः सूरिभिः पंचशिखादिभिरुक्तं प्रधानपुरुषेश्वरमेव प्रधानं प्रकृतिः प्रकृतेः परिणामो विश्वं पुरुषो भिन्नः प्रकृतिबद्धस्संसारी तन्मुक्त उदासीनः प्रसन्नः परमेश्वर इति पतञ्जलिना तु । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट उपास्य ईश्वरः । इति । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः पाशपशुपत्यभिधानभेदात् ज्ञेयं ज्ञातव्यमाख्याय त्वदागमविदः सङ्गिरन्तां प्रार्थनायां लोट् । समः प्रतिज्ञाने । इति गिरतेरात्मनेपदं । एतावता भेदेन तत्प्रधानपुरुषेश्वरं नः किमित्युपेक्षणीयं पाशपशुपति प्रकारप्रतिपादकत्वादुररीकर्तव्यमिति भाव ॥ ११४ ॥

ईश्वरार्चनस्य गृह्यकारानुक्तत्वादनुष्ठेयत्वशंकां निराकरोति—

प्रत्यक्षवेदविहितं प्रथितं पुराणै-
र्बोधायनेन मुनिना बहुशः प्रणीतं ।
सर्वार्त्थदर्शनपरैरपि गृह्यकारै-
र्यज्ञोपवीतमिवा विस्मृतमर्चनन्ते ॥ ११५ ॥

तमुष्टुहि । आवो राजानं । अग्निरिच्छन्ति । इत्यादिप्रत्यक्षवेदविहितं । अनेन परोक्षवेदपराहतिः पुराणैः प्रथितं बोधायनेन मुनिना महाभिषेकशूलगवादिक्रमेण प्रणीतं बहुशः प्रणीतं ते अर्चनमाराधनं सर्वार्थदर्शनपरैरपि गृह्यकारैः यज्ञोपवीतमिति अनुमतमपि विस्मृतं यज्ञोपवीतकालश्च केन चिन्मुनिना विहितं तदेव सर्वैर्गृहीतमनुष्ठितं च । यज्ञोपवीतकालस्स्याद्वचने कृत आशिषां । पुरस्तात्समिदाधानाच्छिवस्वामिमतेन तु । इति । शक्तैस्तु सर्वैरनुमतो ऽपि विस्मरणान्नोक्तः पश्चाच्छिरसा धारितमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

वेदपुराणप्रसिद्धस्य शिवार्चनस्य गृह्योक्तमात्रानुक्तमात्रेण न किञ्चिद्वैकल्यमित्याह—

वेदोपबृंहक पुराणवचःप्रपञ्चै-
राघोष्यते विषमनेत्र समर्चनन्ते ।
तन्त्रैरलं तदुपबृंहकवेदमूलै-
र्वात्याहतं न हि मुखानिलसव्यपेक्षम् ॥ ११६ ॥

हे विषमनेत्र ते समर्चनं वेदोपबृंहकपुराणवचःप्रपचैः वेदार्थप्रकाशकपुराणवाक्यजालैः आघोष्यते कण्ठतः प्रतिपाद्यते अतस्तदुपबृंहकवेदमूलैः तत्प्रकाशकवेदवाक्यमूलैः तन्त्रैः गृह्यतन्त्रैः नालं न प्रयोजनमित्यर्थः । श्रुतिपुराणसिद्धत्वाच्छिवाराधनस्य गृह्यतन्त्रानुक्तमात्रेणानादरणीयत्वन्नास्तीति भावः उक्तमर्थमर्थान्तरन्यायेन द्रढयति वात्याहतमिति वात्याहतं वातसमूहाभिव्याप्तं वस्तु मुखानिलसव्यपेक्षं मुखोद्भववाताकांक्षं न भवति हि ॥

श्रुतिपुराणसिद्धस्य शिवार्चनस्य याज्ञवल्क्यादिस्मृतिकारानुक्तत्वादननुष्ठेयत्वशङ्का न कार्येत्याह—

वेदार्त्थनिर्णयविधौ हि पुराणमन्त्र-
न्निर्णीतवेदविषया स्मृतयो भवन्ति ।
आतश्श्रुतेरिव पुराणगिरस्सकाशे
नालं प्रकाशयितुमात्मबलावलेपम् ॥ ११७ ॥

वेदार्थनिर्णयविधौ वेदार्थनिर्णयकरणे पुराणमङ्गं साधनं स्मृतयः निर्णीतवेदविषयाः पुराणनिर्णीतार्थवेदमूला भवन्ति आतः अतः श्रुतेस्सकाश इव पुराणगिरस्सकाशे आत्मबलावलेपं स्वबलदर्पं प्रकाशयितुं प्रकटीकर्तुं नालं न समर्थाः पूर्वतनश्लोके पुराणवचःप्रपञ्चोऽशिवार्चनमावोच्यत इत्युक्तं । तत्तु वायवीयसंहितायां । एककालं द्विकालं वा त्रिकालन्नित्यमेव वा । ये ऽर्चयन्ति महादेवं विज्ञेयास्ते महेश्वराः । जातेनात्मद्रुहा येन नार्चितो भगवान्छिवः । सुचिरं सञ्चरत्यस्मिन्संसारे दुःखसागरे । दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं मूढो नार्चयेत तु यः । निष्फलं तस्य तज्जन्म मोक्षाय न भवेद्यतः । दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं ये ऽर्चयन्ति पिनाकिनं । तेषां हि सफलं जन्म कृतार्थास्ते गणेश्वराः । इत्यादि । लैङ्गे ऽपि । तस्यांशेनैकं संपूज्य देवा देवत्वमागताः । ब्रह्मा ब्रह्मत्वमापन्नो ह्यहं विष्णुत्वमेव च । स तं पूज्य जगत्यस्मिन्कः पुमान्सिद्धिमृच्छति । इति । ब्रह्माण्डे ऽपि । यस्य ब्रह्माहमिन्द्राद्या ऋषयो ब्रह्मवादिनः । अर्चयन्ति सदा लिङ्गं विश्वेशः खलु दृश्यते । इति । पाद्मे ऽपि । उपास्यतां महादेवो विश्वेशस्त्रिपुरान्तकः । श्रीकण्ठो मेरुकोदण्डश्चण्डपापहरो हरः । शिवकल्पद्रुमात्पुष्पमणिमाद्यष्टसिद्धयः । चतुर्वर्गफलप्राप्तिश्शिवपूजाविधेः फलं । इति । वामनपुराणे ऽपि । एकासनसमारूढौ कृत्वा गौरीमहेश्वरौ । पूजयामास विधिवत् षोडशैरुपचारकैः । इति । मार्कण्डेयपुराणेऽपि । आत्मशुद्धिं पुरा कृत्वा संयमी विजितेन्द्रियः । शम्भुमाराधयामास मृत्योर्विजयकांक्षया । शिवधर्मे ऽपि । यावन्नायाति मरणं यावन्नाक्रमते जरा । यावन्नेन्द्रियवैकल्यं तावत्पूजय शङ्करं । इति । स्कान्दे ऽपि । पूजयध्वं महालिङ्गे मदीये मन्त्रवर्त्मना । ततो ऽचिरेण कालेन विमुक्ता मामवाप्स्यथ । ब्रह्मात्र लिङ्गे हरिरत्र जातस्सुरा नराश्चेदमिहार्चयन्ति । तथापि मूढा न विचारयन्ति को वाधिको वास्ति समो हरस्य । ब्रह्मकैवर्ते ऽपि । पापक्षयं दर्शनमीश्वरस्य तत्स्पर्शनं भूतगणत्वदं स्यात् ।

तदर्चनं मोक्षफलप्रदं स्याद्यथाविधानं श्रुतिमन्त्रपूर्वः । पुष्पैश्च मन्त्रैर्गिरिजैश्च वन्यैस्स्वारामजैर्बिल्वदळैस्सुकोमळैः । नवैर्नभूमौ पतितैश्च शुद्धैः पूजाखिलानां मनुजैर्विधेया । शैवे एकादशरुद्रसंहितायां । हृदयं विपाप्मं परमेश्वरस्य यद्वेश्मभूतं कमलं पुरस्थं । तत्रापि दह्रं गगनं तु यच्छुभं तदेव नित्यं सकलैरुपास्यं । आदित्यपुराणे ऽपि । कृष्णो ऽपि देवकीसूनुः परमात्मा सनातनः । कृतकृत्यो ऽपि योगात्मा मायावी विश्वभुक्स्वयं । तथापि पूजयत्येव महादेवमुमापतिं । लिङ्गे सर्वात्मकं मत्वा महादेवं पिनाकिनं । तीर्थगिरिमाहात्म्येऽपि । शिवाराधनतो नान्यदिति संसारभेषजं । यदि सत्यं तथा वाक्यं तेन शम्भुः प्रसीदतु । सनत्कुमारसंहितायां । वाराणसीं समासाद्य लिङ्गमैश्वरमुत्तमं । प्रतिष्ठाप्य स्वनाम्ना च भविष्यति महातरुः । विरिञ्चस्य चकाराज्ञामलमद्धा स्तुवन् हरिः । सौरसंहितायामपि । उमापतिर्नमस्कार्यस्सर्वैर्ध्येयो हृदम्बुजे । शिवो ध्येयो हरिब्रह्मप्रमुखैर्गुणमूर्तिभिः । तस्य ध्यानाद्धरिस्साक्षान्नारायणसमाह्वयः । देवस्सहस्रशीर्षा च विश्वाक्षो विश्वतोमुखः । विश्वो विश्वस्य निर्माता पालकश्च परात्परः । अक्षरः परमो नित्यो हरिर्मायापतिः प्रभुः । पुरुषश्च पुराणश्च तं विश्वमुपजीवति । सो ऽयं सर्वमहत्त्वेन तथा सर्वात्मनापि च । यो यः परायणत्वेन परब्रह्मात्मनापि च । यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयते ऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठत्ययं खलु । साक्षाद्वेदान्तवाक्यानां निष्ठा रुद्रः पशोः पतिः । अम्बिकापतिरानन्दस्स्वयमेव न संशयः । सदा नारायणस्यापि ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । रुद्रस्यापि शिवो ध्येयः किं पुनस्सर्वदेहिनां । तं सर्वकारणं रुद्रमणीयांसमणोरपि । महान्तं महतस्साक्षात्प्रणवेन प्रपूजयेत् । इति । कूर्मपुराणेऽपि । श्रीकृष्णः । भवता कथितं सर्वं तथ्यमेव न संशयः । तथापि देवमीशानं पूजयामि सनातनं । न मे विप्रास्ति कर्तव्यं नानवाप्तं कथञ्चन । पूजयामि तथापीशं जानन्नपि परं शिवं । नैव पश्यन्ति तं देवं

मन्मायामोहिता जनाः । ततोऽहं स्वात्मनो मूलं ज्ञापयन्पूजयामि तं । न च लिङ्गार्चनात्पुण्यं लोके ऽस्मिन् भीतिनाशनं । तथा लिङ्गे हिता येषां लोकानां पूजयेच्छिवं । यो ऽहन्तल्लिङ्गमित्याहुः वेदवादविदो जनाः । ततो ऽहं देवमीशानं पूजयाम्यात्मनैव तु । तस्याहं परमामूतिस्तन्मयोऽहं न संशयः । देवदेवो महादेवस्सदा संसारभीरुभिः । ध्येयः पूज्यश्च वन्द्यश्च ज्ञेयो लिङ्गे महेश्वरः । इति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वपुराणेष्वपि शिवार्चनमार्गोऽप्यते ॥ ११७ ॥

स्मृतिरपि श्रुत्यनुमानापातितया प्रमाणमित्याह--

मूलश्रुतेरनुपलंभपराहताया-
दूतीव या न भवति स्वरसात्प्रमाणं ।
प्रत्यक्षवेदविहितं यजनं त्वदीयं
तस्यास्मृतेरपि किमिच्छसि दृष्टिपातम् ॥ ११८ ॥

अनुपलम्भपराहतायाः अनुपलब्धियोग्यायाः मूलश्रूतेः या स्मृतिः नायिकाया अनुपलम्भे तदनुसन्धायिका दूतीव स्वरसात्प्रमाणं न भवति प्रत्यक्षवेदविहितं त्वदीयं यजनं तस्यास्स्मृतेरपि अनुपलम्भपराहतश्रुतिमूलस्मृतेरपि दृष्टिपातमिच्छति किं नेत्यर्थः प्रत्यक्षवेदविहितं त्वदाराधनमनुमेयश्रुतिमूलस्मृतिविधानं नापेक्षत इति भावः ॥ ११८ ॥

स्मृतावपि त्वदाराधनमुक्तमेवेत्याह—

पौर्वाह्णिकानुपदिशन्नियमान्यदेत-
दभ्यर्चनं मनुरवोचत देवतायाः ।
तत्किं पुनस्तव महत्यसि देवतात्वे
मृग्ये च काचशकलेन मणेरुपेक्षा ॥ ११९ ॥

पौर्वाह्णिकान् पूर्वाह्णनिर्वर्त्यान् नियमान् उपदिशन् देवताया यदेतदभ्यर्चनं मनुरवोचत उक्तवान् । कुर्यान्नियतचित्तस्तु पूर्वाह्णे देवतार्चनं ।

इति तदर्चनं तव किं पुनः त्वदाराधनमेवावोचतैव देवताविशेषात् तत्वं महती देवतासि तदुक्तं भट्टाचार्यैः । महादेवो देवस्सकलजगदाराध्यचरणस्त्रयीमार्गो मार्गः कुपथपथवृत्तिप्रमथनः । तयोर्योर्वा कुर्याद्वृजिनमनयोस्तस्य निदधे शिरस्यंघ्रिं वादिप्रळयदहनो ऽहं नृपसखे । इति । तथा हि काचशकले मृग्ये ऽति मणेरुपेक्षा बालिशस्यापि न सम्भवति ॥ ११९ ॥

पुनरपि बोधायनोक्तमीश्वराराधनं दर्शयति—

पत्न्या समं सह वृषेण वृषेन्द्रकेतो-
युष्मद्बलीनुपदिशं स्त्रिदशावकाशे ।
अभ्यर्चनं भवनकल्पनपूर्वकं ते
बोधायनः कथितवानवयुत्य गृह्ये ॥ १२० ॥

हे वृषेन्द्रकेतो वृषो धर्मः स एव केतुश्च वाहनं च । तथा च स्कान्दे । कल्पान्ते संहृतिं कृत्वा स्वयमेको महेश्वरः । ननर्त परमं भावं स्वातन्त्र्यं चात्मनस्स्मरन् । एकोमा साक्षिणी विद्या चतुष्षष्टिकलेश्वरी । तस्यां वेदाश्च मन्त्राश्च संस्थिता ह्यङ्गतां गताः । तदा नाहो न रात्रिश्च न विष्णुर्न प्रजापतिः । नाकाशादीनि भूतानि किं पुनर्भौतिकं जगत् । धर्मोपरा तनुश्शम्भोर्दृष्ट्वा नष्टं चराचरं । नाशो ममेति भीयुक्तः वृषो भूत्वेशमाश्रितः । मा भून्नाशो वृषस्येति तं चक्रे वाहनं शिवः । सर्वदा त्वविनाशाय वाहनत्वं भजस्व मे । कृते चर चतुष्पात्वं परिपूर्णमनोरथः । त्रेतायां तु त्रिभिः पादैर्द्वापरे त्वं द्विपाद्भव । त्वं चरैकेन पादेन कलौ पादं त्रिभिश्चर । अत एव कलौ सर्वे प्राणिनः पापकारिणः । मूलाधारां च धर्मस्य मान्नजानाति कश्चन । धारणाद्धर्म इयुक्तः पातनात्पातकन्त्वहं । मन्निमित्तकृतं पापमपि पुण्याय कल्पते । मामनादृत्य धर्मो ऽपि पापं स्यात्प्रत्यवायकृत् । मान्धारयसि धर्मत्वं वृषरूपेण सर्वदा । त्वाञ्चाहं धारयिष्यामि मद्वाक्यैवोपबृंहितं । इत्येवं धर्ममाज्ञप्य वाहनत्वमकल्पयत् । तेन एव तु कल्पादौ दाहे तु तिसृणां पुरां । विष्णुर्वृषेन्द्ररूपेण दधार शिरसा रथं ।

तस्माद्धर्मस्सदा शम्भोः वृषरूपेण वाहनं । इति । तथा च महाभारते द्रोणपर्वणि । कपर्दिनं वृषावर्तं वृषनाभं वृषध्वजं । वृषदन्तं वृषपतिं वृषभं वृषभध्वजं । वृषाङ्कं वृषभोरस्कं वृषभं वृषभेक्षणं । वृषायुधं वृषाधारं वृषभूतं महेश्वरं । इति । हे वृषध्वज पत्न्या समं वृषेण धर्मेण सह त्रिदशावकाशे त्रिदशपूजावकाशे । अथशूलगवस्संवत्सरे संवत्सरे । इत्यारभ्य पशूपाकरणे ईशानस्थालीपाकपुरस्सरमीशानबलिमुपादिक्षत् तन्मतोपजीविना आपस्तंबेनापि समाम्नेनोक्तं यथा । ईशानस्थालीपाकं श्रपयित्वेत्युपक्रम्य । अपरेणाग्निं द्वे कुटी कृत्वा । इत्युपक्रम्य उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचा उत्तरस्यां मीढुषं मध्ये जयन्तं । इत्यादि तत्र मन्त्राः। आत्वावहन्तु हरयस्सचेतसश्श्वेतैरश्वैस्सहकेतुमद्भिः । वाताजितैर्बलवद्भिर्मनोजवैरायाहि शीघ्रं मम हव्याय शर्वा । इत्यावाह्य । उपस्पृशत मीढुषे मीढुष्ये स्वाहा जयन्नोपस्प्रश जयन्ताय स्वाहा भवाय देवाय स्वाहा । इत्यादि । भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहा । इत्यादि । भवस्य देवस्य सुताय स्वाहा । इत्यादि । बोधायनीयेत्यादि बलिशेषग्रहोपस्पृश ग्रहायै स्वाहा । इत्यादि क्षेत्रस्य पतिना वयं । इत्यन्तं पार्षदपूजनं द्रष्टव्यं पूर्वमेव तुशतरुद्रीयाद्युपस्थामितीशानतत्पत्नीवृषबलीनुपदिशन्नवयुत्य अवधीकृत्य पृथक्कृत्येति वा भानकल्पनपूर्वकमावाहनकल्पनपुरस्सरं ते ऽभ्यर्चनं गृह्यकथितवान् ॥ १२०॥

ईश्वरस्य महादेवत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्याथर्वशिरोवचनं प्रमाणमित्याह—

भावान्तराणि परिहाय महस्तु नित्यं
विज्ञानयोगविभवेषु महीयसे यत् ।
देवो महानभिहितो ऽसि ततः कपर्दि-
न्नाम त्वदीयमिदमाङ्गिरसा निराहुः ॥ १२१ ॥

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पुर्वप्रकाशितात्परम् ।)

भावान्तराणि अविद्याकल्पितत्वेन मृगतृष्णोपमान्विषयान् परिहाय परित्यज्य महस्तु विज्ञानयोगविभवेषु विज्ञानमात्मबोधः तदेव योगस्तस्यविभवः अनादिसिद्धमैश्वर्यं तत्र विभवेषु प्रशंसायां बहुवचनं यद्यस्मात्कारणान्महीयसे तत्तस्मात्कारणात् हे कपर्दिन् कं शिरः पिपर्ति पूरयतीति कपर्दो जटाजूटः सोस्यास्तीति कपर्दी तस्य सम्बोधनं महादेवो ऽभिहितोऽसि त्वदीयमिदं महादेवः इति नाम आङ्गिरसाः अथर्वशिरः अधीयानाः । अथ कस्मादुच्यते महादेवः यस्सर्वान्भावान्परिरित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते तस्मादुच्यते महादेवः । इति वाक्येन निराहुः । महत्सु दीप्यत इति महादेवः छान्दसत्वादसमानाधिकरण्ये ऽप्यात्वम् ॥ १२१ ॥

शिवार्चनमेव भोगमोक्षसाधनमित्याह—

द्वेधा तवार्चनविधिस्तरुणेंदुमौळे
कामाय कश्चिदपरो दुरितक्षयाय ।
अप्यग्निहोत्रमुभयं वयमामनाम
स्स्वर्गाय यद्भवति यद्दुरितं क्षिणोति ॥ १२२ ॥

हे तरुणेन्दुमौळे तवार्चनविधिर्द्वेधा द्विप्रकारः । तमुष्टुहि । आवो राजानं । तव श्रिये । त्र्यम्बकं यजामहे । अन्तरिच्छन्ति । इत्यादिश्रुतिसिद्धं शिवलिङ्गार्चनं । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत । इत्याद्यग्निहोत्रानुष्ठानञ्च तत्र कश्चिदर्चनविधिः कामाय काम्यत इति कामस्स्वर्गफलं तत्कामनयानुष्ठितस्संस्तस्यै भवति अपरो ऽर्चनविधिः दुरितक्षयाय दुरितक्षयद्वारा मोक्षाय भवति । कथमेकस्योभयविधत्वामित्याशङ्क्य दृष्टान्तमुखेनोपपादयति अपीति यत् स्वर्गाय यद्दुरितं क्षिणोति तदुभयं शिवलिङ्गार्चनं अग्निहोत्रमपि अग्निहोत्रशब्देन ज्योतिष्टोमादिकमुच्यते वयमामनामः । ज्योतिष्टोमस्वर्गकामो यजेत तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन । इत्यादि श्रुतिषु सकामनिष्कामानुष्ठितस्येश्वराराधन-

स्य ज्योतिष्टोमादेव स्वर्गापवर्गहेतुत्वं शृणुमः । तथा च । महाभारते आनुशासनि कपर्वणि श्रूयते । एवं नानाविधैर्दिव्यैश्शिवलिङ्गं समर्चयेत् । मत्समानो मनुष्येषु न पुनर्जायते नरः । दत्तं संप्रीणयेद्देवी भक्तैर्मद्गतमानसैः । मया हि परितुष्टस्य नास्ति लोकेषु दुर्लभं । एवं देवा यजन्तो हि सिद्धाश्च परमर्षयः । प्रार्थयन्ते परे लोके स्थानमेव हि शाश्वतं । कृष्ण एव हि यष्टव्यो यज्ञ एष सनातनः । सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिङ्गे ऽर्चयति यः प्रभुं । तस्मादप्यधिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वजः । पूजयेद्विग्रहं यस्य लिङ्गं स्थाप्य महात्मनः । तस्माद्यजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते । इत्यादि । यो न पूजयते मोहाल्लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरं । स तु स्वर्गस्य मोक्षस्य न च राज्यस्य भाजनं । अनिष्टमिष्टमिश्रञ्च त्रिप्रकारमिदं फलं । भवेतत्त्यागिनां प्रेत्य न च सन्यासिनां क्वचित् । इति ॥ १२२ ॥

शिवसंस्कारहीनानां शिवप्रसादस्य निषिद्धत्वात् परिहरणीयत्वमाह —

यद्ब्राह्मणस्त्वमसि नाकवतां निकाये
तुभ्यं निवेदितमभोज्यमिति स्मरन्ति ।
उच्छिष्टमीश्वर विशिष्टमपि द्विजानां
भूमौ निखेयमथवांभसि मज्जनीयम् ॥ १२३ ॥

नाकवतां देवानां निकाये समूहे यत् यस्मात्कारणात् त्वं ब्राह्मणो ऽसि तत्र श्रुतिः । त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽसि अहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपत्वा धावामि । इति । तथा च पुराणवचनं । ब्राह्मणो भगवान् रुद्रः क्षत्रियो विष्णुरुच्यते । ब्रह्मा वैश्यस्तथा प्रोक्तः वासवश्शूद्र उच्यते । इति । अतः कारणात् तुभ्यं निवेदितं प्रसादं समर्पितं शिवसंस्कारहीनानामभोज्यं स्मरन्ति तथा । आदित्यपुराणे । जिह्वाचापल्यसंयुक्तश्शिवसंस्कारवर्जितः । शिवनिर्माल्यभोजी च रौरवं नरकं व्रजेत् । द्विजानामुच्छिष्टं विशिष्टमपि भूमौ निखेयं अथवा अम्भसि मज्जनीयं निक्षेपणीयं । तथा च कल्पसूत्रं । ब्राह्मणस्वकीयमुच्छिष्टमप्सु वा निक्षिपेत् भूमौ

वा निखनेत् कस्मै चिन्न दद्यात् यदि दद्यात्पुत्राय वा शिष्याय वा न दान्तायानसूयवे धार्मिकाय । इति । अतः खलु महेश्वरानुज्ञया पुत्रतुल्यैश्चण्डेश्वरादिभिर्गृहीतं शिवसंस्कारयुक्तैश्शिवमनुज्ञाप्य भोक्तव्ये पुराणवचनं । मामनुज्ञाप्य देवेशि चण्डेशो ब्राह्मणश्शुचिः । गृह्णीत मत्प्रसादन्तु भक्त्या पापनिकृन्तनं । आदिशब्देन ब्राह्मणैः । अनुज्ञाप्य महादेवं चण्डेशञ्चात्मशुद्धये । धारयेन्मतिमान्भक्त्या प्रसादं पापनाशनं । इति । जाबालोपनिषच्च । रुद्रभुक्तं भुञ्जीत रुद्रपीतं पिबेत् रुद्रघ्रतं जिघ्रेत् । इति ॥ १२३ ॥

परमेश्वरस्य ब्राह्मणत्वात् ब्राह्मणैस्त्वदुपासनमेव कार्यं नान्यदेवतोपासनमित्याह —

त्वं ब्राह्मणस्त्वदुपधावनमेव कार्यं
तद्ब्राह्मणैस्त्वदितरे न भवन्त्युपास्याः ।
न ब्राह्मणानवरवर्णनिषेवणेन
संभावयेम यदि न प्रपदं प्रमाणम् ॥ १२४ ॥

त्वं ब्राह्मणः तत्तस्मात्कारणाद्ब्राह्मणैस्त्वदुपधावनमेव त्वदुपासनमेव कार्यं त्वत् भवतः इतरेऽप्युपास्या न भवन्ति । त्वं देवेषु ब्राह्मणो ऽसि अहमिति प्रपदाख्यः सामवेदमन्त्रः प्रमाणं असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत्प्रमाणमेवेत्यर्थः अवरवर्णनिषेवणेन आत्मनो हीनवर्णविष्ण्वादिदेवतानिषेवणेन ब्राह्मणान्न सम्भावयेम प्रत्युत अब्राह्मणानेव सम्भावयामेत्यर्थः उक्तं हि सामवेदे प्रपदाख्ये । तपश्च तेजश्च । इत्युपक्रम्य मध्ये । त्वं देवेषु ब्राह्मणो ऽसि अहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावति उपत्वा धावामि । इति । ऋतं सत्यं । इति श्रुतौ विरूपाक्षत्वादिरूपविशेषस्योत्पत्तिशिष्टतया ब्रह्मण्यन्वयावगमात् नान्यगामि कर्तुं शक्यमिति तादृग्रूपान्वयवानयुग्मनेत्रः अद्वितीयं ब्रह्मेत्येव धारणादपि प्रपदब्राह्मणेऽपि ब्राह्मणोत्तमो ब्राह्मणैरुपास्य इति प्रतिपादनादपि । महोपनिषदि । ब्रह्माधिपतिः । इति पदेन ब्राह्मणस्सन् ब्राह्मणानामधिपतिरिति कर्मधारयसमासाश्रयणेन सर्वेषां ब्रा-

ह्मणां कूटस्थ इति प्रतिपादनादपि ब्रह्माद्यैस्सर्वैर्ब्राह्मणैस्त्रयीसारभूतगायत्रीमन्त्रवाच्यगर्भपरिशीलनादपीश्वरोपासकानामेव ब्राह्मण्यं नान्येषामित्यवगन्तव्यं परब्रह्मस्वरूपस्य सम्यक् निर्द्धारितत्वात् सामवेदप्रपदमन्त्रेऽति स एव साक्षाद्ब्राह्मण इत्यभिधानात्तदुपासकानामेव ब्राह्मण्यं । एवं पराशरपुराणेऽपि । ततो विप्रस्य सम्बन्धश्शिवेनैव हि युज्यते । संकरास्सर्वदेवाश्च वृषळश्च पुरन्दरः । पितामहस्तु वैश्यश्च क्षत्रियः परमो हरिः । ब्राह्मणो वै सदा लोके ब्राह्मणं चोपधावति । महाब्राह्मणमीशानमुपधावेन्नचेतरं । इति । यजुर्वेदे ऽपि । यो वै स्यां देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति । इति । अतियजते अतिक्रम्य यजते स्वस्य देवतायाः देवतान्तरयजनमेवातिक्रमः तस्मात्स्वायै देवतायै प्रच्यवते परां गतिमपि न प्राप्नोति पापीयान्भवति । इति तस्यार्थः । यजुर्वेद एव । एष वो भरताराजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः । इति । यजुर्वेदं क्षत्रियस्याहुर्योनिं सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूगिः । इति । अनेन रुद्रदेवत्यसामवेदप्रसूता ब्राह्मणाः तस्मात्तेषां रुद्र एवोपास्य इति श्रुतिषु बहुधा श्रूयते अत्रेदं प्रसङ्गाङ्गमूचिरे यस्य पितृपितामहप्रपितामहा यं देवमाराधयन्ति असावपि तं देवमाराधयेदिति नियम इति तन्न पित्राद्याराधिते भक्त्यभावात् तथाहि वैष्णवस्य दशरथस्य पुत्रो रामो माहेश्वरः माहेश्वरस्य हिरण्यकशिपोः पुत्रः प्रह्लादो वैष्णवः वैष्णवस्य वसुदेवस्य पुत्रः कृष्णो माहेश्वरः वैष्णवस्य पराशरस्य पुत्रः व्यासो माहेश्वरः । इति । प्रतिष्ठाप्य महादेवं सेतुमध्ये स राघवः । अवाप परमां सिद्धिं शिवे शंभोरनुग्रहात् । इत्यादिना रामचन्द्रस्य माहेश्वरत्वमवगम्यते व्यासकृष्णयोस्तु । तस्माद्व्यासात्परो नान्यश्शिवभक्तो जगत्त्रये । न कृष्णादधिकस्तस्मादस्ति माहेश्वराग्रणीः । नार्जुनेन समश्शंभोर्भक्त्या पूतो भविष्यति । मुक्त्वा सत्यवतीसूनुं कृष्णं वा देवकीसुतं । इत्यादि ॥ १२४ ॥

ननु शिवसंस्कारहीनानां शिवप्रसादस्याभोज्यत्वे को हेतुरिति श्लोकत्रयेणाह --

उत्कर्षतः परिहरन्त्यपकर्षतो वा
का वासना भवति कस्य कृते न विद्मः ।
यद्दीक्षितस्य पतितस्य च तुल्यरूपं
प्रत्यादिशन्ति मुनयः कमनीयमन्नम् ॥ १२५ ॥

उत्कर्षतः उत्कृष्टात् शिवप्रसादं परिहरन्ति अपकर्षतः निकृष्टाद्वा अत्र च का वासना भवति कस्य प्रयोजनस्य कृते कारणायेति न विद्मः न जानीमः वचनव्यतिरिक्तं किंचिदपि निमित्तं न दृश्यत इत्यर्थः यत् यस्मात्कारणात् मुनयः दीक्षितस्य पतितस्य पतनीयब्रह्महत्यादिपातककारिणश्च कमनीयमन्नं तुल्यरूपं प्रत्यादिशन्ति प्रत्याचक्षते अभोज्यमिति वदन्तीत्यर्थः । तथा च हारीतः । यदन्नं प्रतिलोमस्य शूद्रजस्योत्तमास्त्रियां । महापातकिनश्चैव यदन्नं स्वीकृतं तयोः । अत्र कृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद्ब्राह्मणस्सकृत् । इति । वर्ज्यान्नो दीक्षितो विप्रैर्यावद्राजपरिक्रिया । इति ॥१२५॥

चण्डालचण्डिलचितानलशौण्डिकानां
गोब्राह्मणज्वलनदीक्षितयोषितां च ।
स्पर्शः कया भवति वासनया निषिद्धः
स्पृष्टेषु वा शिव कया विहिता विशुद्धिः ॥ १२६ ॥

चण्डालचण्डिलचितानलशौण्डिकानां अन्त्यजनापितचिताग्निमद्यविक्रयिणां । समौ चण्डिलनापितौ । इत्यमरः । गोब्राह्मणज्वलनदीक्षितयोषितां च स्पर्शः कया वासनया निषिद्धो भवति एतेषु स्पृष्टेषु कया वासनया विशुद्धिः प्रायश्चित्तं विहितं गोब्राह्मणादीनामकारणस्पर्शो निषिध्यते प्रायेण गुरुशुश्रूषणाद्यर्थेनेति अत्रापि च वचनादृते नान्यत्कारणमस्तीति भावः ॥ १२६ ॥

वर्ज्यान्नमाहुरपि दीक्षितमग्निकल्पं
भोज्मान्नमेव कृतराजपरिक्रयं तं ।
शंखास्थि पावनमपावनमस्थि नृणा-
मित्थं स्थिते वचनमत्र परायणन्नः ॥ १२७ ॥

अग्निकल्पमपि दीक्षितं वर्ज्यान्नमाहुः कृतराजपरिक्रयं कृतसोमवि-
क्रयिणं तं दीक्षितमभोज्यान्नमेवाहुः । तत्र श्रुतिः । कृतराजपरिक्रयो ऽभो-
ऽज्यान्नः । इति । पुराणवचनं च । वर्ज्यान्नो दीक्षितो विप्रैः यावद्राजप-
रिक्रियं । इति शङ्खास्थि पावनं नृणां अस्थि अपावनमाहुः । तत्र स्मृतिः ।
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहे सवासा जलमाविशेत् । इति । इत्थं स्थिते नः अ-
स्माकं वचनमेव परायणं परमकारणं न युक्तिः ॥ १२७ ॥

इदानीं शिवप्रसादव्यतिरिक्तं ब्राह्मणानान्न भोज्यमित्याह—

अब्राह्मणैः क्षुदपघातकमस्तु भोज्यं
यद्देवतान्तरनिवेदितभुक्तमन्नं ।
तद्ब्राह्मणैरपि किमीश्वर वैश्वदेवे
भार्यो बलिर्बलिमतामशितेन तेन ॥ १२८ ॥

देवतान्तरानिवेदितमुक्तं विष्णवादिदेवताभुक्तोंझितं यदन्नं तदब्राह्म-
णैः ब्राह्मणव्यतिरिक्तैः क्षत्रियादिभिः क्षुदपघातकं भोज्यमस्तु तेन अशितेन
विष्ण्वादिदेवताभुक्तोझ्झितेन ब्राह्मणैरपि वैश्वदेवे बलिमतां अग्न्यादीनां ब-
लिर्हार्यः किं दातव्यं नेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

अत्रैव मतान्तरमुपाक्षिप्य दूषयति—

देवान्तरैरशितमुक्तमनंगशासि-
न्नश्नन्ति चेदनशितन बलिं हरन्तः ।
आश्यैकदेशविहितो बलिरन्यथास-
न्नालं फलाय विपरीतफलश्च तेषाम् ॥ १२९ ॥

हे अनङ्गशासिन् परमेश्वर अनशितेन देवान्तरभुक्तोझ्झितादन्येन
बलिं हरन्तः बलिहरणं कुर्वन्तः देवान्तरैः विष्ण्वादिदेवान्तरैः आशितमुक्तं

भुक्तोझ्झितं अश्नन्ति चेत् बलिः अश्यैकदेशविहितः आश्यमशनीयमन्नमि-
त्यर्थः तदेकदेशकृतस्सन् एतेषां फलाय नालं न समर्थः किंतु विपरीतफ-
लः आभिचारफलजनकः तदन्त्रतरदेवताभुक्तोझ्झितमन्नं ब्राह्मणाभोज्यमिति
वचनादर्थापत्तिप्रमाणेन । अप्रतिषिद्धमनुमतं । इति न्यायेन महेश्वरप्र-
सादो ब्राह्मणैरेव सकलपापनिर्हरणार्थं ग्राह्य इति भावः अनेन ब्राह्मणै-
श्शिवप्रसाद एव भोक्तव्यः नान्यदेवताप्रसाद इत्युक्तं । तथा च ।
शैवे । शम्भोर्निर्माल्यकं शुद्धं भुञ्जीयात्सर्वतो द्विजः । अन्यदेवस्य निर्मा-
ल्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । इति । रुद्रभुक्तं भुञ्जीत । इति श्रुतिसाम-
र्थ्यादीश्वरभुक्तोझ्झितेन तु वैश्वदेवभोजनयोः कर्तव्यतेति हि स्थितं विशेषत-
श्शिष्टैर्ब्राह्मणैरेव शिवप्रसादभोक्तव्यत्वे जाबालीया श्रुतिः । रुद्रेण भुक्त-
मश्नन्ति रुद्रेण पीतं पिबन्ति रुद्रेणाघ्रातं जिघ्रन्ति । तस्माद्ब्राह्मणाः प्रशा-
न्तमनसो विद्वांसो निर्माल्यमेव भक्षयन्ति निर्माल्यमेव निषेवेत निर्माल्यमे-
वाश्नीयादिति । तथा च स्कान्दे । शिष्टाश्शान्ताश्च रुद्रेण भुक्तमेव हि
भुंजते । घ्रातमेव हि जिघ्रंति पीतमेव पिबन्ति च । शिवप्रसादस्य ब्राह्मणै-
रेव भोक्तव्यत्वमकरणे प्रत्यवायं चाह । कठश्रुतिः । त्रिगुप्सातमश्नीयाद्यदि
पाप्मन् शिवे नार्पितं भुंक्ष्व तदेनो भुंक्ष्व कृमिं भुंक्ष्वाधो गच्छेत् । इति । अ-
स्यार्थः । त्रिगुरुति त्रिस्रः गावः यस्येति त्रिगुः अत्र गोशब्देन चक्षुरिंद्रि-
यमुच्यते त्र्यंबक इत्यर्थः तेन त्रिगुणा प्सातं प्सा भक्षणे प्साधातोः कर्म-
णि निष्ठा ततः प्सातन्त्र्यंबकेन भक्षितं अश्नीयात् भुंजीयात् हे पाप्मन् शि-
वे नार्पितं यदि भुंक्ष्व यद्यश्नीयाः तत्कारणादेनो भुंक्ष्व एनश्शब्देन महापा-
तकिनो यत् फलं शिवानर्पितभोजने भवतीति तात्पर्यं क्रिमिं भुंक्ष्व अत्रं
भुंक्ष्व कृमिभक्षणे अघभक्षणे यदुपपादकं तत्फलं च शिवे नार्पितभोजने भ-
वतीति अधोगच्छेति वीप्सायां अधो गच्छ नरकं गच्छ पुनः पुनः सर्वका-
लं नरकपाती भवेत्यर्थः । तथाचपाप्मवचनं । असमर्प्यौदनं शंभोर्भुक्ते
खादति पाति चेत् । श्वमांसमस्थि मूत्रं च भुङ्क्तेखादति पाति च । निर्वि-

कल्पधिया शंभोर्भुक्तोच्छिष्टान्नपानकं । योभुङ्क्ते स गणाधीशो यावज्जीवं प्रतिज्ञया । इति ॥ १२९ ॥

इदानीमीश्वरस्य ब्रह्महनननिमित्तं भिक्षाटनमिति भ्रान्तिनिवृत्यर्थं ब्रह्महननाभावं प्रतिपादयति—

ब्रह्माणमीश्वर पुरा हतवानसीति
भिक्षाटनं विमृशतः प्रतिभानमात्रं ।
यत्पंचमे शिरसि पुष्पसमं निकृत्ते
जीवंतमेनममितायुषमाहुराप्ताः ॥ १३० ॥

हे ईश्वर ब्रह्माणं पुरा हतवानसीति भिक्षाटनं विमृशतः पर्यालोचयतः पुरुषस्य प्रतिभानमात्रं यत् यस्मात्कारणात् पञ्चमे शिरसि पुष्पसमं यथा भवति तथा निकृत्ते छिन्ने सति जीवन्तमेनममितायुषं आप्ता आहुः तस्मिन्मृते खलु तद्धननप्रायश्चित्तततया भिक्षाटनं स तु न मृतः अतो न तद्धनननिमित्तं भिक्षाटनं किंतु लीलैवेति भावः ॥ १३० ॥

ब्रह्मघ्नो वसनं शाणं कपालशकलं करे । केतुयष्टौ शवशिरो भैक्षं सप्तनिकेतनं । इति स्मृत्युक्तप्रायश्चित्तव्रतलक्षणानां कात्स्न्र्येनादर्शनाच्च न ब्रह्मवधनिमित्तं भिक्षाटनमित्याह—

आनाभिजानु वसितं वसनं न शाणं
पाणौ कपालशकलं न विलोकितं ते ।
नालंबते शवशिरस्तव केतुयष्टौ
भैक्षं न साप्तभवनं सकलं तदास्ताम् ॥ १३१ ॥

आनाभिजानु नाभिमारभ्य जानुपर्यन्तं शाणं वसनं न वसितं न परिहितं ते पाणौ कपालशकलं न विलोकितं न दृष्टं श्रुत्या न श्रुतमित्यर्थः तव केतुयष्टौ ध्वजदण्डे शवशिरो नालम्बते न सज्जते साप्तभवनं सप्तभवनेषु क्रियत इति । शेषे । इत्यण् भैक्षं भिक्षासमूहः । तस्य समूहे । इत्यण् ब्रह्मघ्नो वसनं । इत्यादि स्मृतिकथितं लक्षणं कात्स्न्र्येन न विद्यते तत्सकलमास्तां लोके वेदविरुद्धब्रह्मवधतत्प्रायश्चित्तव्रतसकललक्षणाङ्गीकारेऽपि नेश्वरस्य प्रत्यवाय इति भावः ॥ १३१ ॥

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

अहं ते स्तोत्रीयं स्तोत्राय हितं । तस्मै हितं इतिछः । अर्थं त्वत्प्रतिपादकश्रुतिपुराणवचनार्थं उपपादितवान् हे भक्तवत्सल शिखी शिखावान् शुचिनाम्बरेण उपलक्षितः धृतत्रिपुण्ड्रः यज्ञोपवीतमुपवीय उपवीतं कृत्वा भक्त इति भाषमाणः आविर्बभूविथ कृतस्मरणे लिट् प्रादुर्भूतः किलासीः इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

प्रसन्नस्य भूतपतेः प्रसादं स्वीकृतवतः आत्मनः तत्स्वीकरणञ्चाह—

भक्तं भवानदित पार्श्वचरोपनीतं
मह्यं महेश्वर पयश्श्रपितं प्रसन्नम् ।
भुञ्जान एव तदहं झडितिप्रबुद्ध
स्वप्नस्समाधिरिति युक्तधियामभिन्नः ॥ १४९ ॥

हेमहेश्वर पार्श्वचरोपनीतं भवत्पार्श्वचरेणानीतं पयश्श्रपितं पयःपक्वं पायसं भवानदित दत्तवान् तद्भक्तमहं भुञ्जान एव झटिति प्रबुद्धः स्वप्नोत्थितएव प्रसादं स्वीकृतवानस्मि स्वप्नलब्धस्य पायसस्य कथं प्रबुद्धेन स्वीकार इत्यत आह स्वप्न इति युक्तधियां योगिनां स्वप्नस्समाधिरिति अभिन्नमेकरूपं यथा समाधिलब्धस्य न मिथ्यात्वं तथा स्वप्नलब्धस्यापीत्यर्थः ॥ १४९ ॥

एतत्स्तोत्राध्ययनफलमाह—

स्तोत्रमेतदवधाय गृह्णतामर्थमस्य निखिलेन जानताम् ।
ग्राह्यमन्यदपि नावशिष्यते ज्ञेयमन्यदपि वा न किञ्चन ॥ १५० ॥

अवधाय समाहितचित्ततयावस्थाय एतत्स्तोत्रं गृह्णतां पठतां तस्य स्तोत्रस्य निखिलेन साकल्येनार्थं जानतां पुंसामन्यद्ग्राह्यमपि नावशिष्यते पठनीयमन्यन्नास्ति अन्यदर्थं ज्ञेयमपि वा किञ्चन नास्ति सर्वमप्यधीतञ्च भवतीत्यर्थः ॥ १५० ॥

श्रुतिसूक्तिमालापरिमाणोक्तिपूर्वकं स्तोत्राध्ययनस्य फलान्तराण्याह—

पञ्चाशदुत्तरशता श्रुतिसूक्तिमाला
भोगावळी भुजगराजमनोहरा ते ।

वेदेषु भक्तिमपरागमवैदिकेषु
तन्त्रेषु भक्तिमतुलां त्वयि च प्रसूते ॥ १२१ ॥

पञ्चाशदुत्तरंशतंश्लोकशतं यस्यास्सा पञ्चाशदुत्तरशता भुजराजमनोहरा भोगावळी कीर्तिपरंपरा ते श्रुतिसूक्तिमाला श्रुतयो वेदा एव कल्पद्रुमास्तेषां सूक्तय एव कुसुमानि तैर्ग्रथिता माला वेदेषु भक्तिं साङ्गेषु आदरातिशयं अवैदिकेषु सिद्धान्तेषु अपरागं अस्नेहं त्वयि अतुलां च भक्तिं संप्रसूते जनयति ॥ १५१ ॥

॥ समाप्ता श्रुतिसूक्तिमाला ॥

मिथ्याकल्पितभोगमोक्षदवचस्सन्तानसत्वापन
व्यग्राणामचिरप्रभावविबुधप्रेम्णा महेशद्विषाम् ।
मूर्ध्निष्वेकदुरात्मनां विरचिता निर्घातवाताः परै-
र्विद्वद्भिः परमेश्वरश्रुतिकथातात्पर्यसङ्ग्राहकैः ॥
तत्वप्रकाशिका व्याख्या शिवलिङ्गभूभुजा रचिता ।
प्रख्यातमेवभक्तिः पुरहरपादाम्बुजार्पिता सततम् ॥
अघटितघटनापटवे प्रकटितकरुणाय गगनसिन्धुभृमे ।
वटतरुमूलावस्थितये विघटिततमसे महेश्वराय नमः ॥
॥ समाप्ता चतुर्वेदतात्पर्यसङ्ग्रहाख्या व्याख्या ॥
सर्वं साम्बशिवार्पणमस्तु ॥
ओंतत्सत् ॥
सर्वं शिवम् ॥

श्रीः

सन्ध्यावन्दनक्रमः ।

इह खलु भूमण्डलेऽवश्यमनुष्ठेयं कर्मास्माभिः । तच्च फलप्राप्तिनिरपेक्षमिति सर्ववेदान्तसम्मतम् । फलप्राप्तिश्च कर्मणा भवतीति श्रूयते । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'इतिविधिना स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गसुखं भवति । किञ्च स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इति श्रुत्या कस्यचित्कर्मणः कृतस्य कामदोहनं फलमुक्तम् । किञ्च कस्यचित् कर्मणः "चन्द्रमसस्सायुज्यं गच्छति,, इति चन्द्रसायुज्यं फलत्वेन प्रतिपादितम् । कास्मिंश्चिद्याग यजमानस्य स्वर्गारोहणमेव फलमित्यनुष्ठीयते च स्वर्गारोहणम् । एवञ्च कर्मणा न मोक्षः इति सिद्धे श्रुतिरपि द्रढयति । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वामानशुः' इति । अपिच 'प्लवा ह्येते अदृढाः' इति श्रुतिरपि कर्मरूपप्लवमदृढमाह । किञ्च श्रुतिः 'यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते तथामुत्रपुण्यकृतो लोकः क्षीयते' इति कर्मणा लब्धः क्षीणो भवतीत्यपि ज्ञायते । अत्र च स्मृतयोप्यनुकूलाः । "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । कर्मणा न हि मोक्षस्स्यात् ज्ञानेनैव भवेद्धि तत् " इति पुराणवचनम् । विस्तरभिया बहूनीह प्रमाणवचनानि नोदाह्रियन्ते । तस्मादादौ यदुक्तं कर्मणा फलप्राप्तिर्भवतीति । सा च कर्मक्षयरूपिणी । तथाच कर्मक्षयस्य फलत्वेनानुभूतत्वात् नश्यति कर्म। तत एवाभियुक्ताः । (श्लो)'पुण्यकर्मविभवव्ययलब्धास्सम्पदो विपद एव विमृष्टाः' इति जन्मान्तरानुष्ठितकर्मफलरूपत्वं सम्पद आहुः। तस्मात् किमस्माक कर्मणा बन्धरूपेणेति प्राप्ते समाहितिरिहोच्यते । श्रुतिः 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतम् समाः । एवम् त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्मलिप्यते नरे' किञ्च 'न कर्मणालिप्यते पापकेन' (श्लो) "नलिप्यते कर्मणायम् पद्मपत्रमिवा-

म्भसा । सुकृतंदुष्कृतश्चापि त्यक्त्वाप्नोति परं पदम् ।' इति स्मृतिरप्यस्माकमनुकूला । गीतायाश्च । "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।' किञ्च । 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' इति श्रूयते । साक्षादन्यत्र। उपनयनसमये । 'अपोशान 'कर्म कुरु-मा सुषुप्थाः" इत्यादि । तस्मात् कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । पूर्वप्रतिपादितश्रुतीनाञ्च तु न कर्माननुष्ठाने तात्पर्यम् । अपि तु कर्मफलत्यागे । अत एव गीतायाम् "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।" इत्यादीनि कर्मानुष्ठापकानि कर्मफलप्राप्त्यनाशंसाप्रतिपादकानि बहूनि वचनानि दृश्यन्ते । ग्रन्थविस्तरभिया तानीह न लिख्यन्ते । एवञ्च । "कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । तच्च फलप्राप्तिनिरपेक्षमिति सर्ववेदान्तसम्मतामिति' यदुक्तं तत्सिद्धम् ।

इदमिदानीमुच्यते । सन्ति च बहूनि कर्माणि । तेषु च मुख्यं सन्ध्यावन्दनम् । तथा च श्रूयते "अहरहःसन्ध्यामुपासीत' इति । अहरहरिति वीप्साश्रवणात् यावज्जीवानुष्ठेयता सिद्धा । 'एकाहं जपहीनस्तु संध्याहीनोदिनत्रयं । द्वादशाहमनग्निस्याच्छूद्र एव न संशयः" इतिस्मृत्या प्रत्यवायदर्शनात् इदं कर्मनित्यं । मनुरपि "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" इत्याह । तस्मात् संध्यावंदनस्य श्रुतिविहितस्याननुष्ठाने महान् श्रुतिप्रकोपः पातित्यञ्च भवेदिति सिद्धं ।

अथ संध्यावंदनानुष्ठानप्रकारः । स्नात्वा यथाविधि धृत्वाशुष्कवस्त्रे, कृत्वापुण्ड्रं यथामतं, प्रक्षाल्य पादौ, आचम्य च, आरभेत कर्म। तत्राचमनमन्त्रः । "अच्युतायनमः, अनन्तायनमः, गोविन्दायनमः," इति । पश्चाच्च केशवादिनामभिः तालुप्रभृतिस्थानानि स्पृश्यन्ते । अत्रायमभिप्रायः । संध्यावंदनस्य मुख्यफलं तु ब्रह्मानुसंधानमेव । तच्चाग्रे "असावादित्योब्रह्म" इति मन्त्रे स्फुटी

भविष्यति । ततः "अप्रमत्तस्यैव ब्रह्मानुसंन्धानं भवती'ति मत्वा पूर्वकलाप इहाक्रियते । अत्र चाचमने क्रियमाणे अन्तर्मन्त्रपूतजलसेकेनान्तःकरणशुद्धिः । ततश्च सर्वनाडीनां जाड्याभावः । बहिरिन्द्रियाणां सजलांगुलिस्पर्शेन सर्वेषामुज्जीवनं । रात्रावशुद्धानामिन्द्रियाणां शुद्धिश्च भवति । किंचेदं रहस्यं । इन्द्रियाणि तु सर्वाणि स्वेषु स्वेषु विषयेषु यथा बलं सञ्चरन्ति । तानि बुद्धिमानपि नरः ततोपकृष्य, ब्रह्मणि स्थापयितुं न शक्नोति । यथा कश्चित्सारथिस्समर्थोऽपि यथाबलं उत्पथप्रवृत्तेष्वश्वेषु तान्निवारयितुं न शक्नोति । तथा तत्र लघुभूत उपाय आश्रयणीयः । स चायमुच्यते । कुत्रचिद्विविक्ते स्थित्वा इन्द्रियाणि निरुध्यात्मानं विभावयेत् । तच्चेन्द्रियनिरोधनमवश्यमनेन कर्मणा भवेत् बहुभिरहोभिः । कथमितिचेत् । "अच्युतायनमः' इत्युक्ते कोत्रास्यार्थ इति बुद्धिमता चिन्तिते । 'यन्नच्युतं भवति सत्यरूपेणावस्थितं तदेवास्यार्थः, इतिज्ञायते । 'अनन्तायनमः' इत्युक्ते यस्यान्तो न विद्यते । 'सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुत्या तदेव ब्रह्मानन्तशब्देनोच्यते । 'गोविंदायनमः' इति मन्त्रेण गोशब्दस्य भूमिवाचकत्वात् 'गोविन्दता भगवता गोविन्देन महात्मना' इति महाभारतवचनेन प्रळयानन्तरकाले भूम्युद्धारको भगवानेवोच्यते । अतएव श्रुतिरपि । 'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेनशतबाहुना' इत्याह । तस्मात् 'अयमपिशब्दः नारायणाख्यं परंब्रह्मैवाह' इति ज्ञातेसति अस्य सर्वविषयनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्मध्यानमेव रोचते । ततश्च इन्द्रियाणि मन्दं मन्दं स्वविषयाद्बलात्प्रतिनिवर्त्यमानानि दिने दिने किञ्चित् किञ्चित् स्वायत्तानि भवन्ति । ततश्चायं स्थिरधीर्भवति । ततश्च वश्येन्द्रियोऽयं ब्रह्माभिसंधातुं प्रवर्तते । तदानीं तस्य सर्वेन्द्रियाणि सदश्वास्सारथेरिव वश्यानि भवन्ति । अनेनाचमनस्यफलमुक्तं । इन्द्रियस्पर्शेन इन्द्रियनिरोधस्य लक्ष्यमाणत्वात् । ततश्च प्रकृतमनुसरामः ।

विघ्ननिवृत्त्यर्थं केचिद्विघ्नेशप्रार्थनां कुर्वते । युक्तश्चैतत् । "श्रेयांसि बहुविघ्नानि ' इत्युक्तेः । ततश्च प्राणायामः ओंभूरित्यादिभूर्भुवस्सुवरित्यन्तेन मन्त्रेण क्रियते। सच पूरक कुंभक रेचकभेदेन त्रेधा भवति। आकृष्य वायुमेकेन नासापुटेन,ध्यायन् ब्रह्माणं,अनन्तर मुदरेप्रवेशयन्, ध्यायन्नारायणं एकेन नासापुटेन ध्यायन् शंभुं, विसृजेत् ' इति प्राणायामक्रमः । अस्यचार्थः । भूरादिसर्वलोकाः प्रणववाच्यब्रह्मरूपा इति । ततः ' ममोपात्तेति मन्त्रः । तस्य च सकलपापनिवृत्तिपूर्वकभगवत्प्रसाद एव-फलं संध्यावन्दनस्य ' इत्यर्थः । एतेन क्वचिन्नित्यानामपि कर्मणां फलप्राप्तिरस्तीति प्रतीयते । तथा च श्रुतिः । "पाप्मानमवधून्वन्ति । सकलं भद्रमश्नुते । ब्रह्माप्येति ' इति । अनन्तरं 'श्री केशवाय नमः' इतिसवारीणांगुळिना ललाटं स्पृशन्ति केचित् । अन्येतन्नाचरन्ति । अथ आपोहिष्ठेति ' मन्त्रः । अस्यचार्थः हेआपः! यूयं मयोभुवस्स्थ हि । मयश्शब्दस्य सुखवाचकत्वस्य ' मयोभुवेचेत्यादिश्रुतौ प्रसिद्धत्वात् । सुखप्राप्तिहेतुभूता भवथ इत्यर्थः । सुखश्चात्र जलस्य आप्यायनहेतुभूतत्वा दापाततः प्रतीयते । वस्तुतस्तु , ' यस्य पृथिवीशरीरं यस्यापश्शरीरं ' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणस्सर्वशरीरित्वश्रवणात् अत्र तदन्तर्यामी परमात्मा प्रार्थ्यते । एवमेव सर्वमन्त्राणामर्थो वाच्यः । 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतिश्चेह प्रमाणं । परमात्मानस्तु परमानन्दरूपत्वं प्रसिद्धमेव । किञ्च ब्रह्मानन्दादन्यच्च न सुखशब्दवाच्यतामर्हति । कुत इति चेत् तैत्तिरीयोपनिषदि आनन्दवल्यां मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तमेकैकस्माच्छतगुणितमुक्त्वा परानन्दं वक्तुमिदन्तयाऽशक्ताश्रुतिराह 'यतो वाचो निवर्तन्ते ' इति । तस्मात् 'ब्रह्मानन्द एव परमसुखं ' इति सिद्धं । तादृश सुखभूमयः यूयं स्थ । इति यावत् ।

क्रमशः

सन्ध्यावन्दनक्रमः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परं)

सर्वेषामपि मन्त्राणामृषिच्छन्दोदेवतोच्चारणपूर्वकमेवानुष्ठानदर्शनाच्छास्त्रनियमाच्च । अस्य प्रणवाख्यस्य महामनोः परब्रह्मवाचकस्य ऋष्यादिकमाह–प्रणवस्येति । प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवीगायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता । अस्य प्रणवस्य निर्वचनमथर्वशिरसि श्रूयते । यथा ॥ श्रु ॥ अथ कस्मादुच्यते प्रणवः यस्मादुच्चार्यमाण एव ऋचो यजूंषि सामानि अथर्वांगिरसश्च यज्ञ ब्रह्मच ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति तस्मादुच्यते प्रणवः इति । अथर्वशिखायान्तु । श्रु । प्राणान् सर्वान् परमात्मनि प्रणामयति नामयतीत्येतस्मात् प्रणवश्चतुर्धावस्थितइति । अस्य प्रणवस्य तारकमित्यपि नाम वर्तते । तदाश्रित्य अथर्वशिखायां निर्वचनं कृतम् । श्रु । सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यस्संतारयतीति । तारणात्तारः इति । छान्दोग्ये च । श्रु । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानमित्युक्त्वा, एषां भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपो रसः अपामोषधयो रसः ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाचोरसः वाचऋग्रसः ऋचस्साम रसः साम्नउद्गीथो रसः सएष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथ इति । प्रणवस्य रसतमत्वं प्रतिपादितं । किञ्च परस्य ब्रह्मणः सत्स्वपि बहुषु नामसु इदमेव प्रणवाख्यं नाम श्रेष्ठतमं भवति । यथा कश्चित् लोके स्वस्य नाम्नि साधारणे सत्यपि स्वीयाधिपत्यवैदुष्यश्रैष्ठ्यादिभिः प्राप्ते नाम्नि केनचिदुच्यमानेऽधिकं सन्तुष्यति, त्वरिततरमाभिमुखीभवतिच, तथा भगवानपि श्रीमन्नारायणः बहुश्रुतीतिहासपुराणादिषु स्ववाचकतया प्रतिपादितवेदादिभूतप्रणवश्रवणेनाभिमुखीभवतीति हृदयं । भगवत्पादैरपि पूर्वोक्तछान्दोग्यव्याख्या-

ने पुराणस्य परमात्ममुख्यवाचकत्वमुक्तं । तथा हि । छा ॥ श ॥ भा । ओमित्यक्षरमुपासीत । ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठं । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने सप्रसीदति प्रियनामग्रहणइव लोकः इत्युक्त्वा ओमित्येतदर्चादिवत् परमात्मनः प्रतीकं संपद्यते इत्युक्तं । एवं ओंकारस्य परब्रह्मवाचकत्वं स्फुटं । श्रुतौ च तैत्तिरीयाणां श्रु ॥ योवेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्समहेश्वरः इति ॥ वेदादिस्थितस्वरस्य प्रणवस्य अर्थः परमात्मा श्रीमन्नारायणः प्रतिपादितः । तैत्तिरीयोपनिषदि प्रथमप्रश्ने ओमिति ब्रह्म इत्यारभ्य ब्रह्मैवोपाप्नोतीत्यन्तेन सन्दर्भेण इदमेव प्रतिपादितं ॥ गीतायांच । ओं–तत्–सत् इति ब्रह्मणस्त्रिविधोयन्निर्देश इति स्थितं । एवं च सर्वप्रमाणैः प्रणवस्य ब्रह्मवाचकत्वं सिद्धं । अत्र च अकारः उकारः मकारश्च घटकावर्णाः । तेषामपि देवतादिकं स्वरूपञ्च शिखाश्रुतौ प्रत्यपादि ॥ श्रुओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानन्ध्यायितव्यमित्येतदक्षरं परंब्रह्मास्य पादाश्चत्वारः ! पूर्वास्यमात्रा पृथिव्यकारस्सऋग्भिर्ऋग्वेदः ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्योद्वितीयान्तरिक्षम् । सउकारस्सयजुर्भिर्यजुर्वेदः । विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुप् दक्षिणाग्निः तृतीया द्यौस्समकारः सासामभिस्सामवेदः रुद्रआदित्या जगत्याहवनीयो यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सासोमलोक ओंकारस्साथर्वणैः मन्त्रैरथर्ववेदस्संवर्तकोऽग्निर्मरुतोविराट् । एकर्षिर्भास्वती स्मृता प्रथमा रक्तपीता महद्ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या तृतीया शुभा शुभा शुक्ला रुद्रदैवत्या । यावसानेस्य चतुर्थ्यर्द्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या सएषह्योङ्कारः चतुरक्षरः चतुष्पादः चतुश्शिरः चतुस्स्वरः चतुरर्धमात्रा–स्थूलमेतद्धृस्वदीर्घप्लुतमित्योमिति ॥ अत्र प्रणवे चतुर्थी अर्धमात्रा वर्तते अकारोकारमकारानन्तरम् । तस्यास्तुरीयं अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं पुरुषशब्दवाच्यं जगज्जन्मादिकारणभूतं पुरुषसूक्तादिमहोपनिषत्प्रतिपादितम् सच्चिदानन्दात्मकं परं ब्रह्म श्रीमन्नारायणो वाच्यं भवति । एतदेव महद्रहस्यं ॥ अत्र श्रुतौ शैववैष्णवाद्वैतिनो मिथो विवदन्ते । नात्रानुपयोगाद्ग्रन्थविस्तरभियाच तान्लिख्यते ॥ इति प्रणवस्यार्थोऽभिहितः । तस्य ऋषिः । प्रथमद्रष्टा ब्रह्मा चतुर्मुखः । देवी गायत्री च्छन्दः । परमात्माचोपास्यदेवता । इति फलितं ॥ भूरादिसप्तव्याहृतीनामित्यादि विश्वेदेवा देवता इत्यन्तस्य सन्दर्भस्यार्थस्सुगमः ततः प्राणायामं कुर्यात् । तस्य लक्षणं प्राङ्न्यरूपि । विस्तरस्त्वन्यत्रावगन्तव्यः । यथोक्तलक्षणप्राणायामं कर्तुमशक्तः ओंभूरित्यादिभूर्भुवस्सुवरोमित्यन्तं मन्त्रं दशवारं जपेत् । इत्युक्तं । एतदेव महद्भिरनुष्ठीयते । ततः–आयात्वितिमन्त्रः । आयातु वरदादेवी अक्षरं ब्रह्म सम्मितं । गायत्री छन्दसां माता इदं ब्रह्म जुषस्वनः । केचित् देव्यक्षरं जुषस्व मे इति पठन्ति । ओजोऽसि सहोऽसि बलमासि भ्राजोसि देवानां धामनामासि विश्वमसि विश्वायुस्सर्वमासि सर्वायुरभिभूरों गायत्रीमावाहयामि सावित्रीमावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि ॥ अस्यानुवाकस्यार्थो लिख्यते ॥ वरदा भक्तेभ्योऽभीष्टानि ददती देवी द्योतमाना ज्योतीरूपेण प्रकाशमानेति यावत् । अक्षरं नाशरहितं नक्षरतीति व्युत्पत्तिः । अथवा सर्वमश्नुत इति । अक्षरं सर्वव्यापकामित्यर्थः । सम्मितं । सम्यक् मितं । अवगतं । ब्रह्मनिष्ठैः आत्मैकवेद्यतया ज्ञातमित्यर्थः । अथवाभावेक्तः संमितं ज्ञानस्वभावामित्यर्थः ब्रह्म अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । बृहिवृद्धाविति धातोरूपं । एतादृशब्रह्मरूपिणी गायत्री आयात्वित्यर्थः ॥ गायत्री ॥ प्रथमार्थे द्वितीया । स्वमनुजपकनिष्ठत्राणशीला छन्दसां माता वेदानां प्रसूः । उष्णिगादिछन्दसां च माता । अत एवापस्तम्ब आह । सर्वेभ्यो वेदेभ्य स्सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणमिति । तथाभूता त्वं । इदं पूर्वोक्तमखण्डानन्दभूतं ब्रह्म । नः अस्माकम् । जुषस्व सेवय । अन्त-

भीत्रितणिरयं ॥ जुषीप्रीतिसेवनयोरिति धातुः । अस्मान् ब्रह्मैकशरण्याङ्कुर्वितिफलितं । अन्येतु–इदं ब्रह्म। स्तोत्ररूपं । वेदं जुषस्व गृहाण । इति व्याचख्युः । तन्मते ब्रह्मशब्दस्य वेद इत्यर्थः । किश्च । इदं गायत्र्यात्मकं परं ब्रह्म स्तूयते । ओजोऽसि हे गायत्रीत्यध्याहारः । त्वं त्वदाश्रितेभ्योऽस्मभ्यं । ओजोऽसि ॥ तेजोऽसि । ब्राह्मणानां ब्रह्मतेज इति यदुच्यते तत् त्वमेवेत्यर्थः । किश्च ॥ श्लो ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धिमामकामिति भगवदुक्तेः ॥ इदानीं भगवद्रूपेण स्तूयमानाया गायत्र्या स्तेजोरूपत्वं प्रसिद्धमेव । सहोऽसि कल्पान्तकाले भगवतस्सर्वसंहर्तृत्वदर्शनात् सर्वपराभवशक्तिरसीति स्तूयते । एतेन सहश्शब्दस्स पराभवशक्तिरित्यर्थः बलमसि ॥ यत्नंविना अङ्गुल्यग्रादिना महागिर्युद्धरणादिशक्तिः बलशब्देनोच्यते तादृशं बलमसि । भ्राजोऽसि दीप्तिरसि । वज्रादौ तारल्यमिव तत्र तत कान्तिरूपेण वर्तस इत्यर्थः ॥ देवानां । इन्द्रादीनां । धाम । वासस्थानमसीत्युक्तिरुपलक्षणं । सर्वेषां स्थानमसीत्यर्थः ॥ नामासि ॥ सर्वपदार्थवाचकशब्दराशिस्त्वमिति तात्पर्यं ॥ बहुधा परमात्मानं गायत्रीं स्तोतुमशक्ता श्रुतिरुपसंहरति । विश्वमसीत्यादिना ॥ विश्वमस्मदृष्टिबुद्धिगोचरीभूतं प्रपश्चजातं । त्वमसि । विश्वायुः । तेषामायुश्च त्वमसि । सर्वजीवनहेतुत्वात्परमात्मनः । तथाच । श्रु । ते । कोह्येवान्यात् कःप्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दोनस्यादिति श्रुतेः ॥ सर्वं ॥ असि ॥ अस्मदृष्टिबुद्ध्याद्यगोचरीभूतं सर्गान्तरसृष्ट्यादिकं । तच्चं । सर्वायुः । अनुपदप्रतिपादितस्यायुश्च त्वमसीति सम्बन्धः । अभिभूरों गायत्रीमावाहयामि सावित्रीमित्यादि ॥ अर्थः । अभिभूः सर्वाभिभवनशक्तिः सर्वतेजसामभिभविता भानुमानिव सर्वसर्गाभिभवितायमिति भावः ॥ ओं ॥ प्रणवार्थश्चासि अथवा । गायत्र्यावाहने । आदौ । ओंगायत्रीमावाहयामीति समन्वध्यते । गायत्रीमावाहयामि गायत्र्यात्मकं परं ब्रह्म सोऽहमिति ममात्मतया प्रापयामीत्यर्थः—अथ ऋष्यादिन्यासः । सावित्र्या ऋषिर्विश्वामित्रः । गायत्री छन्दः सविता देवता ॥ तथाच छन्दोरत्ने ॥ छन्दोगायत्री सविताचैव देवता ॥ श्लो ॥ मुखमग्निस्त्रिपाचैव विश्वामित्र ऋषिस्तथा । त्रयीशिरश्शिखारुद्रोविष्णुर्हृदयमेवच । उपासनेविनियोगस्सांख्यायनगोत्रिका । त्रैलोक्यं चरणं ज्ञेयं पृथिवीकुक्षिरेवच । एवं ध्यात्वातु गायत्रीं जपेद्द्वादशलक्षणामिति । तत्सवितुरित्यत्र तकारादिवर्णानां प्रत्येकं देवतादिकं वर्तते । ग्रन्थविस्तरभिया नातीव उपयुज्यत इति च नेहतत् ॥ ध्यानं ॥ श्लो ॥ मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैः मुखैस्त्रीक्षणैः युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमकुटां तत्वार्थवर्णात्मिकां । गायत्रीं वरदाभयां कुशकशाःशुभ्रं कपालं गुणं शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगळं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥ इति ॥ अथ गायत्रीजपप्रकारः । गायत्रीचेत्थंजप्या । ओं । भूर्भुवस्सुवः । तत्सवितुर्वरेण्यं । भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयादिति । आदौ प्रणवः । ततः । व्याहृतिः । ततस्तत्सवितुरित्युच्चारयेदिति स्मृतिभिरुक्तं । अत्रकेचिद्योगयाज्ञवल्क्यादयः । आद्यन्तप्रणवयुक्तां गायत्रीं जपेदिति वदन्ति । अन्येतु, · प्रत्येकं । व्याहृतीनामेकमेकं प्रणवमुच्चार्य प्रतिपादश्च गायत्र्याः प्रणवमेकमुच्चार्य षडोङ्कारां गायत्रीं जपेदित्याहुः । तत्सर्वं गृहस्थब्रह्मचारिव्यतिरिक्तविषयमिति स्मृतिरत्नावळ्यामुक्तम् । तथाहि ॥ श्लो ॥ सम्पुटैकाषडोङ्कारा गायत्री त्रिविधामता । तत्रैकप्रणवा ग्राह्या गृहस्थैर्जपकर्मणि ॥ गृहस्थवत्तुजप्तव्या सदैव ब्रह्मचारिभिः । संपुटाच षडोङ्कारा भवेतामूर्ध्वरेतसाम् ॥ संपुटा । आद्यन्तप्रणवयुक्ता । एका एकप्रणवयुक्ता षडोङ्कारातु पूर्वोक्तैव । किश्च स्मृतिसारसमुच्चये–गृहस्थो ब्रह्मचारीच प्रणवाद्यामिमां जपेत् । अन्तेयः प्रणवं कुर्यान्नासौ वृद्धिमवाप्नुयात् । तत्रैव । सोङ्कारा चतुरावृत्त्या विज्ञेयाच शताक्षरा—शताक्षरां स·

माहत्य सर्ववेदफलं लभेत् । एतया ज्ञातया नित्यं वाङ्मयं विदितं भवेत् उपासितं भवेत्तेनविश्वम्भुवनसप्तकमिति । गायत्र्येव इह शताक्षरेत्युच्यते चतुरावृत्या । तथाहि गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षरवत्वात् प्रणवेन सह एकस्यामावृत्तौ पञ्चविंशत्यक्षरवत्वं भवति । एवं चतुरावृत्या गायत्री शताक्षरा संपद्यते । यद्यपि व्याहृतिसम्मेळनेन द्वादशाक्षराणामाधिक्यं भवति । तथापि तन्नात्रविवक्ष्यतेऽक्षरसंख्यायां जपस्त्ववश्यङ्कार्यएव व्याहृतीनामपि । इतिस्मृतेरभिप्रायः । तथास्माभिः गृहस्थैः ब्रह्मचारिभिश्च एकप्रणवैव गायत्री जप्येति निष्कर्षः । अन्यच्च । प्रतिपादं विच्छिन्नपादामेव गायत्रीं जपेदिति नियमः । सैव गायत्री मोक्षप्रदा । अविच्छिन्नपादां नजपेत् । अविच्छिन्नपादातु गायत्री नरकप्रदा । अत्र स्मृतयः प्रमाणभूतास्सन्ति । लिख्यन्ते नात्र विस्तरभिया । अथ जपयज्ञोयं त्रिविधो मतः । वाचिकः, उपांशुः , मानसश्चेति ॥ एषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरश्रेयान् । एतेषां लक्षणन्तु । स्पष्टाक्षरं स्पष्टपदं आरोहावरोहस्वरयुक्तं वाचा निकटस्थश्रोत्रगामिनामिव यन्मन्त्रं जपेत् । सवाचिकः । तथाऽकुर्वन् किञ्चिदोष्ठौ चालयन् तच्चलानानुमेयाक्षरं स्वैकवेद्यशब्दं मन्त्रं शनैरुदीरयेत् । सउपांशुः । मानसस्त्वेवं कार्यः । अक्षरादक्षरं तत्स्वरूपं मनसा सम्यक् विचारयन् तत्तद्देवताध्यानादिपूर्वकं पदविभागं तदर्थभूतं परमात्मानञ्च मनसा ध्यायन् जपेत् । इति । अत्र मानसएव सर्वोत्तमइति सएवाश्रयणीयः ॥ युक्तश्चैतत् । वाचिके उपांशौच जपे वाचिकव्यापारस्य सत्वात् बहिर्मुखता संपद्येत । मानसेतु जपे असत्वाद्बाहिर्व्यापारस्य मनसश्चैकतानता भवति । ततश्च परमात्मन्येव स्थिरीभवेदिति स्मृतिकर्तॄणां हृदयं । भगवत्स्मृतिश्च निरन्तराकार्या इति किलाऽस्माकैःप्राचीनैः ब्रह्मविद्भिः तत्रतत्र क्रियायां ब्रह्मानुसन्धानं मुख्यत्वेन निहितं । तच्चास्माकं ब्रह्मानुसन्धानं, निरिन्द्रियव्यापारे मानसएव जपे संभवति । अत एव निरन्तर-

ध्यानावश्यकता च भगवद्गीतायामध्यायेचाष्टमेऽभिहितं हरिणा ॥ श्लो । अनन्यचेतास्सततं योमां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ इति । ततश्च ब्राह्मणानां प्रतिदिनं क्रियाभिर्वैदिकीभिरेव कालत्रयतां तत्रतत्रैव क्रियायां सदा ब्रह्मानुसन्धानं भवत्विति पूर्वेषामभिप्रायः : तदविरोधेन मानसो जप एव ब्रह्मानुसन्धानान्तरंगभूतः अस्माभिर्जप्यइत्यन्यत्र विस्तरः । तथा च स्मृतिः ॥ श्लो ॥ उत्तमं मानसं जप्यमुपांशुर्मध्यमस्स्मृतः । अधमं वाचिकं प्राहुस्सर्वमन्त्रेषु वैद्विजाः । इति । अथ जपसमये हस्तसंनिवेशक्रमः । व्यासः ॥ श्लो ॥ प्रातरुत्तानपाणिभ्यां स्तब्धाभ्यान्दिनमध्यम । अधोमुखाभ्यां पाणिभ्यां सायं संलक्षितो जपेत् । प्रातर्नासासमौ कुर्यान्मध्याह्ने चोरसासमौ । सायंकालेनाभिसमौ करौ कुर्यादतन्द्रितः । इति ॥ ततः गायत्रीं गणनपूर्वकं जपेत् । तत्र गणने करयोः पर्वाण्येव वराणि । यतोह्ययं गायत्री वेदमाता । वेदस्य पर्वस्वेव गीयमानत्वात् । इयमपि पर्वस्वेव गणनीया । यद्यपि मुक्तामणिप्रवालदर्भग्रन्थिरत्नविशेषसुवर्णमणिरुद्राक्षतुलसीमण्यादिभिः मालां कृत्वा जपः कार्य इत्युक्तं स्मृतिषु, तथापि गायत्रीजपे करपर्वणामेव श्रेयःप्रदता पूर्वैरुररीकृतेति सर्वेष्टसिद्धिः । इति गायत्रीजपविधिः ॥ अथ गायत्र्यर्थविचारः—अर्थविचारश्चावश्यकः । महाभाष्ये—अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा चेत्युपक्रम्य स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत् । अधीत्य वेदं नविजानाति योर्थं । योर्थज्ञइत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा इति । अन्यत्र । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैवशब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो नतज्ज्वलति कर्हिचित् । किं च योग्नि नाचिकेतं चिनुते । यउचैनमेवं वेदइत्यादिषु बहुषु स्थलेषु वेदोक्तक्रियासांगानुष्ठानफलं तत्तत्प्रकरणार्थज्ञानस्याप्युक्तं । तस्मादत्रार्थविचार आवश्यकः । एषविषयः पूर्वं वक्तव्योऽपि प्रधानत्वात् गायत्र्यर्थविचा-

रस्यात्रैव स्थले प्रतिपादितः ॥ तत्सवितुरिति । सवितुः सर्वजग-
त्प्रसवितुः निखिललोकजनकस्येति भावः । देवस्य द्योतनस्वभावस्य
स्वयंप्रकाशचिदेकरसस्येति भावः । तस्य भासा सर्वमिदं विभाती
ति श्रुतेः । वरेण्यं सर्वैरपि स्वाभीष्टसिद्धये प्रार्थनीयं । भर्गः भर्ज
दाह इति धातोरूपं । प्रकृतिप्राकृतलक्षणस्य संसारस्य दाहकः ।
यः नः अस्माकं । धियः । बुद्धिवृत्तीः । प्रचोदयात् । स-
दा प्रेरयति । तस्य बुध्यादिप्रेरकस्य सवितुर्देवस्य वरेण्यं परमान-
न्दैकरसं । तत् भर्गः । धीमहि ॥ ध्यायामइति ॥ स्मृतिभास्करेऽ
यमेवार्थोऽभिहितः ॥ श्लो ॥ तदित्येतत्परं ब्रह्म ध्येयंतत्सूर्यमण्डले ।
सवितुस्सकलोत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणः ॥ वरेण्यमाश्रयणीयं य-
दाधारमिदं जगत् । भर्गस्य साक्षात्कारेणाविद्यातत्कार्यनाशनम् ।
(भर्गश्च साक्षात्कारेणाविद्यातत्कार्यदाहकमितिच पाठः ।) देवस्य
ज्ञानरूपस्य स्वानन्दात् क्रीडतोपिवा । धीमह्यहंस एवेति सदैवाऽभे
दसिद्धये ॥ धियोन्तःकरणे वृत्तीः प्रत्यक्प्रवणकारिणीः । यइत्यरूप-
मव्यक्तं सम्यग्ज्ञानादिलक्षणम् । नोऽस्माकं बहुधान्यस्तभेदेनानेक-
देहिनाम् । प्रचोदयात् प्रेरयति सत्यज्ञानादिलक्षणः । विश्वामित्रः
श्लो ॥ देवस्य सवितुस्तस्य धियो योनः प्रचोदयात् । भर्गोवरेण्यं तद्ब्र-
ह्म धीमहीत्यर्थ उच्यते ॥ इत्यद्वैतिनामभिप्रायोऽन्वयक्रमश्च न्यरूपि ॥
वैष्णवसम्प्रदायस्त्वेवं लिख्यते । देवस्य । चेतनाचेतनात्मकजगत्
क्रीडायां मोदमानस्य । अथवा निरतिशयकान्तियुक्तस्य सवितुः ।
सकलजगत्स्रष्टुः वासुदेवस्य परमात्मनः । वरेण्यं सर्वैर्महात्मभिः
प्रार्थनीयम् । तत् भर्गः । तेजः । सर्वेषामज्ञानान्धकारबाधकत्वेन
तेजश्शब्दवाच्यतासिद्धा ॥ सर्वकर्मफलपाकहेतुभूतत्वात् सर्वभरणा
द्वाभर्गः । तत् श्रुत्यन्तोद्घुष्टं भर्गः धीमहि ध्यायेमहीत्यर्थः । देवस्य
भर्गइति भेदस्तु राहोःशिरइतिवत् । आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिनं दि-
व्यतेजोमयं पुण्डरीकाक्षं परमात्मानं श्रीमन्नारायणं निरन्तरं चिन्त-

यामीतिभावः ॥ छा । श्रु । यएषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृ-
श्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्वएव सुवर्णः तस्य
यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी । इति छान्दोग्यश्रुतिश्चानुकूलात्र
पक्षे । यः । यत् । सवितृतेजः । नः अस्माकं । धियः ज्ञानानि ।
हानोपादानादिविषयाणि । प्रचोदयात् प्रेरयेत् । प्रार्थनायां लोट् ।
यदित्यर्थे यइति लिंगव्यत्ययः । तथा चायमभिप्रायः । कारणन्तु
ध्येयइति शिखाश्रुतेस्सकलजगत्कारणभूतश्रीमन्नारायणएव ध्येय
इति सिद्धं । योदेवस्सवितास्माकं धियो धर्मादिगोचराः । प्रेरयेत्तस्य
यद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे । इति अगस्त्यपुराणवचनञ्च प्रमाणं । शैवा-
स्त्वेवं मन्यन्ते आदित्यो वा एष एतन्मण्डलमित्यनुवाकमारभ्य तैत्ति-
रीयोपनिषच्चतुर्थप्रश्नस्थचतुर्दशानुवाकस्थितमन्त्रसन्दर्भपर्यालोचन-
यासूर्यमण्डलान्तर्वर्ती परमात्मा सदाशिव एव । नान्यः । तथाच सुद-
र्शनाचार्याः । श्लो ॥ मानामभूदखिलमन्यदिमं प्रदेशमध्यापितास्तादि-
ति मन्त्रविदोभवन्ति । वाच्यं किमस्य सवितुर्वरेण्यः किंवाभ-
वानिति वितर्कपदं नतेषामिति ॥ किञ्च ॥ श्लो ॥ भास्वन्तमेषविषयी-
कुरुतेनमन्त्रः शक्नोति वक्तुमधिदैवतमीश्वरं त्वां । यस्मादयं त्वयि
निरोहति भर्गशब्दः प्रज्ञाप्रचोदकतया तदधीयसे त्वं ॥ २ ॥ गाय-
त्रीमन्त्रार्थविचारेणापीश्वरस्यैव गायत्रीप्रतिपाद्यत्वमित्याहानेन श्लो-
केन ॥ एषमन्त्रः । गायत्री । भास्वन्तं सूर्यं न विषयीकरोति । किंतु
तदधिदैवतं त्वामीश्वरं विषयीकुरुते ॥ कुत इति चेत् । यस्मादयं भर्ग
शब्दः त्वयि निरोहति निरूढो भवति । हरस्स्मरहरो भर्ग इत्या-
दिना ॥ तत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ तैरेवात्र पुराणवचनान्युदाहृ-
तानीह नलिख्यन्ते ग्रन्थविस्तरभिया । ततस्त एव वदन्ति ॥ प्रज्ञा
प्रचोदकोपि परश्शिव एवेति । भर्ग इति शब्दस्य सान्तपक्षे दोष-
माहुस्त एव ॥ तथाहि ॥ श्लो ॥ सान्तोयमन्तकरिपो यदि भर्गशब्दः
यत्तत्पदद्वयमनन्वयि लिङ्गभेदात् । अन्वेषयेदुभयमन्यदनन्यलिङ्गमश्रू-

यमाणमसमञ्जस एषपक्षः इति । योदेवस्सवितास्माकामिति पूर्वप्रतिपादितप्रकारेण यः सविता नः । अस्माकं । धियः बुद्धीः । धर्मादिविषयिणीः । प्रचोदयात् प्रेरयेत् । तस्य देवस्य सवितुर्वरेण्यं भर्गः तद्रूपं धीमहि । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोध्याहर्तव्यः । यत् सर्वेषां धियः प्रचोदयाति । तदित्यर्थः । यत् सर्वैर्ध्येयन्तदित्यर्थः । अभिन्नलिङ्गयत्तच्छब्दयोरत्राध्याह्रियमाणत्वात् । अयं पक्षः । असमञ्जस इति ॥ तिष्ठत्विदं स्वरेणैवायमसुन्नन्त इति निर्णेतुं शक्यत इति चेन्न । घञन्तेवाऽसुन्नन्तेवा न भेदः । ञिनित्यादिर्नित्यमिति उभयोराद्युदात्तविधानात् ॥ भर्जते संसारदुःखमिति व्युत्पत्तौ । अकर्तरिचकारक इति घञ्कर्त्रर्थत्वादत्र नप्राप्नोति । तथापि ॥ व्यत्ययोबहुलमिति छन्दसि निर्बन्धाभावादेतदपि सिध्यतीति भावः । तत्र प्रमाणन्तु मैत्रायणश्रुतिः । भर्गोदेवस्सधीमहि ॥सवितावै देवः योस्य भर्गाख्यं तच्चिन्तयामीति भर्गाख्यमित्यकारान्तोपपादनात् सान्तत्वं निरकारि । तथाच ॥ श्लो ॥ शब्दश्रुतिर्ह्यसुनिवा घञिवा पदान्ते युक्तंवदत्युभयथा स्वरमाद्यदात्तं । व्यत्यस्तकारकमतैमि पदं घञन्तं मैत्रायणश्रुतिपराहतसान्तभावं । किञ्च मैत्रायणश्रुतौ । एवं पठ्यते । भर्ग भवन्तं चिन्तयामीत्युक्त्वा । कोसौ भर्गाख्य इत्याकांक्षायां । एष रुद्रो भर्गाख्यो ब्रह्मवादिनोवदन्तीत्युपनिषत् । तलवकारिणश्चाहुः । कस्सविताका सावित्रीत्युपक्रम्य । तस्या एष प्रथमः पादः । द्वितीयः पादो भर्गमयः । इति उक्तं । अत्र भर्गशब्दस्य यदि सकारान्तत्वं तर्हि मनोमय इतिवत् भर्गोमय इति स्यादिति । एतादृशानेकश्रुतिप्रामाण्यात् सान्तो नभवतीति सिद्धान्तयित्वा तेषामभिमतमन्वयं चाहुः ॥ श्लो ॥ भर्गः प्रचोदयति यो धियमस्मदीयां तद्धीमहीतिघटना विनिमाय लिङ्गम् । वाच्यस्य भर्ग भवतस्स्वपदाभिधानं भर्गाख्यमित्यपि च साम्बवचोनुरोधः ॥ अत्रच भर्गशब्दस्य प्रसिद्धार्थभूतपरमेश्वरग्रहणं । मैत्रायणतलवकारश्रुत्यविरोधोति महाफलमस्तीति भावः ।

सन्ध्यावन्दनक्रमः ॥

पूर्वप्रकाशितात्परम् ॥

आसत्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च । सत्येन सत्सु मनुष्यमृगपक्षिनगवृक्षादिषु तिष्ठता सदा वर्त्तमानेनेत्यर्थः । ज्योतिस्स्वरूपेण स्वस्वरूपेण वा प्रकाशमानेनेत्यर्थः । रजसा ज्योतिषा आवर्त्तमानः आसमन्ताद्व्याप्नुवन् परमात्मा अमृतं अमरणधर्मणः देवान् मर्त्यञ्च मरणशीलान् मर्त्यांश्च निवेशयन् स्वेस्वे व्यापारे नियोजयन् स्वकर्मानुगुणमिति शेषः । परमात्मना हि भगवता सर्वे लोकास्स्वस्वकर्मणि अस्वतन्त्राः नियुज्यन्ते । तथाच श्रुतिस्तैत्तिरीयाणां अन्तःप्रविष्टश्शास्ताजनानां श्वेताश्वतरश्च(श्रु)क्षरंप्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देवएकःइति । भूयस्सृष्ट्वा पतयस्तथेशः विश्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा इति च । एवं प्रसिद्धा अन्या अपि श्रुतयोत्र प्रमाणं।ततश्च सत्तारूपेण प्रकाशरूपेण देवमर्त्यादिषु व्यापकोयः परमात्मा स इति फलितम्। हिरण्ययेन सविता रथेनादेवो याति भुवना विपश्यन् । अस्यार्त्थः हिरण्ययेन हिरण्मयेनेत्यर्त्थः । सू । ऋत्व्यवास्त्वयवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसीति सूत्रतः हिरण्ययशब्दस्साधुः । रथेन स्यन्दनेन श्रु । एकचक्रमेकधुरं । इत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणेन एकेनैव निमेषार्द्धेन द्विलक्षयोजनगामिना अरुणसारथिकेन वालखिल्याद्यनेकमुनिगणनिबिडितसमन्ताद्भागेन रथेन देवः क्रीडासक्तचित्तो भगवान् सूर्यमूर्त्तिः भुवना भुवनानि विपश्यन विशेषतः पश्यन् साक्षिरूपेण पश्यन्नित्यर्त्थः। अथवा जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः। ससात्विकस्तु विज्ञेयस्स वै मोक्षार्थचिन्तकः। इति विष्णुपुराणोक्तेः क्षीणकल्मषान् जन्तून् विपश्यन् अनुग्रहदृष्ट्या सर्वबन्धविमोचिन्या पश्यन्नित्यर्त्थः । भुवना इति छान्दसं रूपं भुवनानीत्यर्थे वेदितव्यं । एवं कुर्वन् भगवान् आयाति सर्वत्र गच्छति सूर्यरथस्यार्धनिमेषेणैव द्विलक्षयोजनगमित्वं श्रुतिप्रमाणत्वात् । तथाच खिलेषु पठ्यते निमिषार्धेनैकेन द्वेच शते द्वेसहस्रेच क्रममाणयोजनानां नमोस्तु नळिननाथाय इति ज्योतिर्विदामाधुनिकानां सूर्यगमनरूपोयमभिप्रायः।

यद्यपि नरमणीयः तथापि श्रुतिमनुसृत्यास्माभिरिहालेखि । युक्तिरप्यस्ति। साचेह विस्तरभिया बहुविवादभीत्याच न लिख्यते। उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं । देवन्देवत्रासूर्य अगन्मज्योतिरुत्तमम् । तमसःपरि तमसः परस्ताद्वर्त्तमानं आदित्यवर्णं तमसः परस्तादितिश्रुतेः । उत्तरं उत्कृष्टं ज्योतिः तेजोमयं देवत्रा देवानां त्रातारं रक्षितारं देवं सूर्यं श्रीसूर्यमूर्तिं पश्यन्तः नेत्राभ्यामध्यात्मदृशाच वयं मुत्तमं ज्योतिरगन्म (श्रु) ज्योतिषां ज्योतिरेकमितिश्रुतेः उत्तमज्योतीरूपमैकार्थ्यप्रत्ययसारं परमात्मानं स्वात्मतया अवगच्छामः । गत्यर्थकानां ज्ञानार्थत्वमप्यस्तीति सिद्धान्तः । उदुत्यञ्जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशेविश्वायसूर्य उति। उत् उ त्यं इति च्छेदः। त्यन्तमित्यर्थः । जातानि वेत्तीति जातवेदाः तं जातवेदसं देवं सर्वज्ञं केतवः ध्वजवत् स्थिताः किरणाः उत्वहन्ति उद्गमयन्ति प्रकाशयन्ति। स्वकिरणैः स्वयम्प्रकाशीभवतीत्यर्थः । किमर्थमितिचेत् दृशे विश्वाय विश्वजनानां दर्शनाय उदितस्सन् सूर्यः सर्वविषयप्रकाशकोभवतीति फलितं। खि।श्रु। तथाच खिलेषु श्रूयते। येनविना तिमिरान्धञ्जगदेतद्यत्र सतिच धृतबोधम्। तन्नलिनीभर्त्तारं हर्त्तारश्चापदामीडे । इति । चित्रन्देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्राद्यावापृथिवी(आप्रा द्यावापृथिवी) अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च देवानां सुराणां मध्यइत्यर्थः । चित्रमद्भुतं पूज्यमनीकं सैन्यभूतं देववैरिणां कालनेमिनमुचिहिरण्याक्षान्धकतारकादीनां वधे बद्धपरिकरं सत् उदगात् पूर्वादिशिखरादुदियाय । सूर्योदयस्यासुरबलक्षयहेतुत्वात् । ततः सूर्यस्यभगवतः अद्भुतदेवानीकत्वं युक्तम् । चक्षुर्मित्रस्येत्यादि मित्राख्यः कश्चिद्देवः तस्य वरुणस्याग्नेश्चायञ्चक्षुः उपलक्षणमेतत् । सर्वे सर्वेषामेव देवानामयं चक्षुरितिभावः । यतोयं सुराणामपि चक्षुर्भवति ततो मनुष्याणामयं चक्षुर्भवतीति किमुवक्तव्यमितिभावः । अतोयं भगवान् लोकचक्षुरिति फलितम् । आप्राद्यावेति द्यावापृथिवी आकाशं भूमिश्च अन्तरिक्षं स्वर्गादिकं देवेलाकम् ।

क्रमशः